

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 17.03.11 (протокол № 6)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Булгакова А.	
Життя та діяльність жінок-освітян України часів голодомору 1932 – 1933 рр.	4
Вахонєєв В.	
Дореволюційна історіографія грецької колонізації Боспору Кіммерійського.....	8
Германюк С.	
Економічні дослідження в галузі тюркології в Україні.....	11
Горбач Т.	
Озброєння рицарів Тевтонського ордену в Грюнвальдській битві 1410 р.: спроба реконструкції.....	13
Зубко А.	
Походження жіночих імен в князівській династії Київської Русі IX-XIII ст.....	15
Казьмирчук М.	
Проблеми сучасних досліджень соціального розвитку Київської губернії після ліквідації кріпосного права.....	18
Купрієнко С.	
"Хроніка Перу" Педро де Сьеса де Леона: джерелознавчий аналіз.....	23
Купченко-Гринчук О.	
Побут і повсякдення англійської армії в роки Столітньої війни.....	26
Луняк Є.	
Відображення історичного аспекту в "Описі України" Боплана.....	28
Машевський О.	
Британсько-російські відносини напередодні Першої світової війни.....	31
Орищенко І.	
В. О. Більбасов та його внесок у становлення медієвістики у Київському університеті Св. Володимира.....	36
Орлова Т.	
Роль жіноцтва в історії України: історіографічні джерела ХХ – початку ХХІ ст.	38
Пагіря О.	
Протистояння між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині у березні-вересні 1943 року.....	42
Скляренко О.	
Імміграція кубинців до США як чинник американсько-кубинських відносин у 1959-2009 рр.....	45
Сорока Ю.	
Сучасна українська історіографія історії західноукраїнських земель 1940-х – 1950-х років.....	48
Сухобокова О.	
Інтеграція української діаспори у політичне життя Канади.....	52
Хмуляк М.	
Іракський чинник на парламентських виборах 2005 р. у Великій Британії.....	56

CONTENTS

Bulgakova A.	
Life and activity of women-teachers of Ukraine of times of golodomoru 1932 – 1933	4
Vakhonieiev V.	
Pre-revolutionary historiography of Greek colonization of Cimmerian Bosphorus	8
Germaniuk S.	
Economic research in the sphere of Turkology in Ukraine.....	11
Gorbach T.	
Arming of Teutonic Order's knights during the Grunwald Battle in 1410: attempt of reconstruction	13
Zubko A.	
The origin of the feminine names in the dynasty of princes of Kievan Rus' in IX-XIII centuries	15
Kazmyrchuk M.	
The modern researcher's problem of the social progress in Kyiv gubernya after liquidation the bondlaw	18
Kupriienko S.	
"Chronicle of Peru" by Pedro de Cieza de Leon: the source study analysis	23
Kupchenko-Grynychuk O.	
Everyday life of English army during the Hundred Years War	26
Lunyak Y.	
Representation of historical aspect in Beauplan's "Description of Ukraine".....	28
Mashevskiy O.	
British-russian relations on the eve of the First world war.....	31
Oryshenko I.	
V. O. Bilbasov and his contribution to the medieval studies at Kyiv University of St. Vladimir	36
Orlova T.	
The role of women in the history of Ukraine: historiographic sources of the XX – early XXI cc	38
Pahirya O.	
Confrontation between Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the Hungarian occupational troops on the territory of Wolyn in March-September 1943	42
Skliarenko O.	
Cuban Immigration to the USA as a factor of American-Cuban relations in 1959-2009	45
Soroka Y.	
Modern Ukrainian historiography of history of zakhidnoukrainskikh earths of 1940th – 1950th.....	48
Sukhobokova O.	
An integration of the Ukrainian Diaspora in the political life of Canada.....	52
Khmulyak M.	
The Iraq factor on parliamentary elections in 2005 in Great Britain	56

**ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК-ОСВІТЯН УКРАЇНИ
ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр.**

Проаналізовано становище жінок-освітян України часів голодомору 1932 – 1933 рр.

The article analyzes the condition of women-teachers of Ukraine in times of famine 1932 – 1933.

На сьогоднішній день в українській історичній науці існує велика кількість "білих плям", що пов'язані зі становищем жінок у різних сферах суспільного життя в умовах Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Не є винятком і проблеми життя та діяльності жінок-освітян, вчительок як сільських, так і міських шкіл, котрі на початку 1930-х рр. опинилися в достатньо скрутних умовах. Саме у висвітленні цих проблем і полягає мета даного дослідження.

Як зазначив П.Соболь, на початку 30-х рр. в Україні запроваджено радянську систему народної освіти, основою якої стала єдина загальноосвітня школа. Але, незважаючи на розширення мережі шкіл у голодні 1931 – 1934 рр., освіта як галузь духовного розвитку суспільства загалом втрачала свою життєздатність і невиконувала повною мірою покладених на неї функцій [16, с. 90 – 91]. Щоб відповісти на запитання: "Чому так трапилося?", варто звернути увагу на тих обов'язках, які змушені були виконувати освітяни та проаналізувати умови, в яких їм доводилося працювати.

Одним з головних обов'язків, покладених на освітян було проведення пропаганди політики радянської влади. М.Петренко, що був на час голодомору 1932 – 1933 рр. семирічним хлопцем, учнем 1-го класу школи м. Лохвиця на Полтавщині згадує: "Школа. Свято – день революції. Вчителька попередила всім прийти в чистих сорочках і розповісти вірш чи пісню заспівати. Заняць в цей день на уроках менше. Віршички розповідали: "їхали ми, їхали, Собаку переїхали...". Пісня: "Зелений гай, пахуче поле в тюрмі приснились мені". На сопілці грали "Про Дударика" [12, с. 117 – 118]. А. Пасічник 1924 р.н. з Хмельниччини також пролив світло на дане питання: "1933 р. в школі вчителька вчила нас співати. А ми не хотіли. А якщо не співатимеш – то супу нам не дасть. Пісня: "Хочу бути точним у кожній деталі: хочу бути лєнінцем, як товариш Сталін" [13, с. 47].

Значну кількість своїх зусиль вчителі були вимушені направляти на антирелігійну пропаганду. ІІ Всеоюзний з'їзд безвірників у 1929 р. доручив Наркомосу й ЦК працівників освіти до початку навчального року вжити заходів до звільнення віруючих учителів з роботи, при чому наголосив, що знятим з роботи не треба давати можливості влаштуватися в іншому місці. По країні прокотилася хвиля звільнень віруючих учителів, а по вищій школі – "чистка" студентсько-викладацького складу [14, с. 248 – 249]. Наркомос України в 1929 – 1930 рр. видав методичні матеріали "Антирелігійне виховання в школі соцвиху". У шкільні програми вводилися елементи антирелігійної пропаганди. Нарком освіти УСРР В.П. Затонський у 1934 р. видав наказ "Про антирелігійну роботу в школі і серед дорослих" [14, с. 249]. Робота серед батьків учнів та дорослого населення ставала складовою частиною роботи вчителя та школи в галузі антирелігійного виховання [14, с. 250]. Віруючі вчителі, за спостереженням Є.Слободянюк, потрапили в неможливі умови [15, с. 123]. Цікавими є свідчення очевидців тих подій. Анонімний оповідач 1923 р.н. згадав: "Вірш "Боже, говорить малютка":

"Раз осенену порою
Дождь ишёл и гром гремел,
шёл по улице малютка,

посинел и весьдрожал.
"Боже, – говорит малютка, –
Я озяб и есть хочу".
Шла дорогой той старушка,
Услыхала сироту.
Приютила и согрела,
И поесть дала ему".

Цей вірш я розповів у школі вчительці. А вона ви-кликкала маму і сказала їй, щоб більше таких віршів не вчили про Бога" [2, с. 399].

Вчителів масово залучали до хлібозаготівельних компаній. В селах полтавщини з цієї метою було мобілізовано 570 сільських вчителів. Ті з них, що не справилися з хлібозаготівлею були репресовані [10, с. 72]. На вчителів поклали обов'язок виключати зі школи дітей політично неблагонадійних громадян [17, с. 235 – 236]. Проблемою, що потребувала негайного вирішення була боротьба з поширенням висипного тифу серед учнів [5, с. 16]. Розростання голоду у справжній голодомор відбулося і на роботі вчителів. Згадує дочка вчительки М. Гросул, 1907 р.н: "Одного разу їй дали завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитися із ситуацією і скласти план роботи з цими дітьми. Що це були за діти вона не знала. Підходячи до вагонів, мама почула дитячий крик, а потім побачила цілий вагон маленьких діток. Голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю. Про який план роботи могла йти мова?" [7, с. 86]. Із спогадів про голод 1932–1933 років Гінгольд О.В.: "Я працювала вчителькою в Бершадській школі. До кінця днів своїх не забуду учнів, голодних, виснажених, з потухлими оченятами, впалими щічками, які благали шматка хліба" [3, с. 62]. Не важко помітити, що для деяких жінок-освітян голодомор залишив по собі глибокі морально-психологічні травми. Поряд із такими випадками є зафіксованим неординарний вияв вчителькою неперекорної життєвої позиції і людяності [8, с. 33 – 34].

Варто наголосити, що поряд з голодуванням учнів, яке впливало на роботу освітян, не можна обійти увагою і власне скрутне матеріальне становище вчителів. Є.Яценко зауважила, що в тяжкому стані щодо забезпечення продуктами харчування знаходилась сільська інтелігенція. У відповідності з постановою ЦК партії та уряду постачання цієї категорії сільського населення було покладено на колгоспи. З повідомлення уповноваженого до Чорнухинського райвиконкому від 15 квітня 1932 р. відомо, що Чорнуська, Пізницька, Гілецька, Поставшуцька, Вороньківська та інші сільради до постачання вчителів "поставились байдуже", не видали продуктів харчування і за грудень [20, с. 112]. З доповідної записки Валківського райкому працівників освіти та районного відділу Народної освіти до Контрольної комісії – РСІ відомо про катастрофічний стан з постачанням вчителів. Як приклад покращення стану постачання наводиться факт, коли в с. Благодатне після звернення освітян до місцевих організацій, їм було видано по 2 кг макухи [20, с. 113]. Через слабкий стан здоров'я на ґрунті недоїдання цілий ряд вчителів подавали заяви про звільнення з роботи, траплялись випадки невиходу на роботу [20, с. 113].

Постачання міських вчителів знаходилося у значно кращому стані, ніж по селах. Всі призначені пайки освітяни міст одержували переважно без затримки. Суспільні верстви населення міст регулярно отримували спеціальні додаткові пакети з дефіцитними продуктами харчування [20, с. 132]. У протоколі наради при організаційному відділі Київської міської ради від 08.12.1932 р. зазначено: "Справа постачання вчителів продуктами споживання стоїть на неналежному рівні не у всіх колгоспах створені фонди харчування вчителів. Необхідно утворити фонд постачання сільських вчителів" [5, с. 13]. З повідомлення до Наркомосвіти УСРР із Снігурівського району про напівголодне існування вчительства у квітні 1931 р., цитованого П.Соболев, дізнаємося: "Харчових продуктів за квітень не видано, за винятком райцентру, промкрану за квартал на селах майже не видно, а райцентр задоволено. Втекли три вчителі, бо нічого не одержували...". З 1932 р. непостачання вчителів продуктами харчування і промкраном стає постійним явищем [16, с. 91]. Ось що повідомляла газета "Шлях індустріалізації": "У Пересадівці вчителі три місяці не одержують жирів, бо всі відхрещуються від них і посилають один – до одного: кооператив до колгоспу і навпаки. Два місяці вчителі не одержують цукру. Колгосп ім. Сталіна видає хліб або борошно, а потім вимагає за це платню по 10 коп. (у місті – 5 коп.). До цього він додає непридатну капусту тощо. Ось як реалізується райспоживспількою постанова партії і уряду про постачання учителів" [16, с. 92].

Політичний терор супроводжувався організованим голодомором учителів та учнів; непостачання продуктів харчування ставало хронічним, частим явищем було свідоме приховування продуктів та товарів від педагогів, бюрократичне зволікання з постачанням і таке ін. Учителів Варварівської школи, наприклад, було прикріплено до заводських робітничих комітетів підприємств м. Миколаєва. Але вказаний ЗРК відмовився постачати продукти. Коли ж народсвіта закріпила цю школу за колгоспом, то відмовили у постачанні. І як наслідок – голод. Відмовляв учителям в постачанні продуктів колгосп ім. Карла Маркса у Богоявленському [16, с. 93]. Як зазначив Я.Мандрик, виникла реальна загроза, що частина сільських вчителів вимре, а решта розбіжиться. Щоби якимось допомогти їм на місця були послані спеціальні бригади із членів ВУКУ Робос і ВЦРПС. Вони повинні були утворити фонди допомоги сільським учителям. Було створено 770 бригад. Фонди вони повинні були утворити до 1 жовтня 1932 р. На кінець жовтня цього року в більшості районів УСРР фонди створені не були [10, с. 72]. Педагоги у пошуках порятунку від голодної смерті ставали жебраками, констатовано у праці "Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали". До Раднаркому УСРР Надходили повідомлення про жалюгідний матеріальний стан сільських учителів. "Харчових продуктів учителі та учні не одержують зовсім, – інформував уряд Фастівський райком КП(б)У, – по багатьох селах не видано навіть хліба за січень та лютий місяці". Особливо тяжким було становище "молодих педагогів, мобілізованих по лінії ЛКСМУ на роботу". Учителям по кілька місяців не видавали хліба, "промкрану", тобто одягу, білизни, взуття, а тому взимку вчителі тижнями не виходили з домівок. 29 жовтня 1932 р. Укрколгоспцентр прийняв відому постанову "Про порядок постачання вчителів", якою встановив такий порядок забезпечення педагогів сільськогосподарськими продуктами: у районах суцільної колективізації (не менше 68% колективізації), а також у суцільно колективізованих селах несуцільно колективізованих районів, де педагоги були членами колгоспів, утримання вчителів здійснюється в усіх селах виключно колгоспами [6, с. 718].

В тяжке становище потрапляли сільські учителі і медичні працівники, наголосив І.Шульга. Ще з січня їм не видавали карток на хліб, мотивуючи відсутністю борошна. Не раз учителі відкрито говорили, що постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про забезпечення їх хлібом прийнята тільки на папері, бо її ніхто не виконує [19, с. 72]. Достатньо інформативним є документ "Повідомлення з місць до Наркомосу УСРР про напівголодне існування вчительства. Квітень 1931 р.", у якому зазначено: "Є багато випадків брутального ставлення до учителів з боку робітників споживчої кооперації. "Учителі народ свідомий, хай перетерпить" [9, с. 334]. Промовистими є свідчення самих освітян. Так, вчитель Бессарабов у листі до редакції газети "Вісті" від 15 вересня 1933 р. наводить факти про голодування і тяжкий матеріальний стан вчительства на Одещині: "...по 30 кг борошна на працюючого та 15 кг на утриманця. А для того, щоб одержати, треба зтоптати пару взуття, доки дадуть з колгоспу підводу, а другу пару зтопчеш в районі, доки відшукаєш це борошно. Тепер 11 вересня, а вчителі їдять ще серпневий пайок. Олія, різні жири, городина, крупа, цукор – це зайва річ, це споживательський настрій. Освітлення – це зовсім не потрібно вчителю, а опалення – кожен вчитель принести собі з гарману кілометра за 2-3. Говорити й жалітися про це нікому, крім ворожнечі нічого не доб'єшся" [9, с. 633]. У скарзі групи вчителів різуненківської школи до Валківської КК РСІ про відмову у виділенні їм молока 5 липня 1933 р. наголошується: "Сільрада не дала дозволу виділяти з молочарського товариства по ½ л молока на працівника, мотивуючи тим, що це є державні заготівлі. Одочасно завмолочаркою видає кожного дня по 3 л молока вчительці Альошиній: "Сім'я партійця має право одержувати" [18, с. 211]. В документі чітко прослідковується розмежування прав освітян за партійним принципом.

Перекладення обов'язку матеріального забезпечення більшості освітян на плечі колгоспів спричинило появу такого явища, як примусова колективізація вчителів. Н.Бем його проілюструвала, навівши доповідну записку Всеукраїнської спілки робітників освіти до ЦК КП(б)У, у якій зазначалося, що місцева влада подекуди ухвалювала постанови про обов'язковий вступ до колгоспів усіх учителів аж до "усуспільнення" їх зарплати. Наводився витяг з листа вчительки одного з сіл Одещини: "Комуна вимагає, щоб я вступила до її членів та здавала половину своєї платні. В противному разі загрожують виключити з комуни батька". Траплялися випадки, коли колективізатори вимагали стовідсоткового вступу освітян до колгоспів, загрожуючи репресіями в разі відмов, забирали вчителів зі школи працювати в полі, а тих, хто не мав власного майна, примушували купувати його та вносити до колективу [1, с. 105].

Одним з вирішальних факторів, що впливали на життя та діяльність освітян було ставлення до них як з боку батьків їх учнів, так і з боку осіб та організацій, від яких залежало їх постачання матеріальними благами. За оцінкою Н.Бем ставлення селян до сільських вчителів було досить негативне, оскільки громадська робота освітян передбачала пропаганду політики партії на селі [1, с. 105]. Набули значного поширення антивчительські виступи. У с. Рисівка Грицівського району Шепетівської округи селяни вигнали вчителя, не дозволивши йому навіть одягнутися. У с. Дерманка того ж району селяни забрали дітей зі школи, мотивуючи тим, що вчителі ведуть агітацію за вступ до колгоспу [1, с. 113].

Ставлення ж до освітян з боку осіб та організацій, від яких залежало їх постачання матеріальними благами було зверхнім та зухвалим. Є.Яценко навела лист голодуючих вчителів Огульцівської школи до прокурора

Валківського району, в якому вони скаржилися, що представники споживчого товариства та сільради брутально з ними поводяться, називають паразитами, а голова сільради "взагалі не хоче розмовляти" [20, с. 113]. За переконанням П.Соболя, чванливе відношення до педагогів з боку господарських керівників, а то й рядових колгоспників, які вважали їх дармоїдами, "не своїми", погіршувало психологічний і матеріальний стан учительства. Наприклад, коли вчителька Ділієргієва пішла купувати картоплю до колгоспниці – дружини голови колгоспу, то та, сміючись, відповіла: "Ідіть, ідіть, зважу вам по 60 коп. за те, що дітей наших вчите". В селі Калинівка не відпустили молодим вчителям олії на той підставі, що вони не працювали в школі влітку (тобто не заробили її) [16, с. 93].

Ще одним важливим фактором, що впливав на життя та діяльність освітян було ставлення, яке вони відкрито висловлювали щодо ситуації в країні, за яке вони нерідко були навіть репресовані. З листа вчительки Зої Борщової до "Крестьянской газеты" (1928 р.), наведеного Н.Бем, дізнаємося про ставлення вчителів до заможних селян: "Мені 38 років, я батрачка та народна вчителька одночасно. Особисто я не скривджена радянською владою: маю 1,25 десятини землі, продподаток не сплачую, бо не маю коня, але буду захищати куркулів, тому що вони й за мене продподаток сплачують. Якби вся держава складалася з таких як я, як би вона існувала? Куркульське господарство нажите потом. Я сама хотіла б бути чесним куркулем, але я б раділа, що великий податок сплачую та своїм вмінням працювати ... державі приношу користь" [1, с. 80]. "Скільки мені довелося, працюючи у бригаді по збору посівного матеріалу, по усупільненню, бачити сліз, чути прокльонів та благань селян. Брудна, мокра хата, купа блідих, брудних, обірваних людей. Приходиш перевіряєш хліб і забираєш "зайвий" до фунта, забираєш картоплю. Далі заявляєш, що корова, свині, кури, город усупільнені й ставиш питання руба: давай гроші на тракторне зобов'язання, 15 % готівкою пайового внеску, 30 % вступного..." [1, с. 109] з гіркою розповіла вчителька з с. Узин на Білоцерківщині. З інформаційних повідомлень начальника Брацлавського райвідділу ГПУ Суханіна начальника секретно-політичного відділу Вінницького оперативного сектору ГПУ УСРР про хід хлібозаготівель від 10 серпня 1931р. дізнаємося: "м. Брацлав. Учительница еврейской трудовой школы Розенфельд была послана в с. Скрыцкое в бригаду для копки буряка, последняя вернувшись из села в беседе с учительницей той же школы Толчиной рассказала ей следующее: "Что в селе хлеба нет, что многие крестьяне питаются исключительно картошкой буряком, что если исполнить план хлебозаготовки на все 100%, то это значит, что замести всё под метёлку и не оставит не только на кормление, но и на семена и что районная власть абсолютно не обращает никакого внимания на реальность плана" [4, с. 202 – 203].

Дехто з педагогів досить-таки відверто і сміливо висловлював своє невдоволення сталінською політикою удушення українського народу з допомогою голоду, зауважив П.Соболь. Так, вчителька миколаївської трудової школи № 19 Савельєва на відкритих партзборах осередку народосвіти заявила: "У трудящих бракує творчого ентузіазму для виконання планів другої п'ятирічки, потрібно спочатку виконати першу, а потім говорити про другу". І на заключення вона робить досить логічний висновок: "...немає ентузіазму, бо немає жирів, білків, калорій". Педколектив школи під тиском комуністів ухвалив: "Зняти Савельєву з роботи профуповноваженого та поставити перед народосвітою питання про усунен-

ня її з посади викладача суспільствознавства". Після цього почалася морально-психологічна обробка педагога у душі сталінської технології політичних репресій (скажемо, самовизнання своєї помилки, провини і таке ін.). З лютого 1932 року, вчителька на правлінні спілки "Робос" зізнається, що виступ був помилковим, нерадянським [16, с. 92]. Розпочалася широка цілеспрямована кампанія викриття "класових ворогів" не тільки у колгоспах, серед учительства. За доносом надто пильних вчителів була викрита завідуюча Новомиколаївською школою Соколова М.Н. як "класовий ворог, що проліз до радянського учбового закладу і веде серед співгромадян та молодих вчителів розкладницьку роботу". Їй інкримінувався, як водилось у ті страшні часи, цілий букет звинувачень: домоглася того, що учні на зборах голосували проти виконання плану хлібозаготівель; переховувала майно куркуля і, безумовно, усіяла ухилялася від участі в громадсько-політичній роботі. Відкритих виступів учительства проти більшовицької політики голодомору було мало, але все ж були [16, с. 92 – 93]. Керівництво школи звільнило з роботи вчительку Діордієву Н. – колишню жінку офіцера-емігранта, за проведення "шкідницької" роботи [16, с. 96].

Репресії щодо освітян проводилися навіть коли для них не було видимої підстави. Я.Мандрик зазначив, що вчителів залучали до проведення масової колективізації, за що вони дуже часто терпіли від розлючених селян, деякі навіть були вбиті. Коли ж розпочалися репресії проти тих, хто "перекручував лінію партії по колективізації", то в селах значну долю вини звалили на вчителів. З другого боку, значна частина сільських вчителів була розкуркулена і вислана в Сибір. За справою СБУ було заарештовано 45 ні в чому не винних представників української інтелігенції, значна частина з них – вчителі. Сотні освітян за звинуваченням у приналежності до СБУ були звільнені з роботи; сотні з них були репресовані з причини приналежності до стану духовенства чи бувших куркулів [10, с. 73]. У праці "Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали" зазначено, що на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У В.П.Затонський наголосив, що серед учительства республіки – 30–40 % – "класово ворожі елементи". На той час це становило приблизно 40–50 тис. осіб загальної кількості учителів. Зважаючи на рішучі заяви наркома, можна не сумніватися, що мінімум стільки ж "ворожих елементів" з учительського корпусу України зазнали переслідувань. "Це було в 1933 році, – згадував у 1989 р. житель міста Василькова Леонід Павленко. – Учителька, звали її Марією Василівною, якось принесла на урок великий плакат. На ньому були намальовані буржуй і куркуль з товстими животами. В їхні роти летіли паляниці з кільцями ковбаси. Діти почали плакати, просити їсти – був же, повторюю, тридцять третій рік, рік страшного голоду на Україні. Вчителька розгубилася, винесла з класу той плакат і принесла інший. На ньому був зображений Сталін в оточенні життєрадісної дітвори з червоними квітами. Діти замовкли. У Марії Василівни тремтіли руки. Задзвонив дзвоник. Діти пішли на перерву, а вчителька – потім дізнався – розірвала плакат і кинула у кошик. Через кілька днів не стало в школі нашої вчительки. Директор школи прийшов у клас і сказав: "Степанова Марія Василівна – зарубіжна шпигунка. Не журіться, діти, у вас буде кращий учитель – Сидір Семенович Несторенко". З роками я випадково дізнався від дочки Марії Василівни, що її матір, а пізніше і батька було заарештовано і розстріляно за доносом учителя Несторенка. За той портрет Сталіна, якого Марія Василівна порвала..." [6, с. 719]. Траплялося, коли сескоти ДПУ виказували

політично неблагонадійних освітян, що виявляли незадоволення політикою радянської влади на селі, зауважив В.Марочко. Зокрема, влітку 1932 р. учителька М.П.Пометуха з Ляховецької семирічної школи Вінницької області необережно висловила про хлібозаготівлі: "у дядьків беруть все до останньої зернини, а дядькові дають дулю", що "за рахунок селянина живуть добре лише партійці". Рішенням Ляховецького РВК її звільнили з педагогічної роботи на три роки в прикордонній смузі. Вона працювала в школах Вінничини одинадцять років, не маючи жодних нарікань, з селян, батько якої орендував 30 десятин у поміщика, бо власної землі не мав, виконував обов'язки десятника на залізниці в м. Дубно (тоді територія Польщі), а його донька Марія, перетнувши в 1921 р. кордон, опинилася в Ямполі, влаштувавшись вчителькою [11, с. 250].

В результаті такого становища освітян їх кількість значно зменшилась. Як зазначено у праці "Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали", терор голодом та масові репресії проти освітян стали основною причиною сумнозвісного "дефіциту педкадрів" [6, с. 720]. Смертність педагогів від голоду, як і решти соціально-професійних груп села, статистичні установи та органи ЗАГСів не фіксували. Вони розчинилися серед жертв голодомору під категорією "сільське населення". Уже влітку 1933 р., коли голод викошував в українських селах школярів і педагогів, навчальні заклади відчули дефіцит освітянських кадрів. На Всеукраїнському з'їзді вчителів-ударників нарком освіти УСРР В.П.Затонський назвав загальну кількість вчителів в Україні – 135 тис, з них 9,5 % "вийшли з чужого середовища". Звітуючи 3 вересня 1933 р. про початок навчального року, він називав цифру додаткової підготовки у поточному році учителів – 22,8 тис. [6, с. 719]. В.Марочко зазначив, що на Чернігівщині налічувалося у квітні 1933 р. 12 тис. вчителів, з них в школах нацменшин – 767 чоловік, а решту становили українці, а "прошарок людей, що за своїм соціальним походженням є вихідці з родин куркулів, крамарів, вищих урядовців, служників культів, становив 12–15%. Внаслідок голоду і політичних репресій вже наприкінці 1932 р. бракувало 480 вчителів, а в наступному 1933/34 р. їх кількість мала сягнути 1428 педагогів нового набору [11, с. 251]. П.Соболь констатував, що за відсутністю педагогів такі важливі предмети, як українська та російська мови, математика, у старших класах взагалі не викладались. На 15 серпня 1938 р. в Одеській області не вистачало 300 вчителів, переважно викладачів української та російської мов [16, с. 97]. Обласні керівні організації прийняли рішення про мобілізацію серед міського вчительства кадрів "політично-вириманих і відданих радянській владі" вчителів і відрядити їх до сільських шкіл. По м. Миколаєву було ухвалено мобілізувати 32 вчителів різного фаху для сільських шкіл районів області. За півроку було мобілізовано аж 4 чоловіка [16, с. 97]. У 1932 р. в школах округу працювало 1790 вчителів, потрібного ж було не менше 2745 чоловік [16, с. 98].

Підсумувавши, можна зробити висновок, що переважна більшість жінок-освітян України, вчительок як

сільських, так і міських шкіл на початку 1930-х рр. вели щоденну боротьбу за власне виживання. Їх професійна діяльність, що мала б полягати у навчальній та виховній роботі серед учнів, була обтяжена веденням пропаганди радянської загалом, антирелігійної зокрема, участю у кампанії з хлібозаготівлі, боротьбою з висипним тифом та, взагалі, за фізичне виживання власних учнів. Їх життя проходило при постійній відсутності належного матеріального забезпечення, під постійною загрозою колективізації, репресій через висловлену позицію щодо політики партії або ж без поважної причини. В результаті такого становища виник "дефіцит педкадрів", тобто жінки-освітяни, як і всі вчителі України або ж були позбавлені права працювати за фахом, або ж були виселені в Сибір, або, зрештою загинули внаслідок терору голодом та масових репресій. Ті ж, що вижили, вже ніколи не змогли забути пережиті жахіття Голодомору.

1. Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Дис... канд. іст. наук / Н. Бем. – К., 2004. – 247 с. 2. Великий голод в Україні 1932-1933 років : [матеріали Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932-1933 рр.]: у 4 т. / Ін-т історії України НАН України; [наук. ред. Кульчицький С. В.; упоряд. Д. Мейс] – К.: Києво-Могила. акад., 2008 – Т. 2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США – 2008. – 814 с. 3. Винокурова Ф., Подкур Р. Голод 32 – 33 рр., 46 – 47 рр. Вінницька область: Док. і мат. / Ф.Винокурова, Р.Подкур. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1998. – 223 с. 4. Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр.: Збірник документів і матеріалів / обласна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" (голова І.Гамрецький). – Вінниця: ДП "ДКФ", 2007. – 704 с. 5. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Києві / факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва) / Авторі-укладачі: Ж.Серга, С.Сидоренко, С.Сидорова. – К., 2008. – 430 с. 6. Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд "Україна 3000"; упорядник Р.Пиріг; [ред. кол.: В.Смолий, Г.Боряк, С.Кульчицький та ін.]. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с. 7. Голодомор у першій столиці / Укладення І.Шуйського, В.Полянецького. – Х., 2006. – 288 с. 8. Дідоренко Л. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Краснопільщині / Л.Дідоренко. – Суми: виробниче підприємство "Мрія-1" ЛТД, 2003. – 40 с. 9. Колективізація і голод на Україні (1929 – 33 рр.) / Ін-т історії України НАН України / Упоряд.: Г.Михайличенко, Є.Шаталіна, відп. ред. С. Кульчицький – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с. 10. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929 – 1938 рр. / Я.Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 253 с. 11. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941 рр.) / В.Марочко, Г.Хілліг. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с. 12. Петренко М. Сні про окрасць хліба / М.Петренко // Березіль. – 2008. – № 5/6. – С. 96 – 119. 13. Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: у 2 книгах. – Книга друга. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні. / Упор. Петро Ящук. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць. – 1999. – 611 с. 14. Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20 – 30-х рр. / Г.Славута // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – Вип. 1/2. – С. 244 – 252. 15. Слободянюк Є. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст.: Дис... канд. іст. наук / Є.Слободянюк. – Львів, 1996. – 167 с. 16. Соболь П. Освіта і наука Миколаївщини в голодні 1931 – 1934 рр. / П.Соболь // Голод-геоцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. (До 70 – річчя трагедії). / ред. О.Гаркуша. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – С. 90 – 116. 17. Український голодост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – Т.5 / Упоряд.: Ю.Мицик, І.Винницька, – 2008. – 322 с. 18. Чорні жнива: голод 32 – 33 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих) / Упоряд. Т.Поліщук. – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1997. – 368 с. 19. Шульга І. Голод на Поділлі / І.Шульга. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с. 20. Яценко Є. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині: Дис... канд. іст. наук / Є. Яценко. – Х., 1998. – 307 с.

Надійшла до редколегії 09.02.11

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ БОСПОРУ КІММЕРІЙСЬКОГО

В статті детально проаналізована історіографія колонізаційного процесу берегів Боспору Кіммерійського (Керченської протоки) від появи перших наукових праць до повної ліквідації "старої" школи археології в 1929 р. Простежена еволюція наукових гіпотез та ідей, розкрито сутність епохи та фактори зовнішніх впливів на діяльність науковців.

The historiography of the colonization process of the coast of Cimmerian Bosphorus (Kerch Strait) analyzes from the first investigations to the total elimination of the "old" school of Archaeology in 1929 in this paper. Evolution of scientific theories and ideas studied, the age essence and factors of external influences on academic activity investigated.

Як відомо, історія науки, і в більш вузькому розумінні історіографія як невід'ємна частина системи історико-археологічних знань, об'єктивно впливає на розвиток сучасної наукової думки, збагачуючи її попереднім досвідом, сприяє з'ясуванню шляхів та перспектив її розвитку. Рефлексія археологічної науки так чи інакше відображає суспільно-політичні, загальнокультурні та загальнонаукові зміни в оточуючому середовищі. Кожне покоління вчених вважає свій час епохою узагальнень всіх відомих науці матеріалів. При цьому, безсумнівно, виникає питання щодо усвідомлення значущості пройденого шляху. На думку І.В. Тункіної, історико-наукові дослідження повинні мати міждисциплінарний характер та спиратися не тільки на традиційні прийоми роботи з історичними джерелами, але й на методи, розроблені наукознавством, соціологією та соціальною психологією науки. Однією з основних задач історіографічних досліджень є вивчення еволюції уявлень про об'єкт і предмет наукової дисципліни, виявлення на різних етапах розвитку науки пануючих дослідницьких ідей, їх взаємодії та змінюваності, вивчення еволюції організаційних форм наукової діяльності. Слід сказати, що археологія в силу іманентно властивого науці колективізму, обумовленого як кооперацією вчених-сучасників, так і використанням наукового доробку попередників, є продуктом діяльності багатьох людей з виробництва наукового знання на різних історичних етапах [20, с. 8]. Нажаль, більшість сучасних досліджень, в першу чергу дисертаційних, намагається підмінити історіографічний огляд бібліографічним, що призводить до втрати величезного пласту історичного знання і не дозволяє провести об'єктивний критичний аналіз праць того чи іншого попередника, з урахуванням умов і тенденцій розвитку науки та суспільства, в яких перебував дослідник.

"Не будь колонізації, Греція не имела бы истории" – так висловився Р.Ю. Віппер, відмітивши першочергове значення колонізаційного процесу для історії Давньої Греції [2, с. 87]. Важливість цієї проблеми була усвідомлена антикознавством давно – вивчення різноманітних питань грецької колонізації відноситься до числа перших історичних проблем, до яких воно звернулося.

Інтерес до історії Боспору Кіммерійського з'явився у XVIII ст. Вже в цей час дослідники, які вивчали свідчення давніх авторів (передовсім Діодора Сицилійського та Страбона), звернули увагу на самотність та своєрідність цього регіону. В одній з перших наукових робіт з історії Боспору, що вийшла у Франції в 1725 р., був зроблений аналіз характеру влади Археанактидів та Спартокидів [4, с. 15].

В Російській імперії цей науковий інтерес в основному був зумовлений приєднанням в кінці XVIII ст. до імперії Криму і всього Північного Причорномор'я. Тоді до новоприєднаних земель почали подорожувати вчені та мандрівники, а подекуди і просто любителі класичних старожитностей. Подорожі В.Ф. Зуєва (1782), П.С. Палласа (1793-1794), П.П. Сумарокова (1799, 1802) відкрили для російської науки світ еллінського

Причорномор'я [11, с. 61]. Проте період подорожей, описів пам'яток регіону, що прилеглий до Керченської протоки, перших випадкових розкопок – в решті решт – не дав прикладів глибоких наукових розробок проблем становлення античних поселень, своєрідності історії регіону [16, с. 357]. І лише згодом П.І. Кеппен в плані розуміння культури місцевих колоністів вірно підкреслив, що "греков Боспора никак не должно связывать с греками Фин" [8, с. 85].

1820-ті – початок 1830-х рр. стали поворотним пунктом у розвитку вітчизняної класичної археології. В 1821 р. було відкрито багате поховання в кургані Патініоті [15; 26], в 1827 р. І.О. Стемпковський опублікував доволі містку програму дослідження старожитностей Північного Причорномор'я [19, с. 72], у 1830 р. був досліджений знаменитий курган Куль-Оба. Останнє знаменувало нову віху в історії пошуку скарбів, але в науковому плані спостерігається певний застій протягом наступних 20-ти років.

Середина XIX ст. стала важливим періодом в історіографічному плані. Саме тоді вийшли в світ чотири перші ґрунтовні дослідження, що узагальнили всі важливі досягнення у вивченні Боспору Кіммерійського на той момент. Маються на увазі монографії Г.І. Спаського "Босфор Киммерийский с его древностями и достопамятностями" (1846 р.), А.Б. Ашика "Воспорское царство" у трьох томах (1848-1849 р.), П.П. Сабатьє "Керчь и Воспор. Замечание о Керченских древностях и опыт хронологии царства Воспорского" (1851) та, нарешті, фундаментальні "Древности Боспора Киммерийского" (1854).

Так, кореспондент Імператорської Академії наук Г.І. Спаський вже у вступі до праці визначив причини колонізації: "...многочисленность Греции стало для неё наконец тягостным, по недостатку мест для водворения жителей и средств к их пропитанию; что они должны были, оставя свою любимую отчизну, переселяться в другие отдалённые места" [18, с. X]. Далі автор, коротко аналізуючи історичну долю району, серед перших мешканців Боспору називає кимврів, чи киммеріан, які були вигнані скіфами, котрі, в свою чергу, після скіфського походу Дарія в 508 р. (sic!) до н.е. були підкорені греками. На думку автора, "греки, участвовавшие в морском походе Дария против Скифов, поселились по берегам Чёрного моря, представлявшим им наиболее выгод, не заботясь о согласии на то первобытных жителей" [18, с. 3].

Цікаво, що в цей же час в зарубіжній науковій літературі була сформульована теза про значний вплив на грецьку колонізацію природи та характеру населення країни, на територію якої виводилася колонія [28, р. 331], а декілька десятиліть потому з'являється і термін "гінтерлянд" грецьких колоній Північного Причорномор'я. До речі, у працях К. Невмана та Л. Буршнера вперше була реально сформульована теорія "двобічності" в історіографії питань грецької колонізації, яку згодом підтримують Е. Мінз та більшість радянських вчених; серед останніх найбільш послідовним прибічником цієї теорії став О.О. Ієсен [9, с. 12].

Не можна забувати в цьому ж плані і роботу В. Юргевича, квінтесенцією якої стала теза про те, що процвітання, а разом з тим і утворення, грецьких колоній було обумовлене торгівлею. Колонії (автор називає їх емпоріями) слугували провідниками грецької цивілізації. Постійний притік нових переселенців сприяв змішанню варварів з греками в містах, куди варварів вабила торгівля та зручності життя. В свою чергу, і греки не могли уникнути впливу оточуючих племен. На думку автора, інколи греки селилися у варварських містах, що існували тут до їх приходу, доказом чого є негрецькі назви цих міст: " только такой взгляд на греческую колонизацию т.е. предположение, что греки устраивали часто свои купеческие фактории уже в готовых городах даёт нам возможность объяснить, каким образом один Милет мог вывести по свидетельству Сенеки 70, а по Плинию 80 колоний..." [25, с. 8-9]. Вельми цікаво, що саме цю ідею через півстоліття буде розвивати М.Я. Марр, а разом з ним – і вся тогочасна радянська історіографія. Крім того, дослідник вважав, що деякі поселення виникли на місцях складів, базуючись на укладених з варварами договорами. А це вже не що інше як "емпоріальна теорія", яку розвивала радянська історіографія в 1940-1960-х рр. Поступове посилення грецького елемента у варварських містах призводило до того, що міста ставали майже незалежними і отримували грецькі назви, хоча за туземцями зберігалось верховне право. Цій тезі, на думку В. Юргевича, не суперечать і повідомлення давніх авторів про заснування міст греками, оскільки за часів життя цих авторів дійсні умови виникнення міст вже були забуті [25, с. 4-9].

Отже, для нас важливо виокремити декілька важливих аспектів. По-перше, в праці В. Юргевича достатньо сформульовані всі основні положення так званої теорії двобічності (В.В. Лапін стверджував, що "с полным основанием мы можем назвать её теорией греческой колонизации вообще [9, с. 13]), при цьому автор навіть пише про наявність догрецьких міст. По-друге, весь подальший розвиток цієї теорії буде полягати в конкретизації, деталізації, відточенні формулювання тих чи інших положень, що чудово простежується у процесі аналізу радянської історіографії.

Важливе значення серед наукових праць цього часу має стаття князя О.О. Сибирського "Взгляд на автономию и историю Пантикалея". Як висловився Ю.О. Віноградов: "пытливый взгляд исследователя сумел уловить многие весьма любопытные детали боспорской истории, и главная среди них заключается в том, что местные греческие колонии через два поколения после основания создали монархический режим" [1, с. 104]. Цей монархічний режим розвивався від олігархічної форми правління, що утвердилася з моменту виведення колонії, до тиранії Археанактидів, які стали на чолі політичної федерації автономних міст, і, нарешті, до владарювання Спартокидів, які, на думку автора, зуміли створити народну династію [17, с. 139].

Основні досягнення вітчизняного антикознавства цього етапу були узагальнені і в популярній формі викладені Д.І. Іловайським. В нарисі історії Боспора Кіммерійського автор звернув увагу на багато важливих особливостей, що відрізняють його від інших античних центрів регіону. Він вірно вказав, що цей регіон Тавриди був особливо багатий грецькими колоніями, через нього проходили часті пересування і набіги кочових народів з європейського боку протоки на азіатську і навпаки. Небезпека цих пересувань змусила греків до взаємного зближення, поступовій відмові від республіканських традицій і підкоренню монархічній владі. Такому розвитку сприяла наявність варварів в складі населення

міст Боспору. Дослідник відмітив з цього приводу, що "колонисты вообще мало привозили с собой женщин и по необходимости должны были вступать в брак с туземками; отсюда происходили новые поколения полуварварские, полугреческие".

У Ю.О. Віноградова нема сумнівів, що "Очерки и рассказы" Д.І. Іловайського були дуже популярні серед читаючої публіки в Росії кінця XIX – початку XX ст.: "нарисованная в них картина истории развития Боспорского государства не могла не увлечь пытливые, особенно молодые умы" [1, с. 106].

В той же час питання про причини та характер грецької колонізації Північного Причорномор'я поставив і В.В. Латишев. "Является естественный вопрос: в чем же состояла та сила, которая привлекала эллинов в эти мрачные воды и заставляла из-под голубого неба их благословенной родины переселяться на туманные, суровые побережья Понта?" – запитує дослідник і відразу відповідає: "Ответ короток и ясен: корысть. Да, это была всё та же сила. Одинаково могущественная и в древние и в новые времена, крайне несимпатичная сама по себе, но сослужившая человечеству великие службы... торговые интересы были главной приманкой, увлекавшей их к опасным путешествиям в отдаленные моря и страны, в том числе и в Понт" [10, с. 6]. Надалі автор описує характер цієї торгівельної експансії: одні з колоній могли бути лише розширеними та еллінізованими поселеннями, що раніше належали туземцям, інші могли утворитися з факторій чи складів. Великим поселенням міг передувати період поступового росту колоній із зародку, чим являлася торгівельна контора чи факторія. Дослідник вважав, що поряд із торговцями в колонізації брали участь бідняки, переслідувані авантюристи, що гналися за дешевою наживою, та навіть раби. Однією з умов утворення колонії В.В. Латишев вважав наявність мирних взаємовідносин з місцевим населенням [9, с. 14].

На зламі віків барон Е.Р. фон Штерн активно ввів в науковий обіг нову категорію археологічного матеріалу, що раніше майже не використовувалася в історичних дослідженнях, – це привізна грецька кераміка, щоправда, поки лише розписна. Інколи і "презренный черепок", як він писав, може слугувати "исходным пунктом для важной исторической комбинации или прямо выяснять и открыть какой-нибудь исторический факт" [22, с. 20]. Цей дослідник вперше зібрав відомі на той час в Північному Причорномор'ї знахідки східно-грецької кераміки, оцінив їхню чисельність і прийшов до дуже важливого висновку, підкріпленого, на відміну від праць попередників, конкретним археологічним матеріалом, що згодом став дуже популярним у вітчизняній науці, трансформувавшись в уже згадану "емпоріальну теорію" грецької колонізації. Нечисленність цих знахідок дослідник пояснив тим, що на ранньому етапі освоєння регіону греки засновували не колонії, а торгові факторії на вже існуючих туземних поселеннях. Приток у факторії різноманітного грецького населення, яке було зацікавлене у різноманітних вигодах торгових зв'язків з місцевими племенами, призводив до створення на поселеннях грецьких кварталів, а надалі і до надання висілкам державного статусу, тобто створенню справжніх колоній (з припливом різноманітного грецького населення на постійне місце проживання в торгові факторії, з облаштуванням грецьких кварталів і з їх укріпленням виникає необхідність в певному державному устрої). Таким чином, на думку Е.Р. фон Штерна, колонії ніби виростали з факторій [22, с. 6-7; 24, с. 5-6]. Цікаво, що сам автор порівнює багаті торгівельні будинки, які засновувалися на місцях складські факторій – майбутніх коло-

ній, з гамбурзьким торговельним будинком Верманна в Африці. У порівнянні "торговельних будинків" давнини із сучасними йому фірмами добре проявилася одна із стійких тенденцій Е.Р. фон Штерна – брати свій матеріал для історичних побудов із оточуючої його сучасної дійсності. В 1908 р. на міжнародному конгресі історичних наук в Берліні він, наприклад, заявляє, що давня Греція, як і сучасна Великобританія, була передусім колоніальною державою і що могутність і розквіт метрополії та колоній взаємно обумовлювали одне одного [30].

Е.Р. фон Штерн також вперше усвідомив значущість вивчення імпоротної кераміки на варварських територіях. Дослідник вважав, що за допомогою таких знахідок можна краще дізнатися "наскільки грецькі колоністи успіли розпространити сферу свого впливу і культурного возде́йствия на окружающие их варварское население" [23, с. 11]. Крім того, він також дійшов висновку щодо консерватизму релігійних уявлень грецького населення Боспору Кіммерійського. "Общеизвестно, что ... группы людей, живущих вдали от культурных центров своего народа, на чужбине, устойчиво сохраняют старинные верования и обычаи ещё в то время, когда они вышли из употребления и давно забыты" [22, с. 11].

Схожі ідеї дуже скоро висловив Е. Міннз [27, 1913, р.413]. Теорія торговельної колонізації в роботі цього дослідника настільки добре розроблена [27, 1913, р.438-440], що наступні автори додали до його ідей зовсім небагато.

Окрема віха в історії вивчення Боспору пов'язана з ім'ям М.І. Ростовцева. Порівнюючи його з попередниками, можна визнати, що його праці склали цілу епоху в антикознавстві та скіфології. І якщо робота Е. Міннза мала одну прогалину – вона не врахувала рівень історичного розвитку туземного населення, – то згодом цю прогалину заповнить своїми ідеями М.І. Ростовцев. Освоєння греками Евксинського Понту дослідник ставить в пряму залежність від виникнення і зміцнення ще в VII ст. до н.е. скіфської держави, від розвитку внутрішніх торговельних відносин і підйому виробничих сил підкореної скіфами країни [12, с. 36, 72]. В іншій праці цього ж часу М.І. Ростовцев спеціально звертає увагу на односторонність вивчення давньої історії Північного Причорномор'я [29, р. 1, 7, 12].

Інша фундаментальна праця "Скифия и Боспор" [13] і сьогодні не втратила свого наукового значення. Сама ж назва роботи в скороченому вигляді виражає сутність поглядів М.І. Ростовцева на важливу закономірність античної історії Північного Причорномор'я, що полягає в особливому значенні, особливій ролі Боспору в процесі греко-варварських взаємовідносин у цьому регіоні [1, с. 107]. Загалом, праці Ростовцева є класичними, фундаментальними зводами систематизованих джерел, новаторськими за постановкою культурно-історичної проблеми. У них М.І. Ростовцев скрупульозно зібрав та впорядкував дані всіх розкопок за сто років діяльності археологів в регіоні, а узагальнююча монографія являє собою послідовний виклад розгорнутої і закінченої культурно-історичної концепції щодо ролі "Скіфії" в світовому історичному процесі, свого роду систему реалізованих теоретико-методичних принципів, що складають основу сформованого і продуктивного, самостійного наукового підходу [11, с. 385].

М.І. Ростовцев повторює, що грецьким містам в Північному Причорномор'ї дозволила швидко розвиватися наявність сильної скіфської держави. При цьому розвиток місцевої державності він пов'язував із кіммерійцями, вважаючи, що центр "кіммерійської держави" знаходився саме на Боспорі Кіммерійському: "некоторые из этих поселений связались с уже существовавшими насе-

лёнными пунктами, которые предание сближало с киммерийцами" [12, с. 36; 13, с. 4, 22; 29, р. 8-9, 37-38, 41]. Щодо археологічних решток кіммерійського періоду він писав: "К сожалению, исследование некрополей и остатков населённых мест на берегах Азовского моря находится ещё в зачаточном состоянии и потому мы не в состоянии сказать, оставили ли киммерийцы вещественные следы своего длительного здесь пребывания..., не достаточно углубленным было и исследование местности у Керченского пролива, где богатые находки эпохи греческого заселения покрыли собой более ранние памятники, оставленные бывшими господами этих областей" [12, с. 31].

Ще один важливий пасаж в працях дослідника пов'язаний з характером першопочаткових грецьких поселень: "Основание мало-азиатскими греками ряда колоний по северному берегу Черного моря, сначала рыболовных станций, которые постепенно развились в крупные торговые центры" [12, с. 31]. Ця теза, яку багато вчених не враховувало при своїх дослідженнях, знаходить все більше підтвержень у сучасних археологічних, історичних та етнографічних студіях.

Грандіозний злам в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах життя, що стався в 1917 р., не відразу ж вплинув на стан науки, не одразу відбувся розрив із традиціями, що принесли заслужену славу вітчизняній античній археології. Майже 10 років вона продовжувала розвиток у звичному руслі – жорстка ідеологізація науки наступить пізніше.

Вельми показово, що в 1925 р. побачила світ монографія М.І. Ростовцева, який емігрував із Радянської Росії ще в 1918 р. В.П. Бузескул в своєму історіографічному нарисі дав роботам цього автора дуже високу оцінку, підкресливши його прагнення представити античну історію Північного Причорномор'я як цілісне явище і одночасно як інтегральну частину світової історії [3, с. 9; 7, с. 13]. С.О. Жебельов не тільки високо оцінив внесок М.І. Ростовцева, але й оприлюднив його програму подальших археологічних досліджень в Північному Причорномор'ї, що була сформульована у тоді ще неопублікованій роботі "Классические и скифские древности северного побережья Чёрного моря". Першою задачею в ній визнається розширення систематичних розкопок грецьких міст, в тому числі Пантікапея, Німфея, Гермонасси, Горґіппії [5, с. 150; 14, с. 28]. Тільки при її виконанні, як вважав С.О. Жебельов, сучасні археологи-антикознавці будуть достойними спадкоємцями своїх видатних попередників.

Напевно, саме під впливом ідей М.І. Ростовцева, хоча і в чому-то дискутуючи з ним, написав свій нарис історії Боспора Ю.В. Готьє. Особливості культурно-історичного розвитку району, на думку дослідника, слід пов'язувати з потужним негрецьким впливом – на Боспорі дуже рано почали відчуватися культурні сили і впливи, що діяли паралельно грецьким і часто наперекір їм. На відміну від М.І. Ростовцева, Ю.В. Готьє не бачить на Боспорі якихось слідів Кіммерійської держави. Причину відчутного негрецького впливу він пов'язував з географічним фактором. На його думку, боспорські колонії були розташовані не в глухих і тихих місцях, як Ольвія чи то Херсонес, а посеред великого шляху, що веде із цивілізованих країн Сходу в степи Північного Причорномор'я. Боспор – це вузол шляхів як сухопутних, так і водних, що ведуть вглиб гіртерлянда. Саме таке його розташування стало причиною особливої ролі місцевих елементів в історії розвитку грецьких колоній району [6, с. 208].

Проте це було остання наукова праця, що характеризується глибоким, неупередженим аналізом історич-

ного процесу. Вітчизняна наука почала перебудовуватися на новий марксистський лад, перед нею ставилися інакші завдання, і в світлі цих установок адекватний аналіз поступово відійшов у тінь. Наступив період розгрому "старої школи", що почався у 1929 р. – році, що увійшов в історію як "рік великого перелому". В тому числі і в археології [1, с. 108; 21, с. 43].

1. Виноградов Ю.А. Феномен Боспорского государства в отечественной литературе // *Stratum plus*, 2000, №3. – С. 98-128. 2. Випер Р.Ю. История Греции в классическую эпоху. М., 1918. 3. Бузескул В.П. Студирование стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. К., 1927. – С. 167-182. 4. Де-Боз. О царях Босфора Киммерийского // Археолого-нумизматический сборник. М., 1850. – С. 7-30. 5. Жебелев С.А. Введение в археологию. Ч.1. Пг., 1923. 6. Готье Ю.В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы. Л., 1925. 7. Кадеев В.И. Профессор Владислав Петрович Бузескул // В.П. Бузескул – профессор Харьковского университета. Библиографический указатель. Харьков, 1998. – С. 5-16. 8. Келлен П. Древности северного берега Понта. М., 1828. 9. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966. 10. Латышев В.В. Исследование об истории и государственном строе Ольвии. СПб., 1886. 11. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700-1917 гг. СПб., 1992. 12. Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России. Общий очерк. Пг., 1918. 13. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Л., 1925. 14. Ростовцев М.И. Классические и скифские древности северного побережья Черного

моря // *ΣΚΥΘΙΚΑ*. ПАВ. Вып. 5. 1993. – С. 25-38. 15. Сансе. Письмо графа де Сансе к А.Н. Оленину // *ЗООИД*. XV. – С. 78-86. 16. Сестренцевич-Богущ С. История о Таврии. Т.1. СПб., 1805. 17. Сибирский А. Взгляд на автономию и историю Пантикапей // *ЗООИД*. Вып. VI. 1867. – С. 119-174. 18. Спасский Г. Босфор Киммерийский с его древностями и достопамятностями. М., 1846. 19. Стемпковский И. Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае // Отечественные записки. Вып. 29. 1827. – С. 40-72. 20. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.). СПб., 2002. 21. Формозов А.А. Русские археологи до и после революции. М., 1995. 22. Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской колонизации // *ЗООИД*. Вып. XXII. 1900. – С. 1-21. 23. Штерн Е.Р. К вопросу о воздействии античной культуры на области, расположенные вне района древних поселений на северном побережье Черного моря // *ЗООИД*. Вып. XXIII. – С. 11-17. 24. Штерн Е.Р. Феодосия и её керамика. Одесса, 1906. 25. Юргевич В. О именах иностранных на надписях Ольвии, Боспора и других греческих городов Северного Прибрежья Понта Евксинского // *ЗООИД*. T.VIII. 1872. – С. 4-38. 26. Blaramberg J. Notice sur quelques objets d'antiquite, decouverts en Tauride dans un tumulus pre du site de l'ancienne Panticapee. Paris, 1822. 27. Minns E.H. Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology on the North coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. Cambridge, 1913. 28. Neumann K. Die Hellenen in Skythenlande: ein Beitrag zur alten geographie, ethnographie und handelsgeschichte. Berlin, 1855. 29. Rostovtzeff M.I. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922. 30. Stern E. Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meers im Lichte archäologischer Forschung // *Klio*. IX. 1909.

Надійшла до редколегії 09.02.11

С. Германюк, асп.

ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ ТЮРКОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена стану розвитку економічних досліджень в галузі тюркології в Україні. Надано інформацію про розкриття даного питання в сучасній українській історіографії. Крім того, обґрунтована потреба подальшого дослідження вказаної проблеми українськими вченими-орієнталістами.

The article is dedicated to the development of the economic research in the sphere of Turkology in Ukraine. The information over the study of this problem in Ukraine is provided. Besides, the necessity of further study of the problem by Ukrainian scientists-orientalists is substantiated in the article.

Тривалий час історія українських земель була нерозривно пов'язана з історією інших племен та народів, серед яких важливе місце посідають народи тюркського походження. Так, в період середньовіччя кочові тюркомовні племена (печенігів, торків, половців тощо) вели активну діяльність у степах Північного Причорномор'я, перебуваючи у досить тісних контактах із племенами східних слов'ян, а пізніше – українцями. Закономірним наслідком такої інтенсивної взаємодії стало написання низки праць вітчизняних істориків, у яких вони висвітлювали питання політичної, етнічної та культурної взаємодії сусідніх народів.

Слід звернути увагу на той факт, що на сучасному етапі розвитку української орієнталістики вчені надають перевагу дослідженню більшою мірою політичних, культурних та філологічних аспектів у розвитку тюркських народів, аніж питанням їхньої господарської діяльності. Як наслідок, на превеликий жаль, ми не маємо інформації в достатній кількості стосовно економічного розвитку безпосередньо тюрків (як давніх, так і сучасних). Таким чином, ситуація з станом наявної джерельної бази, яка висвітлює вказану вище проблематику, потребує систематизації, комплексного вивчення, а отже – є актуальною на сьогодні. З огляду на те, що на сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні сходознавство, як одна з провідних галузей, стає більш популярним, а вчені-орієнталісти вивчають дедалі ширше коло питань, пов'язаних з даною проблематику, дослідження економічних аспектів є невід'ємною його складовою. Потреба вивчення економічного розвитку тюркомовних народів обумовлена серед іншого й тим, що зі здобуттям незалежності Україна дедалі більше розвиває економічні відносини з країнами Сходу, і, як наслідок, потребує провідних фахівців, добре обізнаних

зі східними ринками, економікою країн регіону, та які б розумілися на проблемах економічного розвитку. Враховуючи ці вимоги, для провідних спеціалістів невід'ємною умовою є детальніше ознайомлення з історією країн Сходу, їх соціально-політичним та економічним устроєм, який складався впродовж століть тощо.

Для більш детального ознайомлення із економікою тюркомовних народів на різних етапах їх розвитку необхідно проаналізувати наявні дослідження, що проливають світло на вказану проблематику. Перш за все, слід визначити класифікацію наявних праць, яка б ґрунтувалася на використанні хронологічного методу. Тому, важливим і актуальним для нас є впорядкування наукових досліджень тих вчених, які більшою чи меншою мірою висвітлюють питання економіки тюркомовних народів. Як наслідок, метою даної статті є розгляд ступеня розробленості проблеми економічного життя давніх та сучасних тюркомовних народів і процес накопичення знань, які пов'язані з вказаною темою.

Дотримуючись хронології, логічно буде розпочати з того, яким чином вчені-орієнталісти торкалися у своїх дослідженнях проблеми економічного розвитку тюркомовних народів у період раннього середньовіччя. У даному випадку необхідно звернути увагу на те, що стосовно цього періоду часу в доробку українських дослідників немає узагальнюючих праць, які б проливали світло на економічний розвиток тюркських народів. Це пов'язано насамперед з тим, що вчені, розглядаючи питання державотворчого, етнічного чи культурного життя кочовиків, подають матеріал, який лише опосередковано можна використати для розгляду економічного укладу тюрків. Ймовірно, причиною такого недостатнього висвітлення актуальної для нас проблеми є той факт, що період раннього середньовіччя був часом

становлення перших тюркських державних утворень, які, виборюючи право на своє існування, більше уваги приділяли завоюванню сусідніх територій та подальшому їхньому заселенню, аніж розвитку економіки.

Так, Айбабін О.І. у власній монографії [1, с. 352] окрім ґрунтовних археологічних даних при наданні відомостей щодо заселення Кримського півострова, наводить хоч і не досить детальний, проте, певним чином інформативний фактаж стосовно господарсько-економічного життя хозарів та болгар на території Північного Причорномор'я та Криму [1, с. 205].

Інші дослідники-сходознавці у своїх працях так само торкаються окремих аспектів економічного укладу тюркомовних народів в період раннього середньовіччя. Проте, представлені ними дані, є дещо опосередкованими. Такий факт у жодному разі не може бути недоліком їхніх праць, оскільки економічні відносини не визначалися цими вченими як безпосередній предмет дослідження [5, с. 168 – 188; 8, с. 288]. Відомості, які ми можемо почерпнути з вказаних праць ґрунтуються на наявній джерельній базі, головним чином, на літописних традиціях тюркомовних народів. Вони пов'язані в першу чергу з веденням господарського життя (в основі якого – кочове скотарство), набігами на сусідів, бартерною торгівлею тощо. Однак, провідним фахівцям важливо звертати увагу серед іншого і на те, які зовнішньополітичні чинники сприяли, або навпаки – заважали такому виду господарської діяльності, враховувати вплив природних ландшафтів (наявність води і пасовищ) на ведення господарства тощо. Отож, на превеликий жаль, бачимо, що економічне життя ранньосередньовічних тюрків висвітлено у доробку вітчизняних вчених дещо описово, що в свою чергу збіднює і суттєво обмежує наявні наукові дослідження, тим самим, підтверджуючи необхідність подальшого ґрунтового вивчення вказаної проблематики.

Економічні дослідження тюркологічного напрямку періоду пізнього середньовіччя пов'язані головним чином з Османською Імперією та Кримським Ханством, політика яких тривалий час впливала на розвиток української культури, економіки, політичного життя. В науковому доробку сходознавців увага більшою мірою надана торгівельним відносинам цих державних утворень з найближчими сусідами, формуванню центрів торгівлі, як то Акерман, Кілія, Кафа. У цьому контексті звернена увага і на численні та тривалі турецько-татарські набіги на українські землі, які часто слугували одним з джерел торгівлі [4, с. 52 – 68]. Проте, необхідно зауважити, що не зважаючи на постійні прагнення Османської Імперії загарбати територію українських земель, між державами існували тривалі періоди мирних відносин, в ході яких поживалювалась торгівля, котра в той час являлася основним видом економічних відносин. Свідчення про україно-турецьку торгівлю XVII, а більшою мірою XVIII ст. ми знаходимо у працях авторів, які для детального розгляду цього питання використовували дані архівних матеріалів. І хоча з наявних архівних матеріалів складно встановити відсоткові співвідношення експорту-імпорту товарів, точні дані загального обсягу торгівлі, проте, можна простежити низку проблем східної торгівлі України. Так само дані архівних матеріалів проливають світло на соціальний склад купців, які їхали до країн Сходу, асортимент товарів, які ввозилися, вивозилися і транспортувалися через територію України тощо [2, с. 98 – 105]. Крім вище зазначених проблемних питань, що стосуються доби пізнього середньовіччя, вітчизняні сходознавці [6; 9] звертають свою увагу зокрема і

на питання взаємодії кочових ногайських орд у Північному Причорномор'ї із землеробським населенням українського степового порубіжжя, їх соціально-політичний та економічний уклад життя. Так, Грибовський В.В. звертає нашу увагу на зміни, що відбулися у традиційному економічному житті причорноморських ногайців у XVIII, обґрунтовуючи чинники, які їх спричинили [6].

Розглядаючи висвітлення економічного кола питань, характерного для тюркських народів у кінці XIX – початку XXI ст., можна констатувати той факт, що на сьогоднішній день дана проблематика перебуває на етапі формування наукового інтересу. Вченими різних установ проводяться дослідження економічної сфери життя тюркомовних народів (особливо сучасних). Проте, потрібно звернути увагу на той факт, що ці дослідження носять суто економічний характер, оскільки здійснені провідними фахівцями-економістами, а не істориками. Оскільки економічний розвиток будь-якої країни у будь-який період її історичного розвитку нерозривно пов'язаний з державним устроєм, то економічні питання сучасних тюркомовних народів певною мірою досліджуються також і вченими-політологами [3]. Проте, явним недоліком для фахівців-істориків є той факт, що вони висвітлені доволі однобічно, з точки зору дослідників, які вивчають певну проблему крізь призму політичного бачення. Це складає доволі суттєву проблему для істориків-сходознавців, які на сьогоднішній день не мають ґрунтовних досліджень в галузі економічного розвитку тюрків, що значною мірою уповільнює розвиток даного напрямку сходознавства.

Отже, як ми могли простежити, економічні аспекти розвитку тюркомовних народів є недостатньо досліджені в науковій літературі, представленій у доробку українських вчених. Особливо брак інформації з економічних питань простежується при розгляді життя середньовічних тюркських племен. На жаль, до сьогодні не має комплексних наукових праць, які б дали змогу детальніше дослідити життя тюркомовних народів. Імовірно, це можна пояснити тим, що вчені більшою мірою цікавляться суспільно-політичними, етнографічними, культурними аспектами життєдіяльності тюрків, інші ж важливі аспекти (наприклад, економічні) слабо досліджуються на рівні академічних установ, у чому є явний недолік для подальшого розвитку сходознавства в Україні. Можна стверджувати, що першочерговим завданням для дослідників-сходознавців на сьогоднішній день є тематичне розширення кола інтересів, необхідного для заповнення так званих "білих плям".

1. Айбабін А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь: ДАР, 1999. 352 с.
2. Апанович О. Матеріали українських архівів про економічні зв'язки України з країнами Сходу в XVII – XVIII ст. // Східний світ. 2000. № 1. С. 98 – 105.
3. Варбанець П. Станет ли тюркский союз альтернативой вступлению Турции в ЕС? <http://www.cas.org/journal/2009-01-rus/07.shtml>
4. Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі. // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 52 – 68.
5. Гоман Ю.О. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII – XVI ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 188 арк. Бібліогр.: арк. 168 – 188.
6. Грибовський В.В. Ногайські орди північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2006.
7. Міненкова Н.Є. Кочовики Південно-Східної Європи X – I пол.. XIII ст. в українській і російській історіографії: Дис. канд. іст. наук.: 07.00.06. / Донецький національний університет. Донецьк, 2005. 245 с.
8. От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). / Под ред. И.Н. Храпунова, А.Г. Герцена. Симферополь, 2007. 288 с.
9. Смірнов І.О. Кочове населення на Південному Заході України (кінець IX – перша половина XVII ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. Одеса, 1999.

ОЗБРОЄННЯ РИЦАРІВ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ В ГРЮНВАЛЬДСЬКІЙ БИТВІ 1410 Р.: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

У пропонованій статті автором, на основі писемних, археологічних, та іконографічних джерел розглядаються та аналізуються комплекси захисного та наступального озброєння рицарів Тевтонського Ордену в Грюнвальдській битві 1410 р.

In the article on the basis of written, archaeological and iconographical sources the complexes of protective and offensive armament of Teutonic knights of period of battle of Grunwald 1410 examined and analysed.

Грюнвальдській битві, що є знаковою подією в історії Центрально-Східної Європи присвячена велика кількість наукових праць, написаних дослідниками з різних країн. Тривалий час Грюнвальдська битва розглядалися істориками в контексті багаторічного польсько-німецького протистояння, відтак головна увага приділялася її ідеологічним та політичним аспектам, тоді як військова організація та комплекси озброєння учасників битви часто лишалися поза увагою. На думку А. Новаковського, це пояснюється перш за все відсутністю методологічних навичок необхідних у дослідженні військової справи, а також недостатнє розуміння тієї ролі, яку відіграла зброя та обладунки в історичному процесі в цілому, і Грюнвальдської битви зокрема [1, р. 13].

Найбільш ранні загальні відомості про озброєння рицарів Тевтонського Ордену містяться у фундаментальній праці Й. Фойґта присвяченій історії Пруссії [2]. Будучи архіваріусом Кеніґсберзького архіву Й. Фойґт опрацював велику кількість орденської документації, в тому числі військового характеру яку він використав у своїх загальних працях з історії Пруссії, проте він не створив спеціального дослідження з даної теми. Ще один німецький дослідник кінця XIX – початку XX ст. М. Теппен залучив до наукового обігу багато документальних і нарративних джерел з історії Ордену, серед яких безпосередньої уваги заслуговує "Військова книга міста Ельбінґ" [3]. Аналізуючи цей твір М. Теппен дійшов важливих висновків, щодо військової організації бюргерів середньовічного Ельбінґа, та їх участі у кампаніях Тевтонського Ордену. Значно менше уваги автор приділив озброєнню та військовому спорядженню міщан [4].

Перші ґрунтовні студії присвячені озброєнню і військовому мистецтву німецьких рицарів в Пруссії належать Г. Бюяку. В коло його досліджень входили структура збройних сил, організація військових кампаній Ордену, а також озброєння рицарської братії [5]. У XX ст. питання про озброєння Тевтонського Ордену у своїх працях опосередковано торкалися Е. Ваґнер, Е. Дробна, Я. Дурдік [6], С. Екдаль [7] та ін.

Спеціальні монографії і статті безпосередньо присвячені військовій справі Ордену побачили світ в останній чверті XX ст. Це переважно праці відомого польського зброєзнавця А. Новаковського, перу якого належать найбільш ґрунтовні роботи з військової історії Тевтонського Ордену [1; 8; 9].

Комплекс джерел, що містять інформацію про елементи військового озброєння та спорядження можна поділити на: писемні, іконографічні та археологічні.

Серед великої кількості писемних джерел найбільш цінними у дослідженні даної теми є джерела господарського характеру, а саме: інвентарні, казначейські та службові книги. До даної категорії джерел належать рахункова книга скарбничного Ордену [10], та службова книга великого комтура [11].

Разом з тим важливе значення для дослідження зазначеної теми мають нарративні джерела, що містять описи військових кампаній Великої війни 1409–1411 рр.

До них належить, зокрема, "Історія Польщі" Яна Длуґоша [12] та "Хроніка Конфлікту" невідомого автора [13].

Праця Яна Длуґоша, написана в другій половині XV ст., на основі великої кількості різноманітних документів, хронік, а також усної традиції, є найціннішим нарративним джерелом, що описує події Великої війни 1409–1411 рр. Важливе місце серед великої кількості джерел використаних Длуґошем для реконструкції подій Великої війни 1409–1411 рр. і Грюнвальдської битви зокрема, посідає "Хроніка Конфлікту". Головна цінність даного джерела полягає в тому, що воно створене невдовзі після битви.

Іконографічні джерела, представлені творами живопису, пластикою, пам'ятками зодчества. До цих джерел належать зображення воїнів, батальних сцен, рицарські надгробки тощо.

Найціннішою групою джерел для дослідження розглядуваної теми є археологічні джерела, позаяк вони залучають до обігу зброєзнавчої галузі історичної науки дійсні зразки військового озброєння, що дозволяє найбільш повно відтворити картину середньовічного зброярства.

Автор цієї статті, ставить за мету на основі писемних, іконографічних, та археологічних джерел реконструювати комплекси елементів озброєння та спорядження рицарів Тевтонського Ордену періоду Грюнвальдської битви 1410 р.

Бойове спорядження орденських рицарів на початку XV ст. складалося із захисного та наступального озброєння переважно західноєвропейського зразка. Кольчуга, що в німецьких писемних джерелах зустрічається під назвою "panzer" або "panczet", як елемент захисту орденського рицаря на початку XV ст., відіграла другорядну роль. Здебільшого її використовували у поєднанні з пластинчатим або латним обладунком. Серед зброї, що зберігалася у замкових арсеналах Ордену періоду Великої війни, кольчуги становили близького 10 % усіх обладунків [1, р. 64]. В казначейській книзі Марієнбургу під 1402 р. зустрічаємо численні згадки про купівлю обладунків, серед яких, зокрема, кольчуги: "item 17 m. vor 7 panzer, der vorden 6 vor 13 m. gekounft und 1 vor. 4 m." [10, s. 220].

Критий пластинчатий обладунок (нім. *Lentner*), який в писемних джерелах виступає під назвою "plate", і був відомий в Пруссії з першої половини XIV ст., продовжували носити місцеві рицарі і на початку XV ст. Використання критого пластинчатого обладунку у військах Ордену засвідчують залишки лентнера, який знайшли під час розкопок рицарської садиби в Плементах, спаленої як припускають 1414 р. [14, s. 10]. Він складався з трьох рядів вертикальних пластин різного розміру завтовшки від 2,5-3,5 мм., які кріпилися до шкіряної або тканинної основи. Спалена садиба, належала польському рицарю, котрий, вочевидь, був ленником Ордену і володів нею на рицарському праві Кульмської землі. Відтак, знайдене озброєння з Племента, дає нам змогу уявити, як могли бути озброєні васали Ордену в період Великої війни 1409–1411 рр.. За підрахунками А. Новаковського, лентнер був домінуючим типом обладунку серед рица-

рів Ордену часів Грюнвальдської битви, і становив 41% всіх типів захисту тулуба, що зберігалися в тогочасних арсеналах Пруссії [1, р. 68].

Поряд з критим пластинчатим обладунком застарілого зразка, яким є панцері з Племента, на пруських теренах побутувала більш сучасний і досконалий захист торса у вигляді критого панцера, що складався з єдиного суцільного нагрудника, або ж кількох менших пластин. В писемних джерелах даний тип обладунку фігурує під назвою "brostblech". В рахунковій книзі Марієнбургу за 1403 р. знаходимо згадку про сплату: "...131 m. an 1 findung vor 523 brostblech..." [10, s. 221]. У квітні наступного року Ордену було придбано вже 1057 "brostblech" на суму майже в 200 марок. Нагрудні панцирі "broste", а також суцільні панцирі доповнені спідницею "genwische broste" зберігалися в арсеналі Марієнбургського замку в 1404 р.: "item 753 broste item 12 genwische broste..." [11, s. 2]. Така велика кількість панцерів свідчить про популярність даного типу обладунку серед орденського рицарства.

Стегна й гомілки рицарів Ордену були захищені стьобаними штанами з пляної або бавовняної тканини, що називались "bruch" або "strichhosen" або з кольчуги, що називались "harnoschhosen" [1, р. 75]. В той же час, латний захист ніг іменувалися "beungewant". Повний латний захист ніг "gancz beungewant", разом з 4 наколінниками згадується в інвентаризації озброєння марієнбургського арсеналу проведеного 1411 р.: "1 gancz beungewant und 4 pockelen..." [11, 29].

Захисний комплект орденського рицаря окрім нагрудника і захисту ніг, доповнював латний захист рук. У писемних джерелах він згадується під назвою "armgewant" або "armworen" [1, р. 74]. Вояки захищені повним латним захистом рук, що включав латні наплічники, нижні і верхні передпліччя, налокітники, а також латні рукавиці типу "клепсидри" зображені на настінних розписах в замку Лохштедт (бл. 1390) [15, s. 22-23, Abb. 34- 35].

Далі дозволює собі перейти до розгляду рицарських шоломів, що використовувалися на теренах Пруссії в окреслений вище період. Найпростішим у виробництві і найбільш доступним за своєю ціною шоломом в тогочасній Пруссії був залізний капелюх (нім. *Eisenhut*). Даний шолом був основним типом захисту голови шерегового рицарства та піхоти орденського війська [8, s. 145]. Прикметно, що в 1404 р. поміж 465 шоломів, які зберігалися в арсеналах Марієнбурга, було 248 "ysenhuthe" [11, s. 2]. Два шоломи, типу залізний капелюх було віднайдено серед іншого озброєння в Плементах. Їхня конструкція доволі проста, кожен складався з двох частин: напівсферичного купола та нижньої частини, яка його доповнювала. Товщина конструкції складала приблизно 2,5-3 мм. [15, s. 93-94]. На думку А. Новаковського, більша частина орденського війська в битві біля Грюнвальду, мала на озброєнні саме залізні капелюхи [1, р. 50].

Популярним типом шолому в Пруссії другої половини XIVст., як і в Західній Європі став басинет (фр. *bassinet*). В Пруських землях басинет набув розповсюдження в другій половині XIVст. [8, s. 144]. На початку XV ст., басинети у невеликих кількостях зберігалися в арсеналах деяких орденських замків, зокрема в Марієнбурзі, в зброярні якого, згідно з інвентарною книгою великого комтура, 1404 р. нараховувалося: "item 4 slomhuben" [11, s. 2]. Незначна чисельність басинетів у порівнянні з іншими типами шоломів, може вказувати на те, що вони задовольняли потреби вузького прошарку, до якого належали достойники Ордену. Додатковим підтвердженням цього є зображення найвищих урядників Ордену (верховний маршал, великий комтур, верховний

шпитальєр) на фресках із замку Лохштедт [15, s. 22-23, Abb. 34- 35].

Всі перелічені посадовці, окрім повного латного обладунку, озброєні у басинети з кольчужними відлогами. Зрештою, сам верховний магістр Ульріх фон Юнгінген († 1410), як свідчить казначейська книга Марієнбургу, мав серед власного озброєння басинет, який був придбаний для нього 1409 р.: "item 2 scot vor des meysters hube." [10, s. 578]. Повідомлення про басинети з різними типами забрала також зустрічаються в інвентарних книгах Ордену під назвою "genwische huben". На 1404 р. в арсеналі Марієнбурга таких шоломів нараховувалося 15 [11, s. 2].

Окрім того, зберігся один автентичний шолом, який першочергово оснащувався забралом типу "klappvisier". Він був віднайдений під час археологічних розкопок в Ольштині і датується 1370 – 1380 рр. [9, s. 153]. Прикметним зразком шолома з забралом, який мали на озброєнні тевтонські рицарі, був "pekilhube" або "storchhelme". Один такий шолом археологи виявили на початку XX ст. в Торуні. Купол даного шолому складається з двох частин, горішньої, що вінчається загостреним шпилем, та нижньої циліндричної частини з лицевим вирізом [16, s. 117].

Залишки кріплень забрала (наразі втрачене), та кольчужної відлоги вказують на те, що першочергово шолом оснащувався додатковими елементами захисту. Рєkilhube напевно мав балтійське походження, (на це вказує інша його назва – "prewsche hube") і був перейнятий хрестоносцями у балтів [16, р. 55]. Інвентаризація 1404 р. зафіксувала наявність 127 "storchhelme" в арсеналах Марієнбурга, що становило майже третину від усіх шоломів, що зберігалися там [11, s. 2].

Головними елементами наступального озброєння орденського рицарства як і європейського загалом наприкінці XIV – на початку XV ст. залишалися спис та меч.

Мечі, знайдені на території Пруссії, загалом не відрізнялися від тогочасних німецьких та центральноєвропейських зразків [8, s. 136]. Користуючись даними А. Новаковського, щодо класифікації екземплярів, віднайдених на теренах Пруссії та Східного Помор'я, слід виокремити мечі з: Жондза (XIV ст., тип XVla), Гдині (XIV ст., тип XVla T.1), Гданська (XIV ст., тип XVla I 1,5). Згадані мечі мають широкі в основі, але звужені на кінці леза чотирикутні в перетині. Вони належать до розряду "великих мечів". Ще один меч з Жондза, віднесений А. Новаковським до типу XVII, має довге вузьке лезо, чотирикутне в перетині [1, р. 86]. Цей тип меча був найбільш розповсюдженим в Європі в період 1370 – 1425 рр. [17, с. 357].

Меншою популярністю в порівнянні з мечем користувалася бойова сокира. Проте в битві біля Грюнвальду значна частина рицарів обох сторін за словами Яна Длугоша стиналася саме "securibus longius", від ударів яких лунав страшений гуркіт [11, р. 54].

Підсумовуючи вище сказане, варто відзначити, що комплексом озброєння, якими користувалася братія Тевтонського Ордену в Пруссії відзначалися своєю неоднорідністю, що було спричинено особливістю військової організації середньовічних армій, котрі формувалися переважно на основі феодалних ополчень. Частина найсучаснішого озброєння у війську хрестоносців припадала, передусім, на найбільших орденських посадовців та знатних "гостей", які стояли під знаменами Ордену. Більша ж частина орденського рицарства, як свідчать джерела, мала на озброєнні значно дешевші зразки військового спорядження. Прикметним видається присутність регіональних особливостей в рицарському озброєнні орденського війська, що знайшло своє

відображення у використанні "пруських шоломів", парез" тощо. Така специфіка дає можливість говорити про синтез західно- та східноєвропейського військового мистецтва, на основі якого відбувався розвиток військової справи Тевтонського Ордену.

1. Nowakowski A. Arms and armour in the medieval Teutonic Order's state in Prussia. Łódź, 1994. 2. Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Orden. Königsberg, 1827-1839. Bd. 1-9. 3. Die Elbinger Kriegsbuch / Bearbeitet von M. Toeppen // Altpreuussische Monatsschrift / Hrsg. von R. Reicke und E. Wiechert. Königsberg, 1899. Bd. 36. S. 223-273. 4. Toeppen M. Die Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter. Danzig, 1872. H. 1. 5. Bujack G. Zur Bewaffnung und Kriegsführung der Ritter des Deutschen Ordens in Preussen // Programm des Altstädter Gymnasiums für Ostern 1887/1888. Königsberg, 1888. S. 1-22. 6. Drobna Z., Durdik J., Wagner E. Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters 1350-1450. Prag, 1957. 7. Ekdahl S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. Berlin, 1982. 8. Nowakowski A. O wojskach Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu

Nimieckiego w Jerozolimie zwanego krzyżackim. Olsztyn, 1988. 9. Nowakowski A. Średniowieczny hełm z Olsztyna // Rocznik Olsztyński. Olsztyn, 1989. T.16. S.148-154. 10. Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399-1409 / Hrsg. von Dr. Joachim. Königsberg, 1896. 11. Das Marienburger Ämterbuch / Hrsg. von Dr. W. Ziesemer. Danzig, 1916. 12. Joannis Długossii seu Longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Instruxit J.Z. Pauli; cura A. Przewdziecki. T.4., Libri: XI, XII. Cracoviae, 1877. 13. Cronica conflictus Wladislawi regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 // Monumenta Poloniae Historica / Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1872. T.2. S. 897-904. 14. Nadolski A. Grabarczykowa E. Militaria z grodziska w Plemiętach. Uzbrojenie ochronne // Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi Chełmińskiej / Pod. red. A. Nadolskiego. – Warszawa – Poznań – Toruń, 1985. S. 85-99. 15. Steinbrecht C. Schloss Lochstedt und seine Malerein // Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen. Berlin, 1910. T. 3. 16. Wasiak W. Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pikilhube z kościoła w Strzelnikach koło Brzegu // Broń i wojna w dziejach człowieka / Pod. red. K. Badowskiej. Łódź 2009. S. 117-132. 17. Окшот Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Пер. с англ. М. К. Якушиной. М., 2004.

Надійшла до редколегії 10.02.11

А. Зубко, канд. іст. наук

ПОХОДЖЕННЯ ЖІНОЧИХ ІМЕН В КНЯЗІВСЬКІЙ ДИНАСТІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ IX-XIII ст.

У статті дається характеристика жіночих імен, які використовувалися в князівській династії Київської Русі в IX-XIII ст. Жіночі імена в князівській династії досліджуються в контексті традицій родової антропонімії, а також у взаємозв'язку з процесом історичного, соціального і культурного розвитку давньоруської держави.

The article gives the characteristics to feminine names used in the dynasty of princes of Kievan Rus' in IX-XIII centuries. The names are studied in the context of the family anthroponymic traditions as well as included in the process of historical, social and cultural development of the Old Russian country.

Історія Київської Русі IX-XIII ст. традиційно досліджується на підставі аналізу писемних, речових, усних джерел по даній проблематиці. Інші джерела – лігвістичні, етнографічні та ін., вивчені недостатньо. Саме залучення нових, досі не використаних джерел, може дати можливість сформулювати інший підхід до окремих питань історії давньоруської держави. Серед цих джерел особливе місце займають оніми – власні імена. Кожен онім містить в собі інформацію про того, кого він іменує, історичну епоху, в яку з'явилося ім'я, народ, котрий його використовував, мову, на якій воно створене і багато іншого.

У наш час в науці сформовано два підходи до вивчення онімів. Філологи використовують оніми в дослідженнях з історії мови. Історики, в свою чергу, вивчають оніми як історичне джерело.

Коло особових імен, які склалися в певній родині, є предметом історичних та генеалогічних досліджень. На жаль, в вітчизняній історичній науці вивчення родових і династичних імен не набуло достатнього поширення.

Державні і родинні традиції визначили коло чоловічих і жіночих імен, якими користувалися в князівських і боярських династіях Київської Русі IX-XIII ст. Вони відображають розвиток давньоруської держави в язичеський та християнський періоди її історії і є цінним джерелом інформації.

Темою дослідження даної статті є походження жіночих імен в князівській династії Київської Русі IX-XIII ст.

На відміну від чоловічих імен, жіночі імена династії Рюриковичів у літописі відображені в недостатньому обсязі. "Якщо літописи та інші літературні пам'ятки час від часу згадують про синів та онуків князів, то їхні дочки й онучки залишалися замовчаними" [1, с.68]. Це було зумовлене тематикою давньоруського літопису, де переважно дається опис військових походів, політичних стосунків між князями, подій церковного життя.

У князівській династії Київської Русі були видатні жінки, які відіграли значну роль в історії Русі та інших країн. "На превеликий жаль, вчені дізналися про це з письмових джерел виключно іноземного походження. Навіть

германська імператриця Євпраксія чи французька королева Анна – онука і дочка Ярослава Мудрого – не привернули уваги давньоруських книжників" [1, с.68].

На відміну від літописів, у давньоруських билинах є відомості про видатних жінок Київської Русі. Особливо часто тут згадується сестра князя Володимира Мономаха Євпраксія – колишня дружина германського імператора. Так, в билині про Альошу Поповича і Тугарина давньоруські богатири в князівському палаці вклоняються князю Володимирі і княгині Апраксії [16, с.118]. Інколи жінки виступають головними діючими особами давньоруських билин. Так, окрема билина присвячена дружині боярина Ставра Василисі Микулишні [10, с.71-77]. В цілому усні джерела суттєво доповнюють дані літописів по вказаній проблематиці.

Оцінюючи традиції родової антропонімії династії Рюриковичів, слід зауважити, що предметом вивчення тут повинні бути імена дочок князів, а не дружин. Дружини князів, на відміну від дочок, отримували свої імена в інших родинах.

Династія Рюриковичів правила на Русі протягом життя 21 покоління – від отримання її Олегом в 882 р. до 1598 р. – останнього року правління царя Федора Іоанновича. За цей час у неї склалося коло вживаних імен. Спочатку це були скандинавські і слов'янські імена. Після хрещення Русі в 988 р. новонароджені стали отримувати по святцям церковні імена грецького, латинського і старосврейського походження. Але до початку XIV ст. своїх дочок князі називали також другим давньоруським ім'ям.

Завданням даної статті є дослідження жіночих імен перших 13 поколінь династії Рюриковичів, оскільки в 14-21 поколіннях друге слов'янське ім'я трапляється в них дуже рідко. Якщо церковне ім'я може допомогти встановити день, в який народилася княжна, то вибір її слов'янського імені визначався історичними, генеалогічними і культурними традиціями.

Першим жіночим ім'ям в династії Рюриковичів, яке наводять джерела, є ім'я княгині Ольги, дружини великого князя Київського Ігоря. За даними літопису: "В лето

6411 (903 р. – А.3.). Игореві же възрастьшо и хожаше по Олзь и слушаша его и приведоша ему жену от Пьскова, именем Олену" [7, с.19]. Як бачимо, дружина князя Ігоря по народженню не належала до династії Рюриковичів і мала два імені – Ольга і Олена. Як писав Н.М. Карамзін: "Ім'я своє прийняла вона, здається, від імені Олега, в знак дружби його до цієї достойної княгині, або в знак Ігрової до нього приятні" [2, с.73]. Ім'я Ольга походить від скандинавського Хейльга – свята [13, с.185]. Можна припустити, що це династичний титул, який згодом став родовим ім'ям династії Рюриковичів. Титулом також є ім'я князя Олега Віщого – від скандинавського Хельге – святий [13, с.167]. Хазарський, так званий "Кембріджський" документ, називає чоловіка княгині Ольги князя Ігоря – Х-л-гу (Хельге, Олег) [9, с.190]. Титули Олег, Ольга, перетворившись в родові імена династії, з плином часу стали загальноновживаними іменами.

Друге ім'я великої княгині Русі – Олена є церковним ім'ям. Після причислення її церквою до лику святих, були створені її Коротке і Пространне Життя. В обидвох варіантах Життя використані народні легенди і перекази про княгиню. Життя вважають Ольгу дочкою посадника псковського села Вибуту [4, с.43]. Пізній Іоакимівський літопис, яким користувався історик В.Н. Татищев, називає Ольгу дочкою легендарного новгородського слов'янського князя Гостомисла. Нарешті "Владимирский летописец" XV ст. повідомляє, що Ольга народилася в Болгарії в місті Пліска.

Всі три перекази про княгиню Ольгу сходяться в одному – за походженням вона була слов'янкою. Тому вона повинна була мати третє, слов'янське ім'я, котре залишилося невідомим.

Болгарське походження Ольги не підтверджується жодним болгарським джерелом. Виникнення цієї версії скоріше за все пояснюється тим, що в північній діалектній формі написання назви "Псков" звучить як "Плесков". У свою чергу в Болгарії відоме давнє місто Пліска. Практично всі літописи і житія називають Ольгу уроженкою Псковської землі.

Християнське ім'я у княгині Ольги, по даним літописів, з'явилося під час подорожі до Царгороду. "В 955 році, по рахунку літописця, вірогідніше в 957-му, відправилася Ольга до Константинополя і охрестилася там при імператорах Константині Багрянородному і Романі і патріарху Поліевкті" [12, с.149]. Однак в трактаті Константина Багрянородного "Про церемонії" говориться, що Ольга приїхала до Царгороду з своїм духовником священиком Григорієм. Тому деякі дослідники, зокрема Б.А. Рибаків, вважали, що велика княгиня Русі охрестилася в Києві, отримавши церковне ім'я Олена [8, с.387]. Це тим більш вірогідно, оскільки сам імператор Візантії в своїх творах нічого не говорить про хрещення Ольги в Константинополі, повідомляючи лише про непрості дипломатичні перемовини з нею [3, с.55]. Тому обидва імені княгині Ольги слід вважати династичними, оскільки вони не надані її батьками.

Літопис загалом згадує імена 101 князівської дочки у перших 13 поколіннях династії Рюриковичів. Ще 41 княжна згадана в ньому без імені. Всього 142 княжни.

З одним ім'ям в літопису згадані 87 князівських дочок, з двома іменами 14. За походженням розподіл імен такий: 33 княжни мали слов'янські імена, 15 князівських дочок мали скандинавські імена, 67 князівських дочок мали церковні імена. В підсумку 87+28 (14 князівських дочок з двома іменами) = 115 імен.

Всього в перших 13 поколіннях династії Рюриковичів використано 56 жіночих імен. Із них 22 слов'янських, 9 скандинавських і 25 імен церковних, даних по свят-

цям. Частота їх використання була різною. Це демонструють наступні дані.

Слов'янські імена: Предслава – 6, Вишеслава – 3, Збислава – 2, Звенислава – 2, Верхуслава – 2, Всеслава – 2, Премислава – 1, Доброніга – 1, Городислава – 1, Прибислава – 1, Добродія – 1, Рогніда – 1, Пребрана – 1, Болеслава – 1, Забава – 1, Ярослава – 1, Дубровка – 1, Гремислава – 1, Переяслава – 1, Віра – 1, Надія – 1, Любов – 1. Останні три імені є церковними за походженням, але мають слов'янську мовну форму. Згодом їх стали сприймати як слов'янські імена.

Скандинавські імена: Ольга – 6, Малфріда – 2, Агмунда – 1, Агнеса – 1, Адельгейда – 1, Мехтільда – 1, Інгеборга – 1, Кунегунда – 1, Грифіна – 1.

Церковні імена: Марія – 10, Анна – 7, Євдокія – 6, Олена – 5, Анастасія – 5, Єфросіна – 5, Євпраксія – 4, Огафія – 3, Софія – 3, Єфімія – 2, Ксенія – 2, Марина – 2, Єлізавета – 1, Катерина – 1, Ірина – 1, Агріппіна – 1, Палагія – 1, Феодісія – 1, Федора – 1, Саломея – 1, Феодулія – 1, Олександра – 1, Прасковія – 1, Маргарита – 1, Ізмарад – 1.

Постає питання про використання в династії Рюриковичів так званих "княжих" імен, про що свідчить запис літопису під 1177 р.: "...родися у Игоря сын и нарекоша имя ему в крещеньи Андреян, а княжее Святослав" [6, с.604]. Тут мова іде про князя Новгород-Сіверського Ігоря Святославича – героя "Слова о полку Ігоревім".

Дійсно, князі династії Рюриковичів мали отримані при народженні так звані "княжі" імена слов'янського і скандинавського походження. Після хрещення Русі в 988 р. кожен князь також отримував церковне ім'я, дане по святцям.

За формою "княжі" імена династії Рюриковичів переважно є слов'янськими іменами – композитами, які склалися з двох слів – основ. У Київській Русі використання подібних імен не було винятковим привілеєм лише князів і бояр [13, с.64]. Поява двоосновних імен насправді сягає індоєвропейської давнини. Крім слов'янської, вони створювалися в германській, грецькій і індійських мовах. У різних слов'янських мовах вони є дуже популярними.

"Княжі" імена династії Рюриковичів відрізнялися від інших імен не зовнішньою формою, а традицією використання в іменнику династії, коли князі давали своїм синам імена їх предків. Аналіз імен доводить, що чоловічі "княжі" імена створювалися в часи правління перших восьми поколінь династії Рюриковичів. Після цього династія користувалася лише цими іменами, не створюючи нових.

У 1-8 поколіннях Рюриковичів використали 28 слов'янських і скандинавських чоловічих "княжих" імен. Іменник династії невеликий – 20 слов'янських і 8 скандинавських імен, не рахуючи міфічних "імен" Синеуса і Трувора. В той час як словники наводять більше п'яти тисяч давньоруських імен, в тому числі імен-композитів [13, с.54].

З плином часу кількість використаних чоловічих "княжих" імен стала зменшуватися. Так, у 9-10 поколіннях Рюриковичів вживається 19 чоловічих імен. У 11-12 поколіннях Рюриковичів вживалося лише 16 чоловічих імен. У 13-14 поколіннях слов'янські імена у князів зустрічалися рідко, доки не зникли зовсім. Їх замінили церковні імена.

Вживання жіночих "княжих" імен може бути доведено шляхом порівняння частоти використання чоловічих і жіночих імен в династії Рюриковичів.

Літописи називають імена 354 князів, без імені згадують 11, в перших дванадцяти поколіннях династії Рюриковичів. За кількістю "княжі" імена розподіляються так: Володимир – 27, Святослав – 25, Мстислав – 24,

Ростислав – 23, Гліб – 22, Всеволод – 20, Ізяслав – 18, Ярослав – 16, Ігор – 15, Олег – 10, Ярополк – 10, Борис – 9, Вячеслав – 6, Святополк – 4, Брячислав – 4, Рюрик – 3, Всеслав – 3, Рогволод – 3, Володар – 2. Імена: Володислав, Вишеслав, Станіслав, Позвізд, Судислав, Якун, Турд, Фост, Сфірка використані одноразово.

Якщо порівняти дані по першим 12 поколінням династії, то в літописі згадані імена 354 князів і 90 князівських дочок. Різниця вражаюча, адже кількість народжених в князівських родинах чоловіків має бути в чотири рази більше, ніж жінок. Насправді, це свідчить, що дані по іменам князів досить повні (не завжди наводиться їх друге ім'я). Дані по іменам жінок в династії Рюриковичів містять лише ¼ потрібної інформації. Вони по суті носять вибірковий характер.

За цими відомостями імена Ольга і Предслава використані в династії по шість разів. Імена Вишеслава, Збислава, Звенислава, Верхуслава, Всеслава, Малфріда використані два-три рази. Інші жіночі імена вжиті одноразово.

Скупі та неповні дані джерел дозволяють, однак, розглянути питання про застосування "княжих" жіночих імен в династії Рюриковичів. Ім'я-титул Ольга є повністю відповідним імені-титулу Олег. Жіночі імена Вишеслава, Всеслава, Ярослава, а також використані в 14 поколінні імені Святослава та Ізяслава, повністю відповідні чоловічим "княжим" іменам Вишеслав, Всеслав, Ярослав, Святослав, Ізяслав. Як мінімум шість "княжих" імен в династії Рюриковичів вживалися для чоловіків і жінок одночасно.

Слід також звернути увагу на цікаву обставину. З 33 княгинь, слов'янські імена яких згадує літопис, 24 мали двоосновні імена з складовою частиною "слава". На Русі такі імена часто бували ознакою високого походження. Тому імена: Предслава, Збислава, Звенислава, Верхуслава, Городислава, Прибислава, Болеслава, Гремислава, Переяслава слід визнати жіночими "княжими" іменами династії Рюриковичів. Ім'я Рогніда також є династичним, оскільки так звали дружину князя Володимира Великого.

Аналіз чоловічих імен династії Рюриковичів доводить, що князі часто називали своїх синів на честь когось з славних предків. Таким чином, ім'я, вперше з'явившись в династії, вживалося далі в її наступних поколіннях. Подібне явище повинно відзначатися і у вживанні жіночих "княжих" імен. Однак дані джерел по цьому питанню недостатні.

Допомогти тут може лише розгляд питання про використання в династії Рюриковичів жіночого імені Предслава. За даними літопису воно вжите шість разів. Насправді, можливо, в чотири рази більше. Виникає питання, на честь якої Предслави дані ці імена? Предславою звали одну з дочок князя Володимира Великого, яка згодом вийшла заміж за князя чеського Болеслава III Рудого. Однак вона не є першою Предславою в династії Рюриковичів.

Вперше ім'я Предслава згадується в договорі князя Ігоря з Візантією в 945 р. У ньому названі імена князів і княгинь Київської Русі, а також імена їх особистих послів, які представляли їх на переговорах з Візантією: "...ми, од народу руського послаи і купці, Івор, посол Ігоря, великого князя руського, й інші послы: Вуефаст – Святослава, сина Ігоревого, Іскусев – Ольги-княгині, Слуди – Ігоря, племінника Ігоревого, Уліб – Володиславів, Каницар – Предславин, Шигоберн – Сфандри, жони Улібової, Прастен – Турдів, Лібіар – Фостів, Грім – Сфірків, Прастен – Якуна, племінника Ігоревого" [5, с.26]. Прийнято вважати, що тут названі імена великого князя Русі, його дружини, сина, племінників і їх дітей. В тако-

му тлумаченні Предслава є дочкою Ігоря, племінника великого князя.

Згідно даних літопису, князівське село Предславине знаходилося неподалік від Києва на річці Либідь. Тут був замський князівський двір-резиденція княжни Предслави. Пізніше, наприкінці X – початку XI ст. в ньому проживала дружина Володимира Великого княгиня Рогніда Полоцька. Це підтверджується даними археології: "Археологічні обстеження території вздовж Либеді виявили в районі Караваєвих дач поселення часів Київської Русі" [15, с.151-152]. В свою чергу назва сучасної вулиці Предславинської в центрі Києва пізнього походження. Археологічних матеріалів доби Київської Русі тут не виявлено. Цікаво, що ім'ям одного з синів племінників князя Ігоря, Фоста, за здогадки істориків, назване місто Фастів. Можливо, тут був його княжий двір.

Окремо стоїть питання про використання в династії Рюриковичів скандинавських жіночих імен. Тільки 15 князівських дочок, за літописними даними, отримали такі імена. Переважно поява цих імен пов'язана з династичними шлюбами, коли руські князі одружувалися на скандинавських принцесах. Подібним прикладом може бути родина великого князя Київського Мстислава Володимировича. Під час правління князя Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) і його сина, князя Мстислава Володимировича (1125-1132 рр.) Київська Русь була однією з наймогутніших держав світу. "Вже в Прологах XIII-XIV ст. Мстислав був причислений до лику святих, а в Київських і Новгородських літописах його, як і Мономаха, називали Великим" [14, с.111-112].

Князь Мстислав був одружений на принцесі Христині, дочці короля шведського Інге Стенкільссона. До вступу на Київський престол він був князем новгородським. Новгородці і скандинави мали великий вплив при дворі князя Мстислава. Саме ними була здійснена переробка тексту літопису Нестора літописця з метою підкреслення особливої ролі варягів в історії Русі. Ці ідеологічні тенденції вплинули навіть і на імена дітей в князівській родині. Якщо сини отримали "княжі" слов'янські імена, то дві дочки були названі Інгеборг і Малфріда.

Німецька принцеса Кунегунда – дружина князя Ярополка, сина великого князя Київського Ізяслава Ярославича, назвала свою дочку Мехтільдою.

У XIII ст. подібне трапилося в родині князя династії Ольговичів Ростислава, одруженого на дочці угорського короля Бели IV Анні. Мати назвала своїх дочок Кунегундою, Грифіною, Маргаритою. Цікаво, що князь Лев, син князя Данила Галицького, був одружений на іншій дочці угорського короля Бели IV Констанції. Його дочки отримали імена Святослава та Анастасія. Тут вплив батька на вибір імен в родині був сильнішим.

Слід зауважити, що всі княжни Рюриковичів, які отримали від матерів європейські імена, не залишилися жити на Русі. Згодом вони вийшли заміж за європейських володарів.

Дочки князя Ярослава Мудрого Анастасія-Агмунда та Анна-Агнеса, видані ним заміж за королів Угорщини і Франції, друге ім'я отримали вже за кордоном. Те саме стосується і сестри князя Володимира Мономаха Євпраксії-Адельгейди, дружини німецького імператора Генріха IV. Євпраксія: "...при коронації отримала ім'я Адельгейди, вочевидь, на честь сестри імператора" [4, с.20].

Більшість князівських дочок – 67, згадані в літопису з іменами церковного походження. Поширення імен церковного походження у жінок династії Рюриковичів демонструє поява зменшувальних форм імен. Це стосується сестри князя Володимира Мономаха Анни, котру в літописі названо Янкою. Вона відома тим, що заступала перші на Русі школи для дівчат [4, с.111].

Але всі княжни, без сумніву, мали друге слов'янське "княже" ім'я. Так, Ярославну – дружину князя Ігоря, героя "Слова о полку Ігоревім", літопис називає лише її церковним ім'ям Єфросінія. Однак Ярослава, яка була дочкою князя галицького Ярослава Осмомисла, в "Слові...": "...рано плачет в Путивле на забрале" [11, с.48], звертаючись до вітрів, Дніпра та сонця. Приймаючи це до уваги, можна зробити висновок, що традиційні слов'янські вірування займали вагомe місце в її світогляді. Слов'янське "княже" ім'я Ярослави лишилося невідомим історикам.

Підсумуємо. У Рюриковичів вибір жіночих імен, як і чоловічих, був пріоритетом всієї династії і князів, які давали їх дочкам. Існувало коло жіночих "княжих" імен слов'янського походження. Перша група складалася з жіночих імен, відповідних чоловічим "княжим" іменам. Друга група містила жіночі імена з складовою частиною "слава". В третю групу входили різні слов'янські жіночі імена: Доброніга, Добродія, Пребрана, Забава, Дубровка. Окреслити все коло жіночих княжих імен і визначити частоту їх вживання заважає брак відомостей в джерелах.

Стосовно скандинавських жіночих імен слід відзначити, що "княже" ім'я Ольга за походженням є титулом, а інші скандинавські імена вжиті одноразово. Це вступає в певні протиріччя з норманською теорією, оскільки жінки у Рюриковичів носили слов'янські імена. Якщо скандинавські чоловічі імена Олег, Ігор, Гліб спочатку

стали "княжими", а згодом і загальноживаними іменами, то коло скандинавських жіночих "княжих" імен у Рюриковичів так і не сформувалося. Дружинами перших Рюриковичів були слов'янки. Це згодом призвело до швидкого ослов'янення династії.

У чоловіків, за повідомленням літопису, кількість згаданих "княжих" імен перевищує кількість церковних імен в усіх 12 перших поколіннях династії Рюриковичів. У жінок, навпаки, церковних імен більше. Це доводить, що жіночим "княжим" іменам в династії приділяли менше уваги, ніж чоловічим. Жінки, в свою чергу, мали вплив на вибір імені для своїх дочок, оскільки при виборі імені синів діяла міцна династична традиція.

1. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993.
2. Карамзин Н.М. Предания веков. – М., 1988.
3. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991.
4. Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990.
5. Літопис руський. – К., 1989.
6. Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. – М., 1962.
7. Полное собрание русских летописей. Том тридцать восьмой. Радзивилловская летопись. – Л., 1989.
8. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1987.
9. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. – М., 1980.
10. Сборник Кирилы Данилова. – М., 1977.
11. Слово о полку Игореве. – К., 1986.
12. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. Т.1-2. – М., 1988.
13. Суперанская А.В. Имя – через века и страны. – М., 1990.
14. Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1986.
15. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972.
16. Три богатыря. Былины. – М., 1969.

Надійшла до редколегії 10.02.11

М. Казьмирчук, канд. іст. наук

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ КРІПОСНОГО ПРАВА

В статті аналізуються праці вітчизняних сучасних дослідників, у яких розкриваються особливості соціального розвитку Київської губернії проєформеної доби. Деякі проблеми будуть досліджені у наступних статтях.

The article analyzes works of modern domestic researchers discovering the social progress of Kyiv gubernya after reformation period. Some question will be examined in further work.

Дослідження соціальної історії завжди було популярним серед науковців і сьогодні їхні праці примножуються. У вітчизняних бібліотеках та приватних збірнях залишилося багато праць, розвідок та статей статистів, економістів, громадських діячів та професіоналів істориків, але нині соціальні проблеми вийшли на перший план. Загалом, можна умовно виділити три періоди у історіографії досліджень щодо соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.: дорадянський (від 1861 до 1917 рр.), радянський (1917 – 1991 рр.) та сучасний (1991 – 2010 рр.). Потрібно відзначити, що в ці періоди відбулося значне накопичення матеріалів щодо різних аспектів соціальної сфери українського суспільства, проте ґрунтовного та всеохоплюючого аналізу соціального розвитку найбільш розвинутої губернії Російської імперії не було зроблено. Вітчизняні та зарубіжні дослідники піднімали певні теми, які певною мірою стосуються соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., їх зручно об'єднати хронологічно і тематично. Також доцільним буде виділити, розглянути і проаналізувати окремо у сучасному періоді українські та зарубіжні розвідки виявлені автором.

З розпадом Радянського Союзу та постановом незалежної України досвідчені та молоді науковці отримали змогу застосовувати нові підходи, використовуючи значно ширше коло матеріалів і враховуючи нові віяння у історичній науці. Фіксується наявність значної кількості цікавих вітчизняних статей щодо різних аспектів соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., але й вони у повній мірі не дають повно-

го аналізу або цілісної картини. Негативною рисою періоду сьогодення ще є, мабуть, забуття, свідомо категоричне та скептичне ставлення до напрацьованих попередніх дослідників.

У 90-х роках ХХ ст. акценти у науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду гендерних проблем, історії повсякденності, мікро- та макросторії, регіоналістики, етнополітичної історії. На позиціях гендерної історії було написано працю М. Богачевської-Хом'як [2, с. 132], яка дослідила жіноче питання та їхню боротьбу за можливість отримання освіти, зокрема торкнулася і проблем розвитку освіти у Київській губернії. Досить новими та мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу. Серед них виділяються праці присвячені окремим станам, та загальні, що стосуються більшою мірою селянського стану і аграрної проблеми.

Після проголошення незалежності відбулися зміни у підходах до вивчення становича різних верств населення. Так, кандидат історичних наук Н. Р. Термірова у ряді статей [55, с. 6–10] та монографії [56, с. 319] дослідила клас поміщиків України пореформеної доби, специфіку їхнього господарства після "серйозного удару" завданого реформою 1861 р. Вона зазначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, відмічаючи особливість походження та національну належність цього класу. Капіталістичній еволюції поміщицьких і селянських господарств у пореформену добу було присвячено праці М. Якименко та О. Красікової [61, с. 148; 34, с. 96].

Продовжилися дослідження різних класів, зокрема зріс попит на дослідження української буржуазії, до якої ставилися за радянських часів негативно, розглядаючи її соціальну структуру на початку ХХ ст. Так, цю "білу пляму" в історичній науці намагався ліквідувати кіровоградський дослідник В. В. Крутіков [41, с. 57–66], який відмічав відсутність монографій щодо вітчизняної буржуазії.

З'явилися монографії присвячені забороненим раніше темам щодо соціальної активності інтелігенції, які аналізували раніше недоступні архівні матеріали та зарубіжна історіографія [57, с. 172]. Н. А. Шип підкреслює, що у соціальній структурі суспільства у ХІХ ст. інтелігенція зайняла своєрідне місце, поступово сформувалася її психологія та юридичне становище. Система підготовки спеціалістів розглядається протягом ХІХ ст., а їхня професійна та суспільна діяльність охоплює лише другу половину ХІХ ст. Поза увагою автора залишилися офіцерські кадри та духівництво, тому проблема залишилася не розкритою повністю, але у наступних працях автора цей недолік певною мірою буде виправлений [58, с. 99].

Загалом, на початку ХХІ ст. пріоритетним стало селянське питання, недостатньо досліджуване за радянської доби. Проблема аграрної історії України і селянства переймався у численних працях П. П. Панченко [46, с. 342]. Дослідник з міста Черкас В. Десятников розглядав і продовжує працювати над історією селянства, зокрема його трудовими відносинами. Територіальними і хронологічними межами його праць стала Правобережна Україна наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У одній із статей, автор сміливо відзначає у той період загальний розвиток сільського господарства на ринкових засадах, обґрунтовуючи особливості Правобережжя в умовах найму-продажу робочої сили [9, с. 297–301]. В. М. Щербатюк використав фонди ДАКО (Ф. 1, 2, 183, 3, 261), у вступі йдеться про початок ХХ ст. як передумови розгортання селянського руху України у 1917 – 1920 рр. У статті зачіпаються питання про умови праці та проживання селян Київської губернії [60, с. 96]. Донецчанин В. В. Бочаров підвів підсумки серії публікацій, присвячених столипінській аграрній реформі в Україні. Ця тема не нова, її розробляють і досліджують достатньо довго, яка проте ще й досі викликає ряд дискусій на сторінках наукових видань. Дана стаття є найбільш цікава для розкриття соціального розвитку у Київській губернії, бо в першу чергу торкається питання селян як спроможних змінити соціально-економічні умови свого існування, їхньої аграрної свідомості, традицій [4, с. 23–29]. У світ вийшла двотомна "Історія Українського селянства", що ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала соціальну диференціацію селянства у різні періоди історії України, перший том був присвячений ХІХ – початку ХХ ст. [15, с. 630].

До дослідження найбільш актуальних проблем соціальної історії українців вирішила приєднатися кандидат філологічних наук, доцент М. Гримич, зосередившись на земельних відносинах і формі землеволодіння в Україні у ХІХ ст., звичаєво-правовій традиції українців. Проте авторка не володіє неопублікованими джерелами, використовуючи опубліковані законодавчі акти та подвірні описи, і ґрунтує своє дослідження лише на працях небагатьох дослідників соціальної історії, окремі з яких, при цьому, взагалі не досліджували ХІХ ст. [7, с. 19–26].

Питання заробітчанства підняв львівський дослідник Володимир Пашук [47, с. 188], який виділив серед розмаїття соціальних проблем ті, що пов'язані із формуванням нових соціальних груп, класів, станів в період нової доби. Ф. Стеблій у передмові до цієї монографії підкреслює ідеологічне переключення радянської історі-

ографії і пише про, те що Пашук шукає нові підходи у вивченні соціальної структури українського суспільства, проте обмежується у своєму дослідженні лише явищем заробітчанства [47, с. 188]. До того ж джерельна база дослідження дуже мала, особливо для такого великого завдання, яке поставив для себе автор, що полягає у переосмисленні соціальних процесів другої половини ХІХ ст. [48, с. 3]. Попри невідповідність завдань, праця виявляється корисною у з'ясуванні соціальних і національних коренів заробітчанства як явища.

Щодо рівня життя селян Київської губернії другої половини ХІХ ст., то потрібно відзначити, що ця проблема досі залишається не розкритою. Мало уваги приділялося дослідниками висвітленню численних спроб селян та сільських товариств підвищити рівень життя селян не лише завдяки обробці землі, а й від різноманітних промислів. Можна припустити, що численні опитування та анкетування у Київській губернії, які згодом публікувалися з додаванням коментарів за однаковою схемою були мало цікавими, не полишаючи теоретичної сторони справи. До того ж дослідники акцентували увагу лише на землі як на єдиному засобі для селянина досягти матеріального благополуччя, не надто поспішаючи застосовувати земську статистику.

Основні аспекти формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у ХІХ ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою і професійною організацією дослідив у статтях та монографії О. Донік. Він, як і його попередники при дослідженні окремих класів, зосередився на етнічно-релігійній структурі, динаміці чисельності, участі в органах місцевого самоврядування, благодійності купецької верстви. Проте попри солідні дані приведені у монографії та статтях, у автора недостатньо використано архівні джерела, загалом у цій праці було використано опубліковані доробки попередніх дослідників [10, с. 271; 11, с. 18–41; 12, с. 121–136; 13, с. 154–168; 14, с. 16–41].

У ХХІ ст. намітилося формування нових теоретичних підходів щодо загального розвитку освіти в Російській імперії, зокрема, і у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На сучасному етапі до проблем дослідження вищої освіти в Російській імперії, зокрема і у Київській губернії, звертаються у низці статей молоді науковці. Надзвичайно велику увагу дослідники приділяють продовженню досліджень провідного вищого духовного закладу України – Київській Духовній Консисторії. Так, питаннями особливості її освітньої системи, трансформаційних процесів протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст., викладання церковної археології, як передової науки навіть для Західних університетів займається К. Коберник [31, с. 180–182]. Особливостями навчального процесу у Київській духовній академії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., матеріальним становищем студентів вищих навчальних закладів підросійської України другої половини ХІХ ст. з використанням їхніх спогадів зацікавилася М. Кругляк [39, с. 211–213]. У її статтях висвітлюється матеріально-побутове становище студентства, його національний склад, показується навчальний процес та відношення до його організації студентів. Проте належного висновку зроблено не було і тому як саме сприяла освітня система Київської духовної академії підготовці висококваліфікованих кадрів залишилося незрозумілим. Адже про випускників цього закладу, які працювали б на терені духовної та світської освіти та науки жодного слова не було написано, а це було б неспростовним доказом успіху особливостей і результатів навчального процесу [40, с. 51–54]. Становлення та історія розвитку жіночих духовних шкіл у ХІХ – на початку ХХ ст. стало предметом авторських до-

сліджень та Г. В. Степаненко, де було використано широке джерельне коло архівних матеріалів [54, с. 184–196].

Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. досліджує І. Даценко, хоча її тези будуються на "російському ґрунті" оминаючи український, польський та інші не менші на той час за площею і силою "ґрунти" Росії. У її статті робиться наголос на державному замовленні російської влади, яка стала пріоритетом по створенню університетів, оминаючи увагою суспільні рухи (тут таки довелось згадати і про українців), які докладали чимало зусиль для їхнього створення і мали не аби який зв'язок з європейськими ідеями і системами, сприяли перетворенню університетів у наукові центри [8, с. 113–115]. Жіночу освіту в містах та вплив на неї процесів урбанізації XIX – початку XX ст. досліджувала Л. Буряк, відзначаючи, що це не лише вплинуло на формування візії міст, його нових культурно-цивілізаційних ознак, але й зумовило формування ряду історичних, соціальних та етнокультурних трансформацій в українському суспільстві. Проте автор переважно спирається на праці своїх попередників, взагалі не надаючи переваги архівним джерелам [5, с. 52–61]. Історію вищих жіночих курсів було проаналізовано Катериною Кобченко на основі архівних матеріалів. Дослідниця висвітлила створення, відновлення та здобуття курсами прав вищого навчального закладу, розкрила роль університетських професорів у становленні вищої школи для дівчат, показано умови життя та навчання жіночого студентства, а також початки наукового шляху перших жінок-вчених, випускниць Київських курсів [32, с. 271].

Початок XXI ст. став для дослідників освіти періодом справжнього розквіту. Продовження досліджень присвячених жіночій освіті було покладено монографією А. П. Коцура і В. В. Вірченко "Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.)". Детально розглянуто ланки початкової, середньої і вищої жіночої освіти, поступове набуття жіночою статтю прав на самостійну професійну трудову освіту, проте дослідження обмежилося лише містом Києвом [1, с. 196].

У 2005 р. вийшла монографія черкаського дослідника Ю. Присяжнюка, де розглядалася українська освіта як традиційне явище, з поміж чисельних питань, на які дає відповідь автор, переважно розглядається еволюція поглядів селянства на отримання освіти, їх упередженість та прогрес [51, с. 45–94]. До того ж у соціальних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. чомусь завжди використовуються опубліковані джерела, проте лише кілька позицій присвячується адрес-календарям або взагалі нічого. Наприклад, історико-антропологічне дослідження про українську освіту Ю. Присяжнюка має лише 4 позиції віддані пам'ятним книжкам чотирьох з дев'яти українських губерній, зокрема Волинській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській [51, с. 571]. У історико-економічному дослідженні Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюка з аграрної історії України не використано жодної інформації з "пам'ятних книжок", хоча дослідники аналізують економічне становище Правобережної України [6, с. 85–90].

У 2008 р. вийшла монографія Г. Казьмирчука і М. Казьмирчук "Роде наш красний: Село Кальник", де було проаналізовано та досліджено на основі архівних та опублікованих джерел розвиток освіти у селі Кальник в середині XIX – на початку XX ст., зокрема маловивчені питання життя і педагогічної діяльності педагогів церковноприходської школи, сільського однокласного та двокласного народного міністерського училища [17, с. 249]. Окремо слід відмітити статтю професора Київського національного університету імені Тараса Шевче-

нка Г. Казьмирчука, який досліджуючи проблеми пов'язані з селом Кальником, торкається питань винокурного підприємництва, а також робітничого питання пов'язаного з ним [18, с. 25–28]. Кілька статей було уже опубліковано і авторських. Зокрема, вже аналізувалися джерельна база соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [27, с. 44–52], проте це дослідження лише зачіпало робітниче питання, що постало наприкінці XIX – на початку XX ст. Виступи на міжнародних конференціях дали можливість використовувати досвід у розкритті поставлених задач [30, с. 46–48; 20, с. 11–13].

У тому ж 2008 р. вийшла монографія В. Перерви про розвиток шкільної справи в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст., де автор відзначав, що в пореформену добу Київщина стала центром запровадження масового шкільництва, насамперед церковнопарафіяльного, адже абсолютну більшість шкіл складали саме церковнопарафіяльні школи. Він відзначає неабияку роль церковного духівництва у поширенні знань та освіти серед населення, його боротьбі за освітній вплив у XIX – на початку XX ст. із школами інших відомств – державними, повітовими, земськими. Використовує майже чотири тисячі документальних актів з архівосховищ Києва та Санкт-Петербурга, а тому надає перевагу саме цим матеріалам при висвітленні проблеми [49, с. 672].

До того ж попри збільшення масового зацікавлення минулим і сучасним освіті, цілісної картини освітньої системи в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. не було висвітлено. Спираючись на архівні матеріали, опубліковані дослідження і власний досвід, автор взяв на себе клопіт проаналізувати соціальну систему освіти в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [25, с. 39–44; 22, с. 86–94; 24, с. 20–22].

Нині так і не знайшли належного висвітлення серед вітчизняних науковців проблеми охорони здоров'я та соціального забезпечення на промислових об'єктах Київської губернії пореформенної доби. Загалом переважають неісторичні дослідження, економічного характеру. Становище промисловості та пов'язаних із нею станів Київської губернії розкрито у загальній монографії голови Ради господарчої асоціації підприємств і організацій цукрової промисловості України, доктора економічних наук, академіка О. С. Зайця, незмінного працівника цукрової галузі протягом 60 років. Автор намагається відстежити династичні впливи у цукровій промисловості та формування сучасного цивілізованого соціально-орієнтованого ринка цукру [16, с. 236]. Окремо класу буржуазії присвячено багато праць, серед них можна виділити статистико-історичну роботу А. Н. Боханова [3, с. 264].

Популярними залишаються підняті теми дореволюційної та радянської доби, поряд із цим висвітлюються несподівані питання взаємозв'язків робітничого класу та духовенства, робітничого класу і торговельної буржуазії, соціального становища робітництва Київської губернії [27, с. 44–52], особливості формування робітничого класу як стану [29, с. 81–90] тощо. Проблемними, ґрунтовними та несподіваними є статті Б. Кругляка, який висвітлюючи становище торговельної буржуазії, багато торкається питань робітничого класу в Україні [38, с. 72–81] та В. Меша, який дослідив зв'язки православної церкви і робітників, їхні взаємини та подав стислу характеристику духовенства як вже давно сформованого прошарку і робітників як нової соціальної групи [44, с. 19–23].

Побіжно до дослідження робітничого класу Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. звернулася С. М. Ситняківська у своїй монографії. Вона зосереджує увагу на ремісничій освіті в Україні пореформеного пе-

ріоду, розкриваючи питання навчального процесу, діяльності, теоретичних засад розвитку, місця цих закладів у системі освіти, ролі у соціальному захисті неблагополучних груп дітей. Водночас автор відзначає, що "ремісничі навчальні заклади входили до структури відновлення кваліфікованої робочої сили" [53, с. 170].

До висвітлення й аналізу проблем православних церковних інституцій зверталися й звертаються дослідники, застосовуючи новітні методологічні прийоми, розробляючи власні схеми, вносячи до наукового доробку цікаві висновки, адже церква відігравала вагомий роль у житті як цілого суспільства, так і окремої людини. Результатом цієї тенденції стала наявність достатньої історіографії з проблем історії церкви, що допомагає відтворити соціокультурний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте ретельний аналіз найновіших праць з історії церкви виявив недостатність висвітлення цілого ряду дискусійних питань, поза увагою дослідників залишилися актуальні проблеми. Ще однією особливістю сучасної історіографії є наявність узагальнюючих праць, що передували фрагментарним статтям. З одного боку вони поставили перед дослідниками певні подальші задачі та спонукали до їхнього вирішення, з іншого – стосувалися лише певних хронологічно обмежених рамок і не могли виділити загальних тенденцій. Історія церкви на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії займає особливе місце в дослідженні соціоісторичних процесів. Цікавим у методологічному та науковому плані є вивчення соціального життя й діяльності священнослужителів окремого приходського причту, зокрема церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника у кінці XVIII – початку XX ст. [19, с. 25–28]. Загальні праці з історії церкви підготовлені Київською школою вчених, зокрема і О. П. Крижановським [36, с. 160] та іншими істориками, розкривають теоретичні і науково-прикладні питання співіснування церкви з довколишнім суціумом.

Останнім часом молоді дослідники звертаються до вивчення окремих аспектів церковної історії. Слід відзначити білоцерківського вченого В. С. Перерву, праці якого присвячені життю й діяльності окремих парафій Надросся та О. О. Крижановську [50, с. 254; 37, с. 155–165], яка звернулася до аналізу церковного землеволодіння, використовуючи нові архівні матеріали.

Популярною на сьогодні темою, що розкриває соціальний розвиток у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., стало дослідження благодійництва як яскравого та класового явища [42, с. 257–267; 43, с. 420–434]. Ці проблеми поєднуються із іншими мало розробленими, але не менше популярними темами, присвяченими кредитно-фінансовій проблематиці в історії, зокрема представникам банків, ломбардів, кредитних товариств [26, с. 155].

Іноземні книги, дозволяють частково отримати інформацію про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Багато в чому ми завдяки їм можемо відновити канву подій, але тільки канву, бо іноземні автори здебільшого говорять, перш за все, про історію власного народу. Тому їх твори містять історію Росії або іншої держави, тому там або немає взагалі, або є незначна кількість інформації про Україну, а тим більше про Київську губернію. Більше того, навіть якщо така інформація міститься у працях іноземних авторів, то, безсумнівно, вона подається в інтерпретації інтересів того народу, до якого належить автор. Тому, зібравши матеріал по краплинам, вітчизняний дослідник має ще його повністю переосмислити. Особливо це стосується робіт російських істориків, чії праці є найчисельнішими і доступнішими. Класики ро-

сійської історії науки і сучасні російські автори достатньо написали праць щодо соціальної історії Російської імперії XIX – XX ст. Безсумнівно, вони становлять значний інтерес і в жодному разі не можуть бути відкинуті. Навіть затавровані і нині старанно забуті економічні праці К. Маркса і Ф. Енгельса, які є представниками поглядів "звідти", очевидцями та в епіцентрі епохи. Але писати лише з посилання на їхні праці було б дивно і ненауково.

Сучасні російські дослідники не відстають від радянських. Вони вже накопичили достатньо критичного досвіду аби сперечатися з класиками марксизму, що правда поки що не досить впевнено, адже їм мало хто суперечить нині. Дуже цікавою в цьому плані є монографія російського соціолога С. Г. Кордонського "Социальная структура постсоветской России", де автор намагається критикувати класову теорію К. Маркса і його "толкователей", відзначає "безглуздість соціалістичних класифікаційних концепцій, їх надуманість та відчуженість від реальності". Це деякою мірою відповідає дійсності, бо сам Кордонський пише, про намір дослідити проблеми, пов'язані з структурою сучасної Росії та її міжстанових відносини, а тому не дивно, що йому не зовсім підходять ті терміни, якими користувалися класики марксизму наприкінці XIX – на початку XX ст. Здебільшого він висвітлює проблеми пов'язані з соціальною структурою сучасної Росії, станові та класові її компоненти, соціальну історію Росії, міжстанові відносини. У XIX – XX ст. всі стани юридичного втратили свої специфічні станові права (відміна кріпацтва, включення дворянства до платників податків, відміна викупних платежів, ліквідація общини, надання громадянських і політичних прав всьому населенню). Інші дослідники вважали це невірним. Кордонський вважає, що в Росії все було по-іншому: старі стани змінилися на нові [33, с. 216].

Двотомний фоліант російського історика Б. Н. Міронова із великою кількістю статистичних вкладок, різних таблиць, широким переліком літератури. Справляє велике враження масштаб дослідження, проведеного одним істориком. Його висновки порушують традиційні уявлення про дореволюційну російську історію, адже автор ставить за мету висвітлити раніше не досліджувану соціальну історію. В його праці соціальна історія Росії розглянута в ракурсі багатоматричної суспільної модернізації країни. Б. Н. Міронов вважає, що наприкінці XVIII ст. в Росії утворилися стани, що мали такі ознаки як права, станові організації, самосвідомість, ознаки станової приналежності. Дискусійним виявляється твердження російського дослідника про те, що стани в Росії утворилися під західноєвропейським впливом. Хоча висновок автора, з яким можна погодитись, про асинхронний розвиток Росії порівняно з Європою та негативні прояви цього у суспільстві щодо природних втрат розвитку, видається правильним і підтверджується попередніми дослідженнями [45, с. 584, 566]. Дуже коротким і мало проаналізованим з боку соціальної історії залишився розгляд революційних подій 1905 і 1917 рр. Загалом, хоча соціальна траєкторія України мала свої параметри історичного, економічного й культурного розвитку, праця Міронова дала значний поштовх для подальших вітчизняних розробок у сфері української соціальної історії, дозволила глибше зрозуміти соціальний розвиток України у XIX – XX ст.

Російські історики видають збірки документів XIX – початку XX ст., де Київській губернії присвячується чимало архівного матеріалу. Так, у 1998 р. видана збірка документів під редакцією Анфімова щодо селянського руху початку XX ст. [35, с. 23–148, 203], де публікуються цікаві матеріали про відстоювання прав селяна-

ми. Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних розвідок про соціальний розвиток Київської губернії не виявлено.

Отже, слід відмітити зростання інтересу дослідників до соціальних проблем, накопичення матеріалів та статистичних даних за дореволюційного і радянського періодів. Найбільш гострі соціальні проблеми знайшли деяке висвітлення за часів Російської імперії, що дало поштовх для радянських і сучасних дослідників продовжувати аналізувати та обробляти подальші соціальні проблеми. все ще залишається недостатньо з'ясованим дослідження робітничого питання, про умови життя та господарської діяльності селян особливо Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Мало уваги приділяється дослідниками висвітленню численних спроб земств та сільських товариств допомогти селянському господарству та непереборному бажанню селян досягти матеріального благополуччя не лише завдяки обробці землі, а й від різноманітних промислів. Опрацювання літератури про формування станів ускладнюється ще й тим, що у нинішньому суспільстві ще досі тривають процеси переосмислення радянської концепції класів та пошуки можливих варіантів її заміни.

1. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К.; Чернівці: Книги XXI, 2007. 2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. 3. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука, 1992. 4. Бочаров В. В. Нарис аграрного розвитку України на початку XX ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3. 5. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації / Лариса Буряк // Память століть. – № 2. – 2006. – С. 52 – 61. 6. Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження) / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : облдержвидав "СІЯЧ", 1996. 7. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у XIX ст. / Марина Гримич // Історичний журнал. – 2005. – № 1. 8. Даценко І. Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. / Ірина Даценко // Шевченківська весна. Історія.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. 9. Десятников В. І. Особливості використання найманної праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // Україна Соборна. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1. 10. Донік О. Кулецьтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 11. Донік О. М. Промислове підприємство дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 200. – № 5. 12. Донік О. М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – 2007. – Вип. 13. 13. Донік О. М. Кулецьке промислове підприємство в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – 2006. – Вип. 11. 14. Донік О. М. Кулецьтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. 15. Історія Українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада В. М. Литвин (голова) – Т. 1. – К.: „Наукова думка”, 2006. 16. Заец А. С. Сахарная промисленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец – К.: Наукова думка, 2004. 17. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. – К.: Логос, 2008. 18. Казьмирчук Г. Д. Винокуріння у Київській губернії в XIX ст. / Казьмирчук Г. Д. // Соціальна історія: Науковий збірник. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. 19. Казьмирчук Г. Д. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. II. – К.: Логос, 2007. 20. Казьмирчук М. Г. Архівні матеріали ЦДІАУ про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // II Міжнародно-наукова конференція молодих учених, присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 – 24 квітня 2009 р.). 21. Казьмирчук М. Г. Гендерне питання в освітніх закладах Київської губернії у 60 – 90-х роках XIX ст. // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 року. – К.: Науковий світ, 2008. 22. Казьмирчук М. Г. Жителі с. Кальника – вихованці середніх і вищих навчальних закладів // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-

во СЧУ імені Володимира Даля, 2007. 23. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Липовецького повіту) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – Вип. 26. – К.: ІВЦ "Видавництво Політехніка", 2008. 24. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії середини XIX – початку XX ст. (на матеріалах Липовецького повіту) // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова). – Ч. I. Праці вчених. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. 25. Казьмирчук М. Г. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – № 2. 26. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Казьмирчук М. Г. – К.: Логос, 2007. 27. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) // Соціальна історія: Науковий збірник. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. 28. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) / Казьмирчук М. Г. // Соціальна історія: Науковий збірник. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. 29. Казьмирчук М. Г. Формування станів та особливості їхнього етнічного складу на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Частина української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К., 2009. – Вип. 15. 30. Казьмирчук М. Г. Цукрова промисловість у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // Materiały V Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji Strategiczne pytania światowej nauki – 2009. Volume 8. Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia.: Przemysł. Nauka i studia. 31. Коберник К. Церковна археологія в КДА: Інформаційно-аналітичний ресурс історіографічної та джерелознавчої бази / Катерина Коберник // Шевченківська весна. Історія.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. 32. Кобченко К. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: "МП Леся", 2007. 33. Кордонский С. Г. Сословная структура постсоветской России / Симон Кордонский. – М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 2008. 34. Краснікова О. М. Соціальний статус українського селянства епохи вільного підприємництва (кінець XIX – початок XX ст.) / Краснікова О. М. // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2006. – № 1. 35. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг.: Сборник документов / Отв. ред. А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. 36. Крижановський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки: У 3-х т. – К., 1994. – Т. 3. 37. Крижановська О.О. Держава і церква в уявленні селян Правобережної України доби скасування кріпосного права // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К., 2006. 38. Кругльак Б. А. Торговецька буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. 39. Кругльак М. Побут студентства підросійської України другої половини XIX ст. (за спогадами випускників) / Марина Кругльак // Шевченківська весна. Історія.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. 40. Кругльак М. Особливості навчального процесу у вищій духовній школі підросійської України кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Київської духовної академії) / Марина Кругльак // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г. Д. – К.: Науковий світ, 2008. 41. Крутиков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. / В. В. Крутиков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. 42. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Курінна Т. М. // Український історичний журнал. – № 1. – 2005. 43. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Т. М. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 2: Кураківські читання. – 2005. 44. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. / В. Г. Меша // Гілея. – 2008. – Вип. 15. 45. Миронов Б. Н. Соціальна історія Росії періода імперії (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1 і Т. 2. 46. Панченко П. П. Аграрна історія України / Панченко П. П., Шмарук В. А., 2000. 47. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 48. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 49. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст. / Перерва В. – Біла Церква: Видавці Олександр Пшонківський, 2008. 50. Перерва В. С. Православне Надднісся в XIX столітті. – Біла Церква, 2004. 51. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико – антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк – Черкаси: Вертикаль, 2005. 52. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк – Черкаси: "Вертикаль", 2005. 53. Ситняківська С. М. Реміснична освіта в Україні (друга

половина XIX – початок XX століття): Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 54. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. 55. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Вип. 59 – 60. – К.: Київський ВПЦ, 2002. 56. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. 57. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Шип Н. А. – К.: Наукова думка, 1991. 58. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне

життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Шип Н. А. – К.: УАЗТ, 2004. 59. Шип Н. А. Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819 – 1919 рр.) / Шип Н. А. – К.: УДУФМТ, 2008. 60. Щербатюк В. М. Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917 – 1921 рр. / Щербатюк В. М. // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – № 19. 61. Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. / Якименко М. А. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.; Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки століпінської реформи (1908 – 1913 рр.): Монографія / Якименко М. А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009.

Надійшла до редколегії 14.02.11

С. Купрієнко, асп.

"ХРОНІКА ПЕРУ" ПЕДРО ДЕ СЬЕСА ДЕ ЛЕОНА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті проведено джерелознавчий аналіз "Хроніки Перу" Педро де Сьєса де Леона – фундаментальної праці з історії доколумбових культур Південної Америки.

The source study analysis of "Crónica del Perú" by Pedro de Cieza de León is carried out in this article as a fundamental work about the pre-Columbian history.

Хроніки є основним джерелом при вивченні доколумбових часів, епохи конкісти й іспанського колоніально-го періоду Південної Америки. Однією з таких хронік є "Хроніка Перу" Педро де Сьєса де Леона. Книга складається із чотирьох частин (вісім томів) і становить приблизно 8000 аркушів розміру 13 x 16 дюймів. "Перша частина" хроніки була опублікована в 1553 році в м. Севілья (Іспанія), але дотепер залишається маловідомою у вітчизняній історичній науці. Ситуацію може принципово змінити кваліфікований переклад російською чи українською мовою, але йому має передувати джерелознавчий аналіз цього документу, на що і спрямована означена стаття.

Датою виникнення джерела слід уважати 1541 рік (час початку роботи над "Хронікою"), а закінченням складання – період з 8 вересня 1550 року, коли автор закінчив написання рукописів, і по 15 березня 1553 року, коли була опублікована "Перша частина" книги. Про дату видання сказано на титульній сторінці: "Перша частина Хроніки Перу, що розповідає про встановлення кордонів і опис її провінцій; про закладку нових міст; про звичаї й обряди індіанців; і про інші гідні згадування речі. Виконана Педро де Сьєса де Леоном, жителем Севільї. 1553" [1, 5] і на останній – "15 березня 1553 року" [1, 297; 2]. Друге, поліпшене видання тої самої хроніки вийшло в Антверпені через кілька місяців. Як указав перуанський дослідник Мігель Матікорена Естрада (1926), назвою всього твору повинно було стати "Historia de la tierra del Perú" ("Історія землі Перу"), як впливало з контракту, укладеного автором з видавництвом із приводу випуску першої частини, але в процесі видання вся книга одержувала назву *Crónica del Perú* [1, X]. Ця ж назва зустрічається й у пролозі першої частини. Імовірно також, що окремі частини книги дописувались в 1554 році.

Наприкінці тексту книги наведена інформація про місце виникнення й про видавця: "надруковано в Севільї в будинку Мартіна де Монтес де Ока". Правильне ім'я видавця – Мартін де Монтесдока (бл. 1526 р. – ?). Тираж склав 1050 або 1100 екземплярів [1, XXXIV].

Автор книги – Педро де Сьєса де Леон (ісп. Pedro de Cieza de León, 1518 [1, IX] або 1520 [3, 15], Льерена, Естремадура, Іспанія – 2 липня 1554, Севілья, Іспанія) – іспанський солдат, чиновник, гуманіст, історик і географ, що став одним з перших хроністів, які написали про конкісту (завоювання) континенту Південна Америка. Народився Сьєса де Леон в іспанському містечку Льерена, в якому тоді переважало арабське населення [4]. Його батьками були Лопе де Леон, адвокат при дворі короля Карла V, і Леонор де Касалья, з родини по-

томствених нотаріусів і дуже багатих купців, що торгували як у Севільї, так і в Новому Світі [5]. У родині було п'ятеро дітей. Педро в перші роки життя мав ім'я "Педро де Леон", і всупереч іспанській традиції, ім'я матері "Касалья" не було включено в його повне ім'я [4].

Про роки його навчання нічого не відомо. Але, вірогідно, його юність пройшла в культурному середовищі, тому що його родина належала до найбільш знатних в XVI столітті в місті Льерена. Сьєса де Леон одержав гарну літературну освіту. Ще дуже молодим він познайомився із опублікованою в Севільї в 1534 році книгою "Conquista del Perú" ("Завоювання Перу") хроніста Франсіско де Хереса (1497 – 1565), яка справила на нього настільки сильне враження, що в подальшому він взяв її із собою в Новий Світ. Саме в цій книзі він зміг побачити свої цілі й які його ідеали: служба Імператорові, честь християнина й іспанця, і поєднання нелегкої праці конкістадора й письменника [5]. В 1534 році Сьєса де Леон, подорожуючи з батьком, побачив у Севільї, як розвантажували привезені Ернандо Пісарро (1502 – 1578) перуанські скарби з "викупу Атауальпи", що й стало, очевидно, приводом виїхати в Південну Америку.

Педро де Леон, з його власних слів, "у тринадцятирічному віці" переїхав у Санто-Домінго (острів Гаїті). Він добрався до місця призначення, потім переїхав у Картахену й два роки як учасник експедиції Педро де Ередія перебував у районі між Урабою й Сьену (Панамський перешийок) [6, 97]. Після цього він побував у всіх країнах західного узбережжя Південної Америки. У Перу він прибуває вже іменуючись "Педро де Сьєса де Леон" [1, X]. В 1550 році Сьєса де Леон повернувся в Севілью, а в 1551 році уклав шлюбний контракт із Ісабелю Лопес де Абреу, сестрою Педро Лопеса, дочкою впливового купця Хуана де Льерена й Марії де Абреу із Тригераса в провінції Уельва (Іспанія). Сам контракт попередньо був укладений ще в Лімі 19 серпня 1550 року [4]. У понеділок 2 липня 1554 року Педро де Сьєса де Леон помер у своєму севільському будинку від "дивної хвороби", залишивши розпорядження відслужити меси за порятунок душ індіанців. Як помітив еквадорський історик Хосе Роберто Паес Флор (1893 – 1983), "Сьєса наказав (у заповіті), щоб усі рукописи, які він залишив про справи Індій, зберігалися в замкненій на ключ скрині в одному з монастирів протягом 15 років, і щоб ніхто нічого з них не міг публікувати. Його виконавчі заповіту не виконали того, що було наказано, і його брат Родріго де Сьєса приклав чимало зусиль, щоб зберегти ці рукописи, незволонно забувши виконавцями заповіту, і, як здається, сьогодні частково назавжди втрачені" [7, 33-50].

Перейдемо до гносеологічного аналізу джерела. За своє коротке життя автор написав великий твір, а зібрані ним матеріали відрізняються широким тематичним охоптом і достовірністю й фактично являють собою першу енциклопедію з історії, географії, ботаніки й зоології Південної Америки. Він описав пейзажі, рослинний і тваринний світ, річки, гори, звичаї, обряди й вірування індіанського населення, дізнаючись про його минуле, а також дослідив події пов'язані із самими конкістадорами та їх громадянськими війнами. Саме завдяки йому в Європі довідалися про картоплю. Французький історик наук Рене Татон (1915 – 2004) установив, що "Хроніка Перу" Педро Сьєса де Леона – це самий ранній текст, пов'язаний з описом скам'янілостей хребетних тварин (в "Хроніці" автор їх відносить до кісток гігантів). Сьєса де Леон першим повідомив про геогліфи Наски й грандіозні споруди Тіауанако. У його книгах наведено описи безлічі індіанських етносів та їх мов, у тому числі, до сучасності зниклих. Його рукописи з детальними відомостями з історії інків стали основою робіт більшості пізніших істориків, які часто не вказували джерела. Особливо це стосується творів, опублікованих після його смерті в 1554 році, таких істориків: Блас Валера (1545 – 1597 або 1618), Хосе де Акоста (1539-1600), Інка Гарсіласо де ла Вега (1539-1616), Антоніо де Еррера-і-Тордесільяс (1549-1626).

Справжність "Хроніки" як джерела може бути підтверджена різними офіційними документами, зокрема грамотами принца Филипа від 11 серпня й 14 вересня 1552 року, а також заповітом автора від 23 червня 1554 року, складеному за допомогою його тестя й у присутності нотаріуса Алонсо де Касалья (Сьєса де Леон був уже не в силах писати самостійно і тільки поставив свій підпис) [7].

Видані після смерті автора рукописи часто піддавалися інтерполяціям. Інтерполяції, або вставки, внесені в джерело іншими особами, присутні в другій, третій та четвертій частинах, оскільки вони були видані по смертю, із чого можна зробити висновок, що редактори не тільки виправляли орфографічні помилки, а й вносили в текст ті або інші виправлення й доповнення. Здебільшого, це стосується змін власних імен. Так, у книгах "Хроніки" безліч неправильних, переключених і видозмінених назв із індіанських мов, що іноді ускладнює точну ідентифікацію явищ і реалій південноамериканського континенту. Однак через усю хроніку проходять однакові філософські, релігійні, політичні й інші погляди автора, не зустрічається суперечностей у вживанні мір, ваг, грошових одиниць і хронологічних даних, не вживаються поняття й не говориться в окремих місцях тексту про факти, що мали місце після написання даного твору. Водночас в "Хроніці" зустрічаються плутані або помилкові відомості про політичну історію інків, з огляду на що до них слід ставитися критично. Оскільки, наприклад, Сьєса де Леон отримав більшість відомостей про правителів інків в столиці Куско (Перу), то він відобразив лише одну з офіційних версій їх історії. Так, автор міг змішувати дії одного правителя інків з іншим. В першу чергу це стосується міфологічних правителів Манко Капака, Сінчі Рока, Льюке Юпанкі, Майта Капака, Капака Юпанкі, Інкі Рока, Іварар Вакака та Виракочі, а також історичних правителів: Пачакуті Інкі Юпанкі, Тупака Інкі Юпанкі, Атауальпи та Васкара. Причиною цього було те, що про них у самих інків не було чітких та несуперечливих відомостей.

Важливу роль в аналізі "Хроніки" як історичного джерела виконали закордонні вчені. Скористаємося деякими положеннями їх аналізу.

Будучи одночасно солдатом, мандрівником і вченою людиною (багато міркувань автора відбивають його знайомство з античною й сучасною йому літературою, на яку він інколи посилається), Сьєса де Леон намагався досконально дізнатися про яку-небудь подію, використовуючи не тільки документи інших чиновників і місіонерів, а й власні спостереження й опитування місцевого населення. При цьому майже завжди він приводив різні точки зору (як простонародні думки, так і знання фахівців своєї справи), або одну, якщо вона була більш достовірною. Усе це ставить роботу Сьєса де Леона в особливий ряд книг, що заслуговують довіри і є безцінним джерелом для сучасних учених. Відомий правовець й економіст свого часу правитель Перу Педро де Ла Гаска (1493 – 1567), оцінивши рукопис Сьєси де Леона, надав йому цінні документи й матеріали для його роботи, а завдяки своєму спорідненню із секретарем Ла Гаски, кузеном Педро Лопесом де Касалья, він добув собі рекомендаційні листи, щоб коррехидори дозволили йому дізнатися про найцікавіше відносно провінції Чаркас (Болівія). Його шлях пролягав по дорозі Інків через усю країну. Сьєса описував усе ним знайдене, проявляючи себе і як археолог, і як етнограф, опитуючи жителів кожного селища; при цьому він завжди уточнював свої спостереження, вводючи численні географічні назви, дані про відстані й засоби вимірювання. Усім цим він займався близько трьох років у провінції Чаркас. За час своєї подорожі Сьєса де Леон також знайшов геогліфи Наски [1, X].

Ще перебуваючи в Перу, Сьєса де Леон установив контакти із прихильниками єпископа Чіапаса – Бартоломе де Лас Касаса (1484 – 1566). Так, одним з головних джерел про місцеві мови для автора, тому що він ними не володів, хоча й знав багато слів, став представник Лас Касаса в Перу – чернець Домінго де Санто Томас (1499 – 1570), єпископ Чаркаса (що склав першу граматику в 1560 році, а також словник мови кечуа). З огляду на що "Хроніка Перу" набула ласкасіанських рис і тональності: переживання за страждання індіанців, виступ проти їх знищення й проти жорстокостей конкістадорів, трагічне почуття при спогляданні просторів, що збезлюділи, і руйнуванні величних споруд, фортець, запустінні садів і полів. Як припустив дослідник Матікорена, Лас Касас і Сьєса могли познайомитися в Севільї, коли останній, перебуваючи там, редагував свої папери [1, XII-XIII]. Сьєса де Леон якийсь час був прихильником Дієго де Альмагро, що виступив проти братів Пісарро в боротьбі за управління колонією. Це наклало відбиток на ряд суджень і поглядів автора, що вважалися у виданнях XIX і XX століття "об'єктивними". Але, прийнявши сторону Лас Касаса, Сьєса виступає проти місцевої влади – енкомендеро, – від яких хотів позбутися Лас Касас, сприяючи королю Іспанії в централізації влади.

У той же час інший хроніст – Педро Пісарро (двоюрідний брат коністадора Франсіско Пісарро), що опублікував свою хроніку через 20 років після Сьєси та був очевидцем завоювання Перу, – обвинувачував Сьєсу де Леона у тому, що той займався збором інформації в осіб, які, бажаючи потрапити в хроніку, платили по 200-300 дукатів, а також, що Сьєса не особисто бачив те, що відбувалося, а тільки дізнавався з вуст інших людей; оскільки, як додав Педро Пісарро "по-правді, я не знаю того, щоб він був з тих перших, що прийшли в це королівство..." [1, XI-XII].

Короткий огляд композиції "Хроніка Перу" показує складність її будови й різноманітність компонентів, тому що вона, гармонійно спланована й структурована, складається із чотирьох частин.

Перша частина "Хроніки" (1553 г.) складається із загального географічного огляду, опису звичаїв індіанців і про заснування іспанцями міст у Перу, Попайяні, Чаркасе, Чилі та інших місцевостях. У свою чергу перша частина ділиться на: 1) титульний аркуш; 2) підписану Хуаном Васкесом грамоту принца Філіпа (майбутній король Філіп II Габсбург, 1527 – 1598); 3) також підписану Хуаном Васкесом другу грамоту принца Філіпа; 4) присвята автора принцові Філіпу; 5) передмова автора або пролог – у ньому дано короткий зміст книги, а також повідомлено про поділ книги на частині й приведено назви всіх книг і частин; 6) "Зміст" першої частини у вигляді переліку 121 глав; 7) список друкарських помилок і неточностей, виявлених у виданні; 8) основний текст, що складається зі 121 глави.

Про розповсюдження першої частини "Хроніки Перу" відомо із заповіту Сьєси: у Медина-Дель-Кампо Хуан де Еспіноса продав сто тридцять екземплярів, у Толедо тридцять – Хуан Санчес де Андраде, і вісім – Дієго Гутьєррес із Ріос-де-Кордоба. Хуан де Касалья із Севільї підрадився продати більше ста екземплярів. Книги були відправлені також у Гондурас і на острів Санто-Домінго в Новому Світі [7, 33-50].

Друга частина "Хроніки Перу" (1554): "Про панування Інгів Юпанків" (останні слова саме так написані в рукописі, замість правильного кечуанського "Інка Юпанкі"; іспанізовані форми "Инга" та "Юпанге" автор помилово, як і більшість хроністів його часу, використовує на протязі всього тексту), що іменувалася у всіх наступних виданнях "Про панування Інків Юпанків", – фундаментальна хроніка про період правління Інків у Перу, про їхні релігію, політичний та соціально-економічний устрій. Майже вся ця частина, як пізніше помітив відомий іспанський історик Маркос Хіменес де ла Еспада (1831 – 1898), "була по-шахрайському привласнена Інкою Гарсіласо де ла Вега для складання його власних "Справжніх коментарів" [6, 97]. Про "Панування Інків" перуанський історик Рауль Поррас Барренечеа (1897 – 1960) сказав: "Захоплює, як у таку бурхливу пору, якими були роки з 1548 по 1550, коли Сьєса перебував у Перу, він зміг написати роботу настільки ґрунтовну, так надійно й достовірно документовану, і такої зрілості, про історію й правління Інків. Історія Інків народилася дорослою у Сьєси. Ніхто не може заперечувати його першість щодо Інкської держави. Історія кастільського хроніста відразу ввела Інків у всесвітню історію" [7, 33-50].

Ця частина не була видана при житті автора, і як указав Сьєса у своєму заповіті: "Також наказую, щоб іншу книгу, мною написану й таку, що містить хроніку про Інгів і про тих, хто відкрив і завоював Перу, що якщо хто-небудь із моїх виконувачів заповіту захоче її видати, то нехай візьме її й скористається нею, і одержить вигоду від видання, а якщо вони не захочуть цього, то наказую, щоб її відправили єпископові Чіапа[са] до двору, і хай віддадуть її йому із зобов'язанням, щоб він видав її" [1, XVII-XVIII]. З невідомих причин, єпископ Чіапаса Бартоломе де Лас Касас не зацікавився рукописами Сьєси, після чого вони надовго зникли. Відомо тільки, що рукописи деякий час перебували в інквізитора Севільї Андреса Гаско (помер у 1566 році), а потім у королівсько-го хроніста Хуана Паеса де Кастро (1512 – 1570).

Рукопис цієї другої частини в XIX столітті зберігався в Бібліотеці Ескоріала (Іспанія), і був виданий в Мадриді в 1877 році. У ньому були відсутні деякі глави: перша, друга, більша частина третьої, частина п'ятдесят четвертої й, можливо, п'ятдесят п'ятої.

Інший рукопис другої частини "Хроніки" знайшла в 1980-х роках італійська дослідниця Франческа Канту в Апостольській Бібліотеці Ватикану. У цьому "Ватикансь-

кому рукописі", на першому аркуші тексту, що належить до другої частини, не вистачає правої верхньої чверті й, отже, нумерації. Слід зазначити, однак, що наступний аркуш пронумерований як аркуш "3". У такому випадку, єдиний аркуш, якого не вистачає є "1" [1, 301-302]. У цьому ж рукописі відсутні два інших аркуша: аркуш 63 г-в, і аркуш 64 г-в. Текст, що відповідає цим двома аркушам, був відсутній також у копіях з рукопису Ескоріала, що використовувалися дослідниками Мануелем Гонсалесом де ла Росою (1873) й Хіменесом де ла Еспадою (1880), які у своїх відповідних виданнях переписали без послідовності фрагмент аркуша 65 г після Глави LIV, імовірно, неповної. Перуанський дослідник Карлос Аранібар Серпа (1928) за порадою Хіменеса де ла Еспади, що вказував на очевидність проблеми, яку представляв у цьому місці текст Сьєси, дав фрагменту, що відноситься до аркуша 65 г, власну нумерацію й заголовок ("Глава LV. Про те, як виступив з Куско Тупак Інга, і про перемогу, яка була здобута над колья"). У зв'язку з чим у главі LIV або LV пропущені відомості про смерть правителя Пачакуті Інки Юпанкі [1, 416].

Власником обох рукописів (Витаканської та Ескоріала) у XIX ст. був, згідно з реєстрами бібліотек, Хосе Санчо Район.

Копії другої частини також зберігаються в Академії Історії Мадрида й у Публічній Бібліотеці Нью-Йорка (Колекція Леннокса).

Третя частина – велике оповідання, у якому описується "Відкриття й завоювання Перу", хоча збереглася тільки мала її частина, що стала відомою в 1946 році завдяки лімській газеті "El Mercurio Peruano" і дослідникові Рафаелю Лоредо, що виявив її в Бібліотеці Ескоріала, але не всі глави йому тоді вдалося видати, так само як і кілька років потому Кармело Саенсу де Санта Марія. І лише в 1979 році в Римі вийшло у світ повне видання, коли Франческа Канту знайшла новий рукопис у Ватиканській бібліотеці, який, очевидно, потрапив туди, коли у Ватикан була переправлена особиста бібліотека королеви Швеції Крістіни Августини (1632-1654). Ця ж дослідниця підготувала повне зібрання творів Сьєси де Леона в Папському Католицькому Університеті в Перу [1, XXI-XXII].

Значну частину рукопису також включив у свою "Загальну Історію..." ("Historia general de los hechos de los castellanos en las Islas y Tierra Firme del mar Océano que llaman Indias Occidentales", що видавалася с 1601 по 1615 роки) Антоніо де Еррера-і-Тордесільяс, оскільки він обіймав посаду Головного Хроніста Індій [1, XVIII].

Деякі уривки третьої частини "Хроніки" були опубліковані Маркосом Хіменесом де ла Еспада в *Relaciones Geográficas de Indias* (1897, том IV) [1, XXI].

Четверта найбільша за обсягом частина "Хроніки" називається "Громадянські війни в Перу". Вона ділиться на п'ять книг: 1) "Війна в Салінас", про протистояння Франсіско Пісарро (1475 – 1541) й Дієго де Альмагро (1475 – 1538), і закінчується смертю останнього; 2) "Чупаська війна", що коротко викладала останні роки життя Франсіско Пісарро, правління Кристобала Вака де Кастро (1492 – 1566) й розгром Дієго де Альмагро "Молодшого" (1520 – 1542); 3) "Війна в Кіто", у якій розповідається про заколот енкомендеро під командуванням Гонсало Пісарро (1502 – 1548) й про смерть віцекороля Бласко Нуньеса Вела (1490 – 1546). Ці три книги були видані в XIX столітті, і невідомо, чи закінчив автор дві останні: "Війна в Уаріно" та "Війна в Хакіагуана". Рукописи двох останніх книг не знайдені. Можливо, передчасна смерть не дозволила йому їх закінчити, але це тільки припущення. Відомий один рукопис першої книги четвертої частини – "Війна в Салінас", що пере-

буває в бібліотеці Американського Іспанського Товариства (Hispanic Society of America). Інший рукопис в ХХ столітті зберігався у маркіза де ла Фуенсанта дель Вальє й у Хосе Санчо Района, редакторів видання *La Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España*. Рукопис другої книги "Чупаська війна" датується XVI століттям і зберігається в Бібліотеці Королівського Палацу в Мадриді. "Війна в Кіто" відома у двох рукописах: один – неповний – зберігається в Бібліотеці Королівського Палацу в Мадриді, інший – повний – у Нью-Йоркському Американському Іспанському Товаристві (*Hispanic Society of America*) [1, XXIV]. Сучасна копія також зберігається в Нью-Йоркській Публічній бібліотеці (*Rich Collection*) [1, XXV].

Два додатки до "Хроніки". У "Пролозі" до першої частини "Хроніки" Сьеса де Леон повідомляє, що склав також два коментарі до своєї праці. Вважається, що він таки не встиг написати цих коментарів, тому що в заповіті він згадав про необхідність зберігати протягом 15 років три книги четвертої частини (вони ж відомі й зараз), але не повідомив про четверту й п'яту книги четвертої частини й два додатки.

Підсумовуючи вищенаведений аналіз, скажемо, що джерело можна насправді вважати фундаментальним твором з географії, а також історії доколумбових цивілізацій, часів конкісти й громадянських війн у Південній Америці в XVI столітті, а самого автора – чудовим оповідачем, з ясно вираженим критичним методом. Роботи Сьеса де Леона вважаються "найбільш оригінальними й

найбільш важливими про Америку, з коли-небудь написаних в іспанській історіографії, твір автора особливого, плідного, вченого й невтомного спостерігача" [5]. Влучно названий "головним хроністом Індій" Педро Сьеса де Леон ділить цю першість із капітаном доном Гонсало Фернандесом де Овьєдо-і-Вальдесом, який, "двічі перетнувши Океан, після титанічних випробувань і праць доніс, як написав дон Хуліо Дехадор, „ до Іспанії й до всієї Європи природні чудеса Америки, історію Конкісти, а також наміри й інтереси тих, хто довів її до кінця" [7, 33-50].

1. Pedro de Cieza de León, Franklin Pease G.Y. *Crónica del Perú: el señorío de los Incas*. – Caracas: Fundación Biblioteca Ayacucho, 2005. 2. Ballesteros Gaibrios, Manuel. *Introducción a la "Crónica del Perú" de Pedro Cieza de León*. – Madrid: Historia 16, 1986. 3. Pedro R. León. *Algunas observaciones sobre Pedro de Cieza de León y la Crónica del Perú*. – Madrid: Gredos, 1973. 4. Garraín Villa, Luis José. *Pedro de Cieza de León en Llerena // Relación de todas las ponencias presentadas a los XVII Coloquios Históricos de Extremadura, año 1988* // www.chde.org/index.php?option=com_content&view=article&id=961:pedro-de-cieza-de-leon-en-llerena&catid=48:1988&Itemid=65. 5. Gutiérrez Macías, Valeriano. *Pedro Cieza de León. Conquistador y etnógrafo. Extremeno y gran conquista del Perú // Relación de todas las ponencias presentadas a los XVII Coloquios Históricos de Extremadura, año 1988* // www.chde.org/index.php?option=com_content&view=article&id=775:pedro-cieza-de-leon-extremeno-conquistador-etnografo-y-gran-cronista-del-peru&catid=44:1992&Itemid=61. 6. Pérez Pimentel, Rodolfo. *Pedro Cieza de León // Diccionario Biográfico del Ecuador. Tomo XII*. – Guayaquil: Universidad Santiago de Guayaquil, 1996. 7. Roberto Paez, Jose. *Pedro Cieza de León // Biblioteca Ecuatoriana Mínima. Cronistas coloniales. Segunda Parte*. – Quito, 1960.

Надійшла до редколегії 14.02.11

О. Купченко-Гринчук, асп.

ПОБУТ І ПОВСЯКДЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена повсякденному життю англійської армії, дозвіллю, побуту та медичному забезпеченню.

The article is devoted to the problem of everyday life in the English army, leisure and medical providing.

Армія – це не лише військове формування. Це живий суспільний організм. Буття війська складається не лише із бойових дій та походів, що є основою для формування військово-політичної історії людства. Не менш важливим було і повсякдення вояків, що було тісно пов'язане і з життям цивільного населення, але, в той же час, мало свої характерні особливості, які були притаманні лише армії. Головними елементами побуту і повсякдення армії були харчування та забезпечення армії провізією, дозволя, де і як жили солдати і знатні воїни, медицина, що забезпечувала здоров'я війська.

Ці сторони життя нам детально описують хроніки тих часів, змальовують мініатюри [18]. Зокрема Французька хроніка Лондона, хроніки Жана Ле-Беля, Жана Фруасара, Томаса Уолсінгема, [11; 14; 15; 16; 17]. Особливе місце у хроніках займає харчування, ціни на провізію за різних умов.

Не оминули своєю увагою питання побуту дослідники військової історії. Значну увагу харчуванню у своїх роботах приділяють Харері та Харді [12; 13]. Відомий дослідник середини ХХ століття Альфред Берн акцентує свою увагу на постачанні [1]. Проблеми дозвілля присвячена робота Віоле-ле-Дюка [3], а в контексті історії рицарства про турніри пише Флорі [9]. Про місце жінки в армії та ставлення до неї говорить Нечитайлов [8]. Проблеми медицини у середньовіччі торкаються Брандт, Куркін, Поло-де-Больє [2; 6; 7]. Контамін розглядає релігійні аспекти війни [4]. Той же Контамін і Крейк [5] звертають увагу і на одяг солдат.

"Ми провели один день та дві ночі на березі річки, без хліба, вина, вівса і взагалі без усякого провіанту... Зрештою серед англійців вибухнуло невдоволення" [14,

р. 60-61]. В армії яка перебуває в поході, таке явище траплялося часто. Харчування воїнів в англійській армії залежало від умов, у яких знаходилось військо. Наприклад, під час війни із шотландцями, коли потрібно було наздогнати відступаючого противника, король віддав наказ, щоб кожен взяв із собою лише один буханець хліба і віз із собою на кшталт мисливця за спиною, а обоз із усім спорядженням та припасами – лишити [14, р.55].

Але коли все було спокійно, то військо жило доволі привільно. Завозилось "стілки вина із Гасконі та з Рейну, що галон вина ніколи не коштував там більше одного стерлінга... Одного жирного каплуна там завжди можна було купити за три стерлінга... Дві великі курки йшли за три стерлінга, дванадцять свіжих оселедців – за один стерлінг [14, р.47].

Звичайний раціон англійського вояка, який спеціально заготовлювалися до походів владу, складався із телятини, свинини і баранини, засоленої та свіжої (найчастіше засолена, щоб простіше і довше зберігати), засоленого та копченого бекону, сиру, вівсяних і пшеничних млинців та хлібу, гороху і бобів, риби (виловлена або в домашніх водах, або імпортована з Гасконі) [13, р. 167-168]. Під час кампанії звичайним продуктом в армії були сухі коржики з води і муки з сіллю, що зберігалися декілька днів, або і тижнів. Готували також рідку кашу із проса, вівса або пшениці [12, р.304].

Блискучі успіхи англійських військ на початковому етапі Столітньої війни були б неможливими без налагодженої системи постачання в діючу армію боєприпасів та продовольства [6, с.414].

Побожність віталась та захочувалась. Так, наприклад, в дні посту благочестивим християнам замінювали м'ясо яйцями, сиром, а деколи копченою або солоною рибою. Знаменитий "Бій оселедців" (12 лютого 1429 р.) стався тоді, коли на обоз із рибою, що прямував до англійських військ під Орлеаном напередодні Пасхи, напали французи [1, с.229].

Улюбленим напоєм солдатів залишалося вино, але через його високу ціну, в широкому вжитку був ель в північних регіонах і сидр в західних. Вино було напоєм, який запобігав поширенню дизентерії та інших шлункових розладів у війську [6, с.420].

"І відбувся там турнір, про який було оголошено в багатьох землях" [15, р.390]. Можновладці доволі часто проводили після битв застілля, турніри, нерідко на них були присутні і знатні полонені вороги. Особливо це характерно для XIV ст., коли дух рицарства був ще доволі високим. Вбивати супротивника було просто невігідно в прямому значенні – за живого полоненого можна було взяти чималий викуп, особливо за знатну особу [6, с. 438].

Певною мірою ситуація змінюється в XV ст., коли піхота простолюднів починає відігравати все більшу роль у рицарській поведінка відходить у минуле.

Рицарська професія вимагала гарного фізичного стану і регулярного бойового тренування. Полювання, надавало їм зустріч в густих лісах з дикими звірами. На звірів прийнято було виходити перш за все з луком, але також із списом та мечем. Серед інших занять, котрі допомагали їм тримати себе у формі, першість безумовно належала спеціальній підготовці до бою верхи [9, с.157-158].

В XIV-XV ст. всі учасники турнірів були лише з титулою знаті і часто під прямим патронажем державців. Турнірне екіпірування коштувало доволі чимало; посвята ж в рицарі стала з тієї ж причини недоступною для середнього дворянина. Турнірне суспільство стало елітарним, аристократичним та замкнутим [9, с.184-185].

Прості ж вояки проводили свій час не так вишукано. Залежно від того, де вони знаходились (в польовому таборі, в фортеці, на марші, несучи гарнізонну службу тощо) різнилися й розваги та побут.

Найпоширенішими способами розважитись у вільний час були азартні ігри, відомі з сивої давнини. Найбільш популярності також гральні карти [3, с.311]. Знать грала в шахи, трітрак, кості. Останні дві були популярні і серед звичайних воїнів [3, с.307]. Співали пісні, грали на музичних інструментах. Музичні інструменти використовувалися і під час бойових дій: "І одразу ж наші кораблі знову розвернулись в їхню сторону і рушили в бій під звуки труб, цимбал, віол, барабанів і багатьох інших інструментів [11, р.76].

"Було зруйновано жіноче абатство. При цьому англійці згвалтували багатьох благородних монашок, що було дуже прикро" [14, р.160]. Такі конфузи нерідко траплялися із місцевим населенням. Але частіше військо, як в поході, так і в гарнізоні, мало своїх звичайних супутниць – маркітанток, прислугу, дружин, прачок і повій. Безумовно, найдавніша професія вважалася низькою і ганебною, але необхідним і терпимим злом [8].

Доволі часто жінки були маркітантками, що забезпечували солдат різними товарами; допомагали пораненим і служили певним релаксатором для стомлених в походах воїнів [6, с.417].

Середньовіччя в Європі – епоха віри. Навіть в умовах війни відправлялися богослужіння та дотримувалися посту. Самі ж служителі Церкви нерідко приймали безпосередню участь у бойових діях не лише як посередники-дипломати. Коли союзник Едварда III Жан д'Ено штурмував абатство Оннекур, то обороною цього абат-

ства керував сам абат. Більше того, він активно приймав участь в обороні [15, р.263]. Польовим баталіям зазвичай передували релігійні обряди. Перед битвою при Бюїронфоссі (1339) між англійцями і французами обидва війська вишикувались і прослухали месу – кожен сеньйор із своїми людьми і на своїй квартирі благочестиво відслухали месу [16, р.40]. Перед Азенкуром Генріх V і його люди, перш ніж вступити в бій, приклонили коліна і тричі поцілували землю. Під час облоги Івру англійці перед битвою обрали місце, освятили його і поставили хрест. Так вони, ймовірно, визначили майбутнє місце поховання, щоб після бою вбиті воїни були поховані в освяченій землі [4, с.318]. Під час битви капелани і священники молились за перемогу своїх військ. А самі воюючі під час бою закликали своїх небесних заступників. Звісно, по закінченню битви здійснювались релігійні обряди – відспівування та поховання мертвих [4, с.319].

Окремого меддепартаменту в армії не існувало. Кожен контингент сам забезпечував себе усім необхідним. Лише королівський корпус був завжди укомплектований лікарями та хірургами, які підписували контракт і приходили до війська разом із своїми власними свитами слуг та лучників. Гарнізони намагались забезпечувати лікарями в обов'язковому порядку [13, р.50]. В армії Генріха V знаходились один головний лікар та двадцять підлікарів [2, с.215].

Зазвичай тогочасна медицина мало чим могла допомогти солдатам, щоб запобігти смерті, особливо якщо врахувати важкість травм, які наносила тогочасна зброя. Не могли допомогти часто і знатним особам – Джон Чандос, Чорний Принц, Генріх V [6, с.439].

Та все ж інколи вдавалось врятувати життя пораненим. Найбільше намагались наглядати за полоненими, оскільки за них можна було отримати чималу суму грошей.

Переважно, тогочасна медицина була зосереджена на підтримці гарної фізичної форми. Засоби, до яких зверталися лікарі при постановці діагнозу, були простими і нечисленими [7, с.312]. Вони прописували медикаменти, в основі яких були лікарські рослини, наркотичні, збуджуючі та стимулюючі засоби (опіум, камфора, мускус, ароматична смола мирра, алое), прянощі (кориця, гвоздика, мускатний горіх) та продукти тваринного походження [7, с.312].

Зупиняючись на відпочинок під час маршу чи встановлюючи облогу міста чи фортеці англійці розбивали табір. Натягували шатри, палатки, павільйони та інші табірні споруди [15, р.243]. На мініатюрах зазвичай зображують багаті шатри знаті і рицарства. [18, fols. 198v] Незнатні ж воїни доволі часто ночували просто неба біля багаття чи в шалашах і простих наметах.

Сам табір намагались розташовувати в місцях, які найбільш до того придатні: на пагорбі, щоб табір "провітрювався", подалі від боліт, щоб поряд було джерело питної води. Однак, не завжди всі ці умови могли дотриматися, внаслідок чого нерідко виникали проблеми із здоров'ям у солдат (як у Азенкурській кампанії) [17, р.408].

Стосовно одягу, що носили у війську, то воїни, як правило, носили звичайний одяг, або одяг, що означував васальну залежність. При цьому військовий одяг завжди залежав від "цивільної" моди, а та, в свою чергу – від військової [5, с.25]. Існували різні знаки, що дозволяли визначати приналежність військ. Крім родових гербів найпоширенішим знаком був прямий червоний хрест (що був взятий у військ св. Георгія) [4, с.209].

Отже, бачимо, що повсякденне життя та побут англійської армії в роки Столітньої війни були вельми насиченими і є цікавими для дослідження. Джерела дають багату інформацію не лише стосовно перебігу подій, але й з приводу постачання, житла, тощо. Харчування,

дозвілля, розваги, повсякденний побут та медицина займали вагомі позиції у бутті середньовічної англійської армії та її супротивників. Те що їли, як одягалися, розважалися і у що вірили солдати та рицарство було напряму пов'язано із ефективністю армії на полі бою.

1. Бёрн А. Битва при Азенкуре. – М., 2004. 2. Брандт. Обзорение истории военного искусства в средних веках. – СПб., 1838. 3. Виоле-ле-Дюк Э.Э. Жизнь и развлечения в средние века. – СПб., 1997. 4. Контамин Ф. Война в Средние века. – СПб., 2001. 5. Крейк Дж. Краткая история униформы (Форма напояказ: от традиционализма к вызову.) – М., 2007. 6. Куркин А.В. Рыцари: последние битвы. – М., 2005. 7. Поло де Болье М.-А. Средневековая Франция. – М., 2006. 8. Нечитайлов М. Неудобная тема: Женщины в английской армии – Режим доступа:

<http://100yearswar.xlegio.ru/Main/tutki.htm>. 9. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века. – М., 2006. 10. Bartlett C., Embleton G. English Longbowman 1330-1515. – Oxford, 1995. 11. Chroniques de London/ Ed. by G.A. Aungier – London, 1844. 12. Harari Y. N. Strategy and Supply in Fourteenth-Century Western European Invasion Campaigns// The Journal of Military History, 2000. Vol. 64, № 2. 13. Hardy R. The Longbow//Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War. – Woodbridge., 1994. 14. Le Bel Jean. Chronique. T. I.– Paris, 1904. 15. Le Premir Livre Des Chroniques De Jehan Froissart. T.1/ Ed. K. de Lettenhove. – Bruxelles, 1863. 16. Oeuvres de Froissart. Chroniques. T. 3/ Ed. K. de Lettenhove. Osnabruck, 1867-1877. 17. The Chronica Maiora of Thomas Walsingham 1376-1422/ Ed. by J.G. Clark. – Woodbridge, 2005. 18. The Romance of Alexander. Oxford. MS. Bodl. 264.

Надійшла до редколегії 14.02.11

Є. Луняк, канд. іст. наук

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АСПЕКТУ В "ОПИСІ УКРАЇНИ" БОПЛАНА

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною в XVII ст. Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень про Україну. Здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці Гійома Левассера де Боплана "Опис України" (1660).

The acquaintance's state of the French public with Ukraine (XVII century) in the article is covered. Author studies evolution of the French historical research of Ukraine. The complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Guillaume Le Vasseur de Beauplan "Description of Ukraine" (1660), is made.

Честь своєрідного "першовідкривача" козацької України для французів належить Гійому Левассеру де Боплану (бл.1600-після 1675), "Опис України" якого став найголовнішою працею про наш край не лише у Франції, але й у Європі [9]. Книга, яка набула такої популярності, була видана у Руані в 1660 р. й з того часу багаторазово перевидувалася. Цій публікації передувала менш відома робота Боплана з тієї ж тематики "Опис країв Польського королівства" (1651 р. Руан). Однак видана накладом лише сто примірників, вона швидко розійшлася, до того ж читачі потребували більшої інформації про країну на сході Європи, де розгорталися грандіозні події [8, с. 34-35].

Своє першочергове значення для дослідників України на Заході праця Боплана зберігала понад століття, витримавши багато перевидань та перекладів європейськими мовами (французькою, англійською, німецькою, голландською, латинською, польською, російською та українською, загалом близько півсотні перевидань) [8, с. 35]. Жоден серйозний історик не починав писати про Україну, не ознайомившись з цим твором. Можна стверджувати, що Боплан відіграв щодо України ту ж саму роль, що й Колумб для Америки. Про Україну писали й раніше, але вперше з'явився цікавий детальний яскравий опис цієї землі, людиною яка прожила тут 17 років, добре вивчила її історію, звичаї та культуру й залишила цю країну саме напередодні найбільшого з козацьких повстань, що сміливо можна визнати українською революцією.

Боплана у Франції вважали головним фахівцем та авторитетом з української проблематики. Зважаючи на те, що українська війна та справи козаків були тоді на слуху, про них регулярно повідомляли європейські газети, твір французького військового інженера здобув неабияку популярність. Своє значення в якості важливого джерела з історії України праця Боплана зберігає й понині.

Важливе місце займає "Опис України" Боплана й у вітчизняній історіографії. Відомо, що перший скорочений виклад змісту "Опису" був надрукований у петербурзькому часописі "Северный архив" у 1825 р. [7, с. 148]. А перший переклад повного тексту твору авторства Федора Устрялова, брата відомого російського історика Миколи Устрялова, був опублікований у 1832 р. [5].

Хоча з французьким оригінальним виданням в Російській імперії окремі фахівці були вже знайомі до того, устряловський переклад дозволив ознайомитися з твором всім бажаним. Необхідно відмітити, що саме це видання було настільною книгою для Гоголя при написанні ним "Тараса Бульби" [1, с. 5]. Не забув класик помістити й постать французького військового інженера до своєї повісті. Там він керує польською артилерією у битві проти козаків і захоплюється мужністю та відвагою запорозьких лицарів. Щоправда, Гоголь залишив у повісті француза безіменним [7, с. 148-149].

Нині твір Боплана є багато разів перевиданим в Україні та Росії [1; 2; 3; 4].

Ім'я Боплана відоме в Україні значно краще, ніж на його батьківщині. За останні два століття у вітчизняній історіографії накопичився великий масив досліджень, присвячених аналізу діяльності Боплана в Україні та насамперед його "Опису". Сучасна "бопланіана" нараховує десяткі назв.

Звернемо увагу, в першу чергу, на історичні екскурси в творі Боплана. Звичайно, автора важко назвати істориком. Він в першу чергу професійний військовий інженер і картограф. Трохи курйозно виглядає те, що прізвище картографа Beauplan перекладається з французької, як "гарний план". Інша складова його прізвища Le Vasseur у перекладі зі старофранцузької означає "вассал" (le vassal).

Сам Боплан у своєму зверненні до читача наприкінці твору відзначав брак літературного досвіду: "Сподіваюся, що ви милосердно пробачите мене, якщо наведені мною свідчення не прийдуться вам до смаку, та шляхетно вибачите мої скромні здібності писати краще, бо я вважав це негідним шевальє, присвятивши своє життя перекопуванню землі, відливанню гармат і вибухам пороху" [1, с. 114; 10, р.144].

Наслідуючи традиції сучасних йому космографічних описів, Боплан описує все що бачив в Україні. Тут бачимо свідчення про місцевість, кліматичні умови, побут і звичаї народу, економіку, суспільний поділ, тваринний і рослинний світ, оточуючі Україну землі та їх населення. Багато уваги приділено козакам, їхній організації, військовій майстерності, ремісництву, промислам. Не оминає автор і своїх роздумів і здогадок про минуле краю, яке він теж в силу своїх здібностей і можливостей намагався дослідити: "Я зацікавився дослідженням історії

Русі, аби дізнатися що-небудь про давні часи цього краю, тому розпитав кількох їхніх найрозумніших мужів", хоча й занотує далі, що результат його пошуків виявився доволі скромним [1, с. 29; 10, р. 41].

Очевидно, Боплан не був знайомий з працями своїх попередників, де подавалися історичні свідчення про українські землі. До такого висновку підштовхує повна оригінальність його повідомлень про цю територію. Це стосується як термінології, яку він наводить в польському чи українському звучанні, так і абсолютної відсутності чіткої інформації про минуле цього краю, що неодноразово тиражувалася в різноманітних історичних, публіцистичних чи космографічних нарисах західно-європейських авторів. У Боплана немає жодного посилання на праці інших авторів, хіба що крім Біблії, слова якої він згадує, описуючи наліт сарани на Україну в 1645-1646 рр та порівнюючи її з відомою восьмою карою єгипетською [10, р. 111].

В той же час, він проводить досить цікаві паралелі з тим, що бачив в інших країнах або достеменно знав про них, що краще нам дозволяє зрозуміти загальну ерудицію автора. В першу чергу порівняння баченого ним в Україні стосується, звичайно, його батьківщини. Наприклад, місцеву хворобу гостець (*goschest*), яка в українців відома також як ковтун, Боплан порівнює з відповідним захворюванням у Франції й згадує, що з успіхом лікував тутешнє населення від цієї недуги [10, р. 107-108]. Говорячи про те, з якою легкістю татари перепливають разом з конями води Дніпра, він зауважує, що навряд чи вони змогли б з такою спритністю перетнути води Сени, які є легшими від дніпрових і складнішими для плавання [10, р. 88]. Польську шляхту Боплан співставляє зі знаттю Франції, Німеччини, Італії та Іспанії, відмічаючи шанобливе ставлення в Речі Посполитій до будь-якого шляхтича, незважаючи на його майновий стан. Характерною рисою шляхти є добре володіння латиною, яку вони студіюють з дитинства та якою складені всі їхні закони. Боплан пише, що без знання цієї мови кар'єра в державі неможлива [10, р. 128]. Така ремарка в устах француза не випадкова, бо на середину XVII ст. на його батьківщині французька мова в літературі вже взяла гору над мертвою латиною, яка втім продовжувала відігравати ще довгий час головну роль в церкві, науці та дипломатії.

Проте з усіх порівнянь Боплана найбільш цікаві саме ті, що стосуються країн Азії, Африки та Америки, у яких він, вірогідно, побував. Наприклад, він двічі повторює в творі, що мощі святих у Києво-Печерській Лаврі йому дуже нагадують єгипетські мумії, за винятком того, що шкіра перших не є такою темною та твердою [10, р. 43, 44]. Щоправда, саме тут автор припускається очевидної історичної помилки, вказуючи, що тіла святих зберігаються в цьому місці вже понад півтора тисячоліття. Нескладний арифметичний підрахунок показує, що, таким чином, християнство мало б ствердитися на цих землях в I – на початку II ст., тобто в часи перших апостолів та їх учнів. Навіть, якщо взяти до уваги, традиційну легенду про подорож Андрія Первозванного по Дніпру, то все одно важко уявити собі утворення постійної потужної християнської общини в районі Києва тоді, коли в усій Європі адепти цієї релігії являли ще нечисленні громади. До того ж, інформація про хрещення Русі князем Володимиром наприкінці X ст. була добре відомою на заході й наводилась в багатьох творах.

А ось руйнацію та занепад квітучого колись Києва, причини чого Боплан не пояснює, він відсуває на дев'ять століть від свого часу, тобто на середину VIII ст. [10, р. 42]. Отже, як можна побачити, Боплан досить слабо орієнтувався в часовому вимірі та історичних

подіях. Як позначив сучасний французький історик Ярослав Лебединський у примітках до французького перевидання твору Боплана в 2002 р.: "Все це свідчить про скупість історичних пізнань Боплана... або ж його місцевих інформаторів" [10, р. 42].

Також цікавим є порівняння Бопланом швидкості течій повільних українських річок з швидкоплинною течією вод Босфору [10, р. 43].

Але, якщо відомості про країни Старого Світу, подані мимохідь Бопланом сприймаються достатньо легко, то наведення ним фактів з країв більш віддалених може викликати певне настороження, недовіру та сумнів у ймовірності їх відвідування автором. Насамперед, це стосується свідчень про Мадагаскар. Розповідаючи, як варить татарська шурпа, Боплан порівнює її з кулінарією тубільців цього африканського острова [10, р. 76].

Одразу слід зауважити, що автор жодного разу не обмовився про особисте відвідування ним Константинополя, Єгипту чи Мадагаскару, тому не можна стверджувати абсолютно точно про його перебування там. Разом з тим, у творі він кожного разу відзначає ті події чи явища, які не бачив особисто, а лише чув про них. Про згадані географічні місця таких ремарок немає. Яскраві й оригінальні порівняння Боплана наштовхують на думку, що він бачив на власні очі те, про що писав. Принаймні, вся його книга вирізняється цим. Що ж стосується Нового Світу, то про своє відвідування Вест-Індії Боплан говорить прямо. Паралелі з Америкою в нього наведені двічі. В першому випадку він порівнює зовнішній вигляд кримських татар з індіанцями Мараньяни [10, р. 72]. В другому – говорить, що бачив у Вест-Індії (дослівно в "Індіях" – *Indes*) річкових птахів подібних до українських [10, р. 117].

Немає підстав не довіряти словам Боплана про перебування в Південній Америці. Цю подію можна пов'язати з експедицією Данієля де ла Туша в 1612-1615 рр., в ході якої на узбережжі Бразилії була закладена французька колонія Сен-Луї, названа так на честь короля Людовика XIII, що незабаром була захоплена португальцями. Нинішній Сан-Луїс – столиця бразильського штату Мараньян – виросла саме на цьому місці.

Також непрямим підтвердженням перебування Боплана в Америці є накреслений ним в 1649-1650 рр. ескіз плану Картахени [8, с. 34].

Здається, жоден з вітчизняних дослідників не звертав уваги на той факт, що Боплан належав до відомого й розгалуженого нормандського роду Левассерів (пізніша приставка "де Боплан", походить від назви маєтку, яким володів його батько), багато з представників якого були гугенотами в XVI-XVII ст. Форт Сен-Луї, заснований в Мараньяні де ла Тушем, одним з лідерів протестантів, задумувався як зародок "Екваторіальної Франції", основу якого мали б скласти саме гугеноти. Також саме до цього часу належать згадки про морського офіцера, капера Франсуа Левассера (?-1652), також гугенота, який, будучи гарним військовим інженером, зміцнив французькі укріплення на острові Тортуга та побував там фортецю. Останній цілком може виявитися родичем Боплана. В цьому контексті можна згадати й відомого дещо пізніше французького пірата Олів'є Левассера (?-1730), що уславився своїми зухвалими діями в Антлантиці та Індійському океані й заснував свою базу саме на Мадагаскарі.

Нормандці – відомі мореходи, тому теоретично уявляється можливим, що до потрапляння на Україну в 1630 р. молодий Боплан зміг побувати в Новому Світі та в інших країнах. Відвідати Константинополь він міг і в період перебування в Україні, наприклад, в складі якоїсь польської делегації. Можливо, саме любов'ю до мо-

ря пояснюється потяг Боплана до описів річок, берегів, переправ, стрімкість течії, способів подолання водних перепон, водної флори та фауни тощо. Цікаво відмітити, що згадуючи про старовинну українську традицію вважати справжнім козаком лише того, хто подолав на човні всі дніпрові пороги, автор з іронією, але й не без домішки самохвальства, зауважує, що, оскільки він виконав цю місію та дійшов аж до Хортиці, то, "у відповідності до цього звичаю, може вважатися справжнім козаком" [10, р. 52-53, 55].

Отже, якщо припустити, що Боплан насправді відвідав всі ті країни, про які пише, тоді слід визнати, що своїми мандрівками він майже здійснив навколосвітню подорож. Відомий український дослідник діяльності Боплана Ярослав Дашкевич сприймав на віру його перебування в Америці, а щодо Мадагаскару зауважив: "Питання про те, чи Боплан, у якого, без сумніву, були мандрівничо-авантюристичні риси характеру, особисто побував на цьому острові, залишається відкритим" [6, с. 8].

Одним з головних нововведень Боплана стосовно вивчення України, було запровадження у французькій літературі самого терміну "Україна". Він першим використовує це абсолютно нове для французів поняття, яке до того з'являлося лише на окремих європейських картах. Щоправда, у Боплана цей термін подано як "Українія" ("Ucranie") [10, р. 20, 21] чи "Окранія" ("Ocranie") [10, р. 63, 85, 99, 118], але загалом в його праці небагато понять, які б абсолютно відповідали українській фонетиці. Хоча транскрибовані ним французькою слова, в більшості випадків вгадуються досить легко. Цікаво відзначити, що поняття "Ucranie", винесене в заголовок, в самому творі Боплана більше жодного разу не зустрічається, крім авторського звернення до короля Яна II Казимира, натомість в тексті твору чотири рази згадується слово "Ocranie". В той же час на більшості карт, підготовлених ним, чітко можна побачити латинський напис "Ucraina" [8, с. 19-25].

"Україна", за баченням Боплана, це південно-східна територія Речі Посполитої, оточена Трансильванією, Московським царством та Кримським ханством, і населена козаками. Повна назва його твору звучить так: "Опис України, яка складається з кількох провінцій королівства Польського, розташованих від кордонів Московії до меж Трансильванії".

Загалом, можна умовно локалізувати цей регіон межами Середньої Наддніпряни, що простягнувся з півночі на південь від земель Київщини до Запоріжжя. Так, наприклад, про острів Томаківка французький картограф свідчить, що той розташований ближче до козацьких володінь, ніж до меж Татарії [10, р. 56].

Однак, описуючи "країну козаків", французький автор постійно вживає традиційні на той час для європейської історіографії дефініції "Русь", "руси", "русини" ("Russie", "Rus", "Russiens"). Поняття "Русь" для означення козацького краю в тексті твору використовується більше двох десятків разів, тобто в шість разів частіше, ніж позначене у заголовку поняття "Україна" [10, р. 33, 33, 34, 38, 39, 41, 45 (bis), 46 (bis), 47 (bis), 48, 49, 53, 56, 57, 58 (bis), 81, 100, 107, 116]. Боплан постійно підкреслює, що козаки та русини – це одне й те саме: "оскільки ми говоримо про русів або козаків (puis que nous sommes sur le discours de nos Rus ou Cosaques)" [10, р. 107], "вони [козаки – Є.Л.] є грецької віри, яка, на їхній мові, зветься руською (ils sont Grecs de Religion appellee en leurs langues Rus)" [10, р. 38], татари грабують і вводять в рабство "цих бідних русів (ces malheureux Rus)" [10, р. 81]. За Бопланом, козаки говорять "русською мовою", мають "русську шляхту" [10, р. 39-40, 53, 116]. Це свідчить як про традиційність терміну "Русь" в тогочасній

західній літературі, так і про загальну вживаність цієї ідентифікації на українських землях, що повністю відповідає джерельним свідченням вітчизняної історії.

У сучасному французькому перевиданні "Опису України" (2002) слова "Russe" та "Russie" часто доповнені примітками "український" та "Україна", також на початку твору зауважено, щоб не збивати з пантелику французьких читачів, що терміни "Russie", "Russiens", "Russe", стосуються виключно України та українців. Росія та росіяни ж означені у Боплана поняттями "Moscovie" та "Moscovites" [10, р. 33].

У своєму творі Боплан не виокремлює історію козацької країни з іншої інформації, проте свідчення, подані ним про Україну, дають можливість зрозуміти його уявлення про минуле цих земель.

Оскільки більшість його повідомлень ґрунтуються на тому, що сам він бачив і чув, власне це й визначає найбільшу цінність твору як історичного джерела, не знаючи практично нічого про долю цього краю до приїзду сюди, французький картограф припускається інколи помилкових суджень при аналізі минулого. Так, виходячи з хибного уявлення, що територія його "України" в давні часи була залита морем, бо має рівнинний характер, а її старовинні міста розташовані на пагорбах, він висловлює припущення, що місто Переяслав "є містом не дуже давнім, бо лежить у низині" [10, р. 46]. Не відповідає дійсності й наступна теза Боплана: "коли давній Київ був у блиску слави, протока, що веде повз Константинополь, не була ще відкрита" [10, р. 41]. Оглядаючи графіті Святої Софії, він датує їх вік у більш ніж 14 століть (des inscriptions grecques de plus de 1400 ans), тобто періодом I-початку III ст., роблячи тисячолітню похибку [10, р. 33].

Також сумнівним є твердження Боплана про те, що в "Україні", на відміну від інших країн, дівчата першими сватаються до обраних ними хлопців, опису чого він присвятив цілий розділ [10, р. 96-98]. Вірогідно, автор був свідком подібних обрядно-побутових сцен, які відмічені й в українській етнографії, проте навряд чи можна вважати справедливим його узагальнюючий висновок. Хоча в цілому побутові картини життя українців, висвітлені ним, дуже реалістичні.

Боплан майже не орієнтується в подіях історії України, що відбулися у часі віддаленому від нього більш ніж на століття, тому й намагається уникати хронологічних дефініцій, які майже скрізь помилкові, замінюючи їх словами "колись", "давно", "раніше" і т.п.

Разом з тим, він зібрав досить багато фактичного матеріалу про минуле України, розпитуючи по можливості місцевих мешканців й оглядаючи пам'ятки старовини, такі як фрески та мозаїки Софії Київської, мощі святих Києво-Печерської лаври, церкви й укріплення Канева, руїни Кременчуцької фортеці тощо. Очевидно, мовою спілкування в такому випадку могла бути латина, яку вивчали всі освічені люди того часу. Наприклад, та ж Києво-Могилянська колегія, названа Бопланом "університетом чи академією", готувала кадри з ґрунтовним знанням латинської мови та культури [10, р. 35], а добре знання латини шляхтою відмічав він сам [10, р. 128].

Загальні та фрагментарні уявлення Боплана про минуле України, викладені ним у творі можна скласти в наступну картину. Спочатку більшість цієї території була залита морською водою, яка зійшла близько 2 тис. років тому. Проте вже в цей час виник Київ та інші найдавніші міста України, яку він частіше називає Руссю. Тут правили князі, які вже від самих початків християнства сприйняли цю віру "за грецьким обрядом". Появу християн у Києві та будівництво найголовніших святинь Боплан відносить до часу перших апостолів – I – почат-

ку II ст. Він справедливо наголошує вже на початку твору, що Київ – одне з найдавніших міст Європи [10, р. 33] й, коротко зауваживши про його колишню славу, повідомляє, що "близько дев'яти століть тому він був майже повністю зруйнований" внаслідок війн і пожеж, які тягнуться майже безперервно до його часу (хронологічна помилка тут очевидна) [10, р. 41-42]. З контексту можна здогадатися, що головними винуватцями занепаду колись блискучої столиці Русі стали татари, з якими козаки воюють і досі. Боплан нічого не говорить про походження козаків, вважаючи їх "русинами", тобто українцями, лише пов'язаними з військовою службою. Цікаво відзначити, що автор жодного разу не говорить про спорідненість "русинів" і "москвитів", на чому наголошували майже всі його попередники, очевидно, через недостатню обізнаність з історією Русі. Після занепаду та спустошення України татарами, які згодом стали вассалами турецького султана, її територію поступово підкорила Польща, а майже вся українська знать ополучилася та покатоличилася, крім невеликого числа дрібної шляхти, яка продовжує триматися канонів "грецької віри".

Значно краще Боплан обізнаний з подіями, що належать до його сучасності. Він знає про турецько-татарські напади на Україну, про майже щорічні морські походи козаків, які грабували Крим, руйнували Анатолію, здобували Трапезунд і спалили околиці самого Константинополя [10, р. 36], про велику війну на Поділлі в 1620-1621 рр., про яку повідомляє, що для переправи 600-тисячної армії султан Осман II побудував міст неподалік Ізмаїла [10, р. 64]. Згадує він про захоплення донськими козаками Азова й утримування ними цієї фортеці до 1642 р. [10, р. 60]. Але найкраще йому відомі події, звичайно, в яких він сам брав безпосередню участь: козацькі повстання, війни з росіянами, турками та татарами в 1632-1633 рр. [10, р. 133-134], будівництво фортеці Усть-Савроні, або Нового Конецполя в 1634-1635 рр., неподалік Очакова [10, р. 61], створення Кодацької фортеці та зруйнування її козаками Івана Сулими (Soliman) в 1635 р. і подальшу її відбудову [10, р. 51], побудова фортеці в Кременчуці в 1635 р. [10, р. 47], розгром повстанців Павла Павлюка під Кумейками військами Миколи Потоцького [10, р. 51] та спалення Черкас в 1637 р. [10, р. 47].

Остання історична подія, наведена в праці Боплана, відбулася вже після його від'їзду з України, але саме

вона, маючи гучний резонанс у Європі, очевидно, стала каталізатором до написання всього твору. Мається на увазі початок Хмельниччини та розгром польського війська під Корсунем 26 травня 1648 р. [10, р. 56]. Поза сумнівом, Хмельницького Боплан міг знати особисто.

Отже, праця Боплана, яка була видана та здобула популярність на фоні грандіозної національно-визвольної війни в Україні, відкриває собою цілу низку французьких видань, присвячених Хмельниччині, створених у середині XVII ст. Саме цей твір став одним з джерел до написання "Історії війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє [11] й, вірогідно, саме Боплан був одним з інформаторів автора ще однієї козакознавчої розвідки того часу П'єра Лінажа де Восьєнна [6, с. 12-13; 12].

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І.Кравця. – Львів: Каменяр, 1990.
2. Боплан Гійом Левассер де. Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С.Грушевского / А.Л. Хорошкевич (отв. ред.), З.П. Борисюк (пер.с фр.), Я.Р. Дашкевич (вступ.ст.). – М., 2004.
3. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Володимир Косик (пер.з фр.). – Львів, 1998.
4. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: Пер. з фр. / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – [1. вид.]. – К., 1990.
5. Боплан Г.Л. де. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де Боплан. – СПб., 1832.
6. Дашкевич Ярослав. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.8-12.
7. Дашкевич Ярослав. Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С.145-173.
8. Перналь Андрій, Ессар Денніс. Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.19-35.
9. Beauplan. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façon de vivre, & de faire la guerre. Par le Sieur de Beauplan. – Rouen, 1660.
10. Beauplan Guillaume Le Vasseur de. Description d'Ukraine / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P., 2002.
11. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Pais, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P., 1668.
12. Linage de Vauciennes P. L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne. – P., 1674.

Надійшла до редколегії 15.02.11

О. Машевський, д-р іст. наук

БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено відносини Великої Британії та Росії в період квітня-червня 1914 р. Особлива увага звертається на переговори стосовно укладання британсько-російської військово-морської конвенції.

This paper discusses the UK – Russia relationship during the period from April to June 1914. Special attention is drawn to the negotiations concerning the conclusion of the Anglo-Russian naval convention.

Вивчення витоків Першої світової війни, яка докорінно змінила хід світової історії й зокрема долю українського народу є важливим та актуальним для вітчизняних істориків. Передусім варто зосередити увагу на наукових проблемах навколо яких ще й досі точаться дискусії дослідників всесвітньої історії. Саме до таких питань належить висвітлення позиції Великої Британії напередодні Першої світової війни. Адже, незважаючи на те, що Лондон співпрацював в межах трієстої Антанти з Парижем та Петербургом, він намагався зберегти значну свободу дій, зокрема уникнути конфронтації з Берліном та Віднем, які складали основу німецько-австро-угорсько-італійського Троїстого союзу. Тому проблема остаточно визначення зовнішньополітичної орієнтації Великої

Британії в цей період була надзвичайно важливою, як для тодішніх великих держав, так і залишається дискусійним питанням для сучасних дослідників.

Незважаючи на те, що у значній частині мемуарів провідних дипломатів та державних діячів початку ХХ ст., а також великій кількості історичних праць розглядається питання британсько-російських відносин, помітні досить різні підходи стосовно цієї проблематики. Зокрема російські мемуаристи та дослідники тих подій наполягають на тому, що Велика Британія погодилася на пропозицію Росії підписати британсько-російську військово-морську конвенцію й лише ці дві держави лише не встигли офіційно ухвалити цей документ з причини початку Першої світової війни [7; 9; 13].

Британські автори дотримуються цілком протилежної точки зору, а саме, що Лондон не збирався обмежувати свою свободу дій у світовій політиці офіційними договірними відносинами з Петербургом й свідомо уникав відповідних російських пропозицій [2; 15; 25; 26]. Зважаючи на важливість та дискусійність запропонованої проблематики, автор статті робить спробу на основі документальних джерел визначити основні підходи та тенденції британсько-російських відносин напередодні Першої світової війни та наслідки цього для розстановки сил на світовій арені.

Прибуття великої німецької місії на чолі з генералом О. Ліманом фон Сандерсом до Османської імперії й відтак значне посилення позицій німецьких військових на Сході загрожувало порушенням балансу сил у світовій політиці й викликало гостру дипломатичну кризу у листопаді 1913 р. – січні 1914 р. Місія О. Лімана фон Сандерса стала потужним стимулом для подальшої консолідації країн Антанти. Вищезгадані обставини спонукали царську дипломатію звернути свою увагу на зміцнення союзницьких відносин зі своїми партнерами. На думку С. Сазонова, після укладання російсько-французької морської конвенції 1912 р. було завершено оформлення всього комплексу механізмів взаємодії між Парижем та Петербургом у сфері безпеки, й залишалося чекати нагоди, щоб перевірити його ефективність у випадку міжнародних ускладнень. Стосовно Великої Британії, то, за твердженням цього дипломата, між нею та Росією не існувало формалізованого договору, "окрім угоди 1907 р., яка не стосувалась Європи, і зв'язки між двома країнами почали міцнішати лише за кілька років до початку світової війни з причини усвідомлення солідарності наших (російсько-британських – *авт.*) інтересів перед загрозою, яка насувалася з боку центральноєвропейських держав" [13, с. 139]. За мемуарами С. Сазонова, "поява на Босфорі німецької військової сили (місії О. Лімана фон Сандерса – *авт.*) з нечуваними повноваженнями, стала для Росії тим вирішальним моментом, який змусив її шукати зближення з Великою Британією у формі більш предметній, ніж нічим не конкретизоване усвідомлення спільної з нею небезпеки" [13, с. 140].

У цьому контексті характерними є перемовини Миколи II з британським послом Дж. Бьюкененом 3 квітня 1914 р. Російський імператор почав розмову із шантажу свого візаві, згадавши той факт, що у березні 1914 р. в його країні низкою публікацій у пресі, розпочалась масштабна кампанія за перегрупування міжнародних альянсів на основі налагодження німецько-російських союзницьких відносин. Микола II не приховував, що цю діяльність організували впливові політичні кола на чолі з колишнім керівником уряду графом С. Вітте, які довели значні переваги зближення з Німеччиною, на відміну від сумнівної користі, яку мала б угода з Великою Британією [2, с. 126]. Микола II чудово усвідомлював велику занепокоєність британської дипломатії посиленням цієї тенденції у російському політикумі й хотів використати її задля впливу на Лондон у потрібному для його країни напрямку [22, р. 777-779]. Далі російський можновладець наголосив, що "не було нічого, що заважало б зближенню Німеччини з Росією, крім питання Дарданелл" [21, р. 781].

Дж. Бьюкенен писав у своєму звіті до Е. Грея про ці переговори, зазначивши, що російський імператор вважав однією з головних загроз для його країни саме німецьку політику стосовно Проток, оскільки "він отримав достовірну інформацію від секретного агента у Відні, що Німеччина прагнула отримати таке становище в Константинополі, яке дозволить їй повністю зачинити

Росію у Чорному морі. Він (Микола II – *авт.*) буде протистояти цьому всіма засобами й не зупиниться навіть перед війною, якщо вона буде цьому єдиною альтернативою" [21, р. 781]. Після того Микола II, нагадавши про зростання міжнародної напруженості, сказав, що "хотів би бачити міцний зв'язок між Англією та Росією у вигляді чисто оборонного союзу" [2, с. 126]. На зауваження Дж. Бьюкенена про складність вирішення цього завдання, він відповів, що "у будь-якому випадку можна було б укласти договір на зразок того, що існує між Англією і Францією" [2, с. 126].

Дж. Бьюкенен відповів, що для Великої Британії буде нереально надіслати, у випадку необхідності, війська для допомоги російській армії. Микола II досить красномовно зауважив: "Людей у мене більш ніж достатньо, і така допомога буде непотрібною, але можна було б успішно зорганізувати співробітництво британського та російського флотів. Наша співпраця зараз обмежена питанням Персії, проте я схилиюсь до її розширення у вигляді якого-небудь акту, що констатує факт англо-російського співробітництва в Європі" [2, с. 127].

Щоб додатково стимулювати Форін офіс, взяти до уваги російські пропозиції, Микола II на цій же зустрічі 3 квітня 1913 р. детально обговорив з Дж. Бьюкененом досить болючі для Лондона проблеми російсько-британських суперечностей в Ірані й висловив думку про можливість суттєвих поступок його країни у цих питаннях [22, р. 782].

Досить важливою для розуміння впливу проблеми Проток на перспективи поглиблення російсько-британських союзницьких відносин є розмова Дж. Бьюкенена з російським міністром закордонних справ С. Сазоновим, яка відбулася після аудієнції цього британського дипломата у Миколи II й висвітлена у його листі Е. Грею. Згідно цього документу, С. Сазонов наголосив своєму візаві: "Те, що імператор сказав про політику Німеччини щодо Проток, базується на секретній військовій інформації, яка могла бути й помилковою. Однак, поза сумнівом, Німеччина налаштована на здобуття протекторату над Туреччиною. Росія не буде вдаватися до агресивних дій щодо Туреччини, доки вона залишатиметься незалежною, але ніколи не дозволить їй стати підпорядкованою іншій державі" [22, р. 782]. Після того С. Сазонов деталізував та прокоментував пропозиції Миколи II. Зокрема він зауважив: "Союзу (Антанти – *авт.*) потрібно надати чітко визначеного характеру задля того, щоб Німеччина усвідомила, що, якщо вона буде проводити агресивну політику, їй доведеться протистояти об'єднаним силам Англії, Франції та Росії. Таке розуміння, на думку його величності (Миколи II – *авт.*), гарантує мир у Європі, оскільки Німеччина надто боїться британського флоту, щоб ризикувати війною, під час якої цей флот буде проти неї" [22, р. 782].

Керівник Форін офісу Е. Грей, його перший заступник А. Нікольсон та інші високопосадовці британського зовнішньополітичного відомства в період 7-16 квітня 1914 р. зробили низку приміток на вищезгаданій кореспонденції Дж. Бьюкенена від 3 квітня, проаналізувавши перспективи політики лондонського кабінету стосовно поглиблення відносин з Росією й зокрема ставлення до російських пропозицій, зроблених Миколаєм II та С. Сазоновим. Британська дипломатія передбачала, що громадська думка її країни ще "не готова сприйняти ідею дружньої угоди з Росією на зразок англо-французького договору..." [22, р. 782-783]. У той же час у Лондоні вважалося за доцільне використати російські прагнення до подальшого зближення з Великою Британією, щоб поліпшити британські позиції у суперечностях з Росією в Ірані. Принаймні, Форін офіс не збирався

робити суттєві кроки назустріч царському уряду, доки той не означить своє ставлення до іранських проблем у вигідному для Лондона розумінні. Як зазначав прем'єр-міністр Г. Асквіт, навіть за умов вищезгаданих поступок Росії, він вважав за можливе укладання згодом лише військово-морської конвенції на зразок британсько-французької, яка почне працювати виключно за умови початку війни з Німеччиною після того, як уряди цих країн приймуть принципове рішення про свою участь у цьому збройному конфлікті [22, р. 783]. Тобто, ця угода, у випадку її підписання, у розумінні Е. Грея, ні до чого "не зобов'язувала б уряди" під час принципового прийняття рішень, а лише регламентувала взаємодію між військово-морськими силами [22, р. 783].

Франція, усвідомлюючи прагнення Росії до поглиблення союзницьких відносин з Великою Британією, не лише демонструвала Петербургу своє позитивне ставлення до цього, але й, щоб додатково стимулювати цю активність російської дипломатії, пообіцяла царському уряду свою найдієвішу підтримку. Як писав до Петербурга російський посол у Парижі О. Ізвольський 5 (18 березня) 1913 р., французьке керівництво розуміло, що, незважаючи на політичну угоду та військово-морську конвенцію між Францією та Великою Британією, ці документи не можуть змусити жодну зі сторін до участі у війні на боці свого союзника й "навіть чи можна укласти більш зобов'язуючі угоди ніж ті, які вже існували" [8, с. 43-44]. Тому і французький прем'єр-міністр Г. Думерг, і президент Р. Пуанкаре вважали, що найпродуктивнішим шляхом посилення Антанти буде саме відповідне оформлення союзницьких відносин між Лондоном та Петербургом, "яке змусить Велику Британію взяти на себе більш конкретні зобов'язання" [8, с. 44]. Задля цього, Г. Думерг пообіцяв, що під час візиту Е. Грея до Парижа разом із королівською родиною 8 (21) квітня 1914 р., він "особисто підніме це питання у розмові з англійським міністром. Р. Пункаре, – як доповідав до російського МЗС О. Ізвольський, – висловився в такому ж сенсі й виявив бажання звернути увагу на це питання короля Георга" [8, с. 45].

Хоча під впливом свого французького союзника Е. Грей та Георг V таки дали згоду на ведення переговорів з Росією, метою яких повинно було стати укладання не лише морської конвенції, але й політичної угоди, однак Велика Британія натомість знову наголошувала царському уряду, що спочатку хоче отримати від нього поступки як у іранському, так і в тибетському питанні [7, с. 208].

Можна погодитись з думкою британського дослідника М. Андерсона, що Росія була значно більше зацікавлена у співпраці з Великою Британією, на Близькому Сході, ніж її партнер, оскільки встановлення німецького контролю над Протоками завдавало набагато вагомшої шкоди інтересам царському уряду, ніж паризькому та лондонському кабінетам. Тому, не дивно, що для цих західних держав існувала спокуса скористатись такою російською слабкістю, щоб здобути собі певні преференції в інших питаннях світової політики [15, р. 304]. Згідно мемуарів Дж. Бьюкенена, британська дипломатія намагалась робити наголос у своїх відносинах з Росією саме на владнанні суперечностей у Ірані, Тибеті та Афганістані. Микола II у свою чергу "хотів якомога швидше завершити ці переговори, щоб він міг спокійно спати, не побоюючись розриву англо-російської згоди" [2, с. 129].

Тому характерно, що, незважаючи на обурення російської преси, царський уряд не чинив суттєвої протидії новим англо-перським нафтовим угодам, які надавали право концесійній компанії видобувати нафту на території всього Ірану, що порушувало угоду 1907 р.

про поділ цієї країни на сфери впливу [29, р. 810]. Більш того, Лондон домагався обмеження впливу російських банків на фінанси та податкову систему російської північної зони впливу, а також висловив пропозиції щодо суттєвих поступок йому з боку царського уряду у тибетському та афганському питаннях [7, с. 210-212]. Російський посол у Лондоні О. Бенкендорф писав, що такі вимоги британського кабінету не лише ставили під сумнів можливість успішних переговорів, щодо підписання військово-морської конвенції, але й загрожували "подальшому існуванню Згоди (Антанти – *авт.*)" [1, с. 228]. Однак, як виявилось, задля забезпечення своїх інтересів у питанні Проток, Петербург був налаштований дослухатись до вищезгаданих побажань Лондона, оскільки на той час проблема Босфора та Дарданелл стала дедалі пріоритетнішим напрямком російської політики.

Занепокоєння царського уряду можливістю встановлення німецького контролю над Протоками, разом із загальним зростанням міжнародної напруженості, спонукало Морське міністерство та Морський генеральний штаб ще з кінця 1913 р. вдатися до розробки нового перспективного військового плану. Згідно з ним, головним завданням російського військово-морського флоту було проведення масштабної операції із захоплення Босфора та Дарданелл. Обов'язковою передумовою для успішності цих дій, визнавалась співпраця російського та британського флотів у вигідному для Петербурга напрямку [6, с. 36-54; 14, л. 15 об.]. Що характерно, вищезгадані проекти розроблялися паралельно із зусиллями царських дипломатів щодо підписання британсько-російської військово-морської конвенції, й ці два процеси мали взаємний вплив.

Отже, згідно плану військово-морської кампанії, розробка якої була завершена наприкінці весни 1914 р., вже на початку можливої війни між країнами Антанти та Троїстого союзу, Росія повинна була зосередити головні сили свого флоту у Чорному та Середземному морях та захопити Протоки між ними, тобто Босфор і Дарданелли, ударом військово-морських сил з двох сторін. Як передбачали російські стратеги, головні перепони цим планам могли створити як потенційно ворожа Німеччина, так і Велика Британія. Тому потрібно було стимулювати їхнє взаємне протистояння на морі, на північному театрі військових дій. Щоб Велика Британія не зайняла вибірковою позицію й своїми активними діями паралізувала німецький флот, російський морський генштаб планував запропонувати Лондону масштабну операцію висадки десанту у німецькій Померанії, в якій би брали участь головні сили британського флоту задля забезпечення десантування російських військових частин. Тим часом росіяни повинні були перевести значну частину кораблів з Балтійського моря до Середземного й створити таким чином перевагу там російського та французького флотів над ворожими (австро-угорською та італійською) ескадрами, що створило б зручні умови російським військово-морським силам для штурму Дарданелл. Після захоплення Проток, згідно розрахунків російського морського Генштабу, російські флоти у Чорному та Середземному морях повинні були об'єднатись й захищати підступи до Дарданелл від залишків, знесилених у взаємній боротьбі у Північному морі, німецького чи навіть, британського флотів [7, с. 205-207].

Для того, щоб ці плани могли бути реалізовані, царський уряд вважав за необхідне отримати ще до війни згоду Великої Британії на використання російськими кораблями британських баз у Східному, а від Франції у Західному Середземномор'ї. Розуміючи, що лондонський кабінет, знаючи про ці російські зазіхання щодо Проток, виступить категорично проти них, морський

генштаб рекомендував своєму уповноваженому на переговорах про підписання військово-морської конвенції, капітану, флігель-ад'ютанту М. Волкову по можливості взагалі уникати теми Проток, а якщо про неї зайдет мова у контексті становища в Середземномор'ї, обмежитись міркуваннями загального характеру [4, с. 99].

Помітно впливало на політику великих держав, в тому числі вищезгадані британсько-російські зносини навколо укладання військово-морської конвенції, загострення відносин між Грецією та Османською імперією Адже весною – влітку 1914 р. загострилися відносини між Грецією та Османською імперією внаслідок їхніх суперечностей стосовно належності островів у Егейському морі. Це додатково актуалізувало комплекс проблем, пов'язаних з питанням Босфора та Дарданелл [25, р. 27-28]. Тому існувала загроза, що Османська імперія, як і під час італійсько-турецької війни, знову може повністю припинити судноплавство Протоками, що зумовило б важкі наслідки для російської економіки [5, л. 2; 23, р. 336-337].

Росія сподівалась, що у такому випадку, задіявши свій військово-морський флот, змусить Порту силою знову відкрити Босфор та Дарданелли. Царський уряд побоювався, що Німеччина може завадити вищезгаданим планам. Однак в Петербурзі були впевнені, що Берлін не втрутиться у цей вірогідний конфлікт щодо Проток, якщо на той час буде діяти російсько-британська військово-морська конвенція [9, с. 232].

Певну надію Росії на спільні дії країн Антанти у питанні забезпечення функціонування Проток дала нарада 15 червня 1914 р. Е. Грея з російським та французьким послами, скликана задля обговорення цієї проблеми. На ній керівник британського зовнішньополітичного відомства висловив припущення, що, у випадку грецько-османського конфлікту, "Протоки можуть бути закриті на багато тижнів чи місяців", якщо Порти вирішить таким чином забезпечити захист Дарданелл від грецького флоту. Щоб завадити такому розвитку подій, Е. Грей запропонував: "Ми могли б надіслати військові кораблі до Проток, щоб, з одного боку, гарантувати те, що Туреччина не наважиться закрити Протоки для торговельних кораблів, а з іншого, щоб зробити такі її дії непотрібними, не дозволивши жодному грецькому військовому кораблю туди увійти" [30, р. 260-261].

Незважаючи на те що російський посол у Великій Британії граф О. Бенкендорф з початку травня 1914 р. намагався всіляко активізувати початок предметних переговорів стосовно підписання вищезгаданої конвенції, російський представник капітан М. Волков лише 6 червня був прийнятий британським уповноваженим адміралом принцом Л. Баттенбергським. Капітан Волков звітував начальнику морського генштабу адміралу А. Русіну: "Англійський уряд з цим питанням не квапиться, але поспішність виявляє Франція. Принц Баттенбергський з дружиною їде до Росії в серпні, і йому доручено увійти у зносини з цього питання з Морським міністерством. Перед своїм від'їздом він збирається викликати мене для обміну думками з метою підготувати себе для подальших переговорів. Його світлість позитивно налаштована до цих переговорів" [3, с. 208].

Велика Британія, отримуючи значні політичні аванси від царського уряду й запевняючи його у своїй зацікавленості у поглибленні співпраці з ним, не лише уникала конкретних зобов'язань, але й вимагала, щоб ці перемовини мали секретний характер. Незважаючи на це, кайзерівська дипломатія з середини квітня 1914 р. уважно відслідковувала та аналізувала контакти Лондона та Петербурга саме у контексті можливості укладання військово-морської конвенції між ними [24, S. 593-645].

Як зазначав німецький посол у Лондоні К. Ліхновський у звіті канцлеру Т. Бетман-Гольвегу, він зустрівся 24 червня 1914 р. з керівником Форін офісу Е. Греєм і, виконуючи доручення свого уряду, "прямо і відверто" заявив йому, що у випадку, якщо підтвердиться інформація про те, що Лондон підтримує авантюри пропозиції Петербурга, спрямовані насамперед проти Берліна, то буде зруйновано ті "щирі британсько-німецькі відносини, що встановились з часу останньої балканської кризи" [32, S. 630-632].

Е. Грей чудово зрозумів про що йдеться. Як стверджує цілком обґрунтовано сучасний український дослідник К. Русаков, цей дипломат у листі до британського посла в Петербурзі Дж. Бьюкенена, наголосив про реальну загрозу стрімкого погіршення відносин його країни з Німеччиною внаслідок підозр берлінського кабінету, які базувались на свідченнях секретних агентів з Лондона та Петербурга про те, що вже "дійсно існує військово-морська конвенція... і, що вона включає домовленість про відкриття Проток (для російських кораблів – *авт.*)" [11, с. 110].

25 червня 1914 р. Е. Грей скаржився російському послу в Лондоні О. Бенкендорфу, що відтоді змушений був виправдовуватися не лише перед Німеччиною, але і парламентом власної країни, який був стурбований, що вищезгадана інформація стане додатковим стимулом для посилення німецької програми будівництва військово-морського флоту, що у Великій Британії сприймалося, як безпосередня для неї загроза. Тому відповідаючи на запит палати громад, Е. Грей наголошував, що "вже п'ять років, з часу візиту О. Ізвольського до Лондона, він не вів жодних переговорів з Росією щодо можливості відкриття Проток для її військових кораблів" [29, р. 809].

Звичайно, вищезгаданий дипломатичний та внутрішньополітичний скандал ще більше мінімізував прагнення Форін офісу до результативних переговорів з царським урядом, принаймні найближчим часом. Водночас лондонський кабінет, не бажаючи ускладнювати відносини з Росією, вважав за доцільне не позбавляти її надії на успішне завершення цих перемовин, продовжуючи використовувати їх, як засіб впливу у суперечностях двох країн в Ірані. Загострення міжнародних відносин після вбивства сербським терористом Г. Принципом спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда 28 червня 1918 р. також спонукало британське адміралтейство до продовження консультацій з російським уповноваженим капітаном Волковим [16, S. 293-295; 17, S. 298].

Щоправда, задля цього Петербургу довелося вдатися до чергових реверансів у бік Лондона. 11 (24) червня російський міністр закордонних справ С. Сазонов запевнив британського посла Дж. Бьюкенена про те, що царський уряд гарантує непорушність англійських інтересів у Ірані. Більш того, С. Сазонов висловив пропозицію "надати Англії не менше забезпечення її індійських володінь, ніж те, яке їй було зроблене Японією у 1902 р. (згідно британсько-японського союзного договору – *авт.*)" [12, с. 408-409]. За твердженням цього російського дипломата, все це він робив тому, що вважав "своїм найближчим завданням укладання угоди з морських питань" [12, с. 409]. Як стверджує британський історик М. Андерсон, "у червні 1914 р. Сазонов готовий був навіть погодитись на перехід нейтральної зони в Персії до Великої Британії, щоб отримати таким чином її допомогу Росії у випадку німецької загрози на Близькому Сході" [15, р. 304].

11 (24) червня 1914 р. з Дж. Бьюкененом зустрівся Микола II й наголосив "на важливості не відкладати

підписання цієї угоди" [12, с. 409]. Після того британський посол був ще й запрошений російським імператором на окремий офіційний прийом, на якому він вручив йому особистого листа до короля Георга V [7, с. 205-207].

Завдяки вищезгаданим зусиллям царського уряду було в загальних рисах навіть, розроблено проект російсько-британської військово-морської конвенції [31, р. 182-184]. Якщо для Росії був важливим результат, а саме швидке підписання документа, який мав би конкретні зобов'язання, то британська дипломатія була зацікавлена переважно у самому процесі ведення переговорів, оскільки використовувала його для отримання переваг у інших галузях двосторонніх взаємин. Можна зробити висновок, що Форін офіс, намагався якомога далі відкласти підписання цієї домовленості й хотів надати їй характеру лише консультативного документа, який регламентуватиме певні технічні деталі взаємодії флотів двох держав і залишить Лондону свободу дій у питаннях світової політики насамперед у його відносинах з Німеччиною.

С. Сазонов стверджував у своїх мемуарах, що "для підписання акту конвенції, англійський уряд збирався надіслати (у серпні 1914 р. – *авт.*) до Петербурга адмірала британської служби принца Людовіка Баттенберзького, одруженого на старшій сестрі імператриці Олександри Федорівни" [13, с. 144]. Британський посол у Петербурзі Дж. Бьюкенен у своїх спогадах, навпаки, категорично заперечив такі плани свого уряду і стверджував: "Те, що Велика Британія стала союзником Росії як на суходолі, так і на морі, зумовлено лише порушенням нейтралітету Бельгії" [2, с. 128]. Британський посол, за його свідченням, кожного разу, коли Микола II у розмові з ним піднімав тему "перетворення англо-російської згоди у чисто оборонний союз, відповідав, що це дасть додаткові аргументи тим, хто звинувачує британський уряд у підтриманні воявожних настроїв у Росії" [2, с. 128].

У той час, як Берлін та Відень вважали загрозою для власних інтересів, в тому числі стосовно Проток, російські амбіції на Чорному морі, Петербург непокоївся внаслідок посилення османських військово-морських сил, що, могло звести нанівець його плани стосовно Босфора та Дарданелл [10, л. 6]. Щоб нейтралізувати ці загрози, царський уряд знову ж таки, мав надію на успішну взаємодію із своїми союзниками по Антанті.

С. Сазонов у доповіді Миколі II від 25 листопада (8 грудня) 1913 р. наголошував: "Є всі підстави стверджувати, що в 1914-1916 рр. турецький військово-морський флот, за якісними характеристиками його кораблів та потужності їх артилерії", буде переважати російський [19, S. 379]. На думку С. Сазонова, такі тенденції ставили під загрозу реалізацію одного з головних завдань російської зовнішньої політики, "на підготовку до вирішення якого було витрачено впродовж тридцяти останніх років сотні мільйонів рублів" [19, S. 378], а саме "захоплення нашою (російською – *авт.*) армією та флотом, якщо обставини зроблять це необхідним, Проток та Константинополя" [19, S. 381].

Як переконавав Миколу II російський міністр закордонних справ, задля того, щоб Росія могла забезпечити ці свої інтереси принаймні у випадку розпаду Османської імперії, його держава повинна, окрім активізації подальшої підготовки до "босфорської операції", ще й подбати про пошуки союзників для цього. Зокрема С. Сазонов вважав, що це завдання "можна вирішити у союзі з Францією й, можливо, Англією, принаймні заручившись сприяльним нейтралітетом останньої" [26, р. 144].

У цьому контексті досить важливими для Росії були ті обставини, що посилення османського флоту відбувалось завдяки допомозі британських військово-

морських радників на чолі з адміралом А. Лімпсом. Сучасні броненосці, для Порти будувались англійськими фірмами, а створенням османських верфей та морських арсеналів керували британські фахівці. Зважаючи на це, у Петербурзі передбачали, що, поглибивши союзницьку співпрацю з Великою Британією, царський уряд зможе переконати Лондон обмежити чи принаймні пригальмувати надання ним вищезгаданої допомоги Порті у посиленні її військово-морської потуги.

Однак, як виявилось, царський уряд не мав вагомих аргументів, щоб спонукати Велику Британію переглянути ці вигідні для неї контракти. 30 травня 1914 р. російський посол у Лондоні О. Бенкендорф висловив Е. Грею вищезгадані побоювання стосовно місії адмірала А. Лімпуса. Е. Грей відповів, що "якби дійсно діяльність англійських морських офіцерів у Туреччині загрожувала Росії, то англійський уряд не дав би на неї дозволу... Якби він відмовився від цих прохань Порти, то вона б звернулася за допомогою до Німеччини, що суперечило б інтересам як Росії, так і Англії" [18, S. 287-288].

У травні – червні 1914 р. С. Сазонов неодноразово звертався до Форін офісу з проханням загальмувати спорудження двох дредноутів й відтермінувати укладання контракту на виготовлення ще одного корабля такого класу, щоб дати можливість царському уряду вжити заходи, з метою запобігти порушенню балансу сил на Чорному морі на користь Порти за рахунок прискорення будівництва, а також закупівлі кораблів для власного флоту. Британський уряд і відповів, що він не має важелів впливу на приватні суднобудівельні компанії, які керуються у цьому питанні лише власними фінансовими інтересами. Однак було помітно, що дещо відкладалося введення у експлуатацію, майже готових кораблів для османського флоту [20, р. 90]. Такі дії лондонського кабінету можна пояснити бажанням впливати за допомогою цих важелів на його переговори з Росією.

Стрімке загострення міжнародних відносин в період передвоєнної липневої кризи, в свою чергу, спонукало Велику Британію продовжити зволікання щодо передачі Порті двох дредноутів. У результаті на початку світової війни вони були конфісковані для британського флоту [27, р. 3-4].

Не надто успішними були спроби Петербурга впливати на Париж, щоб він обмежив кредитування Порти французьким капіталом і таким чином спричинив брак фінансових ресурсів у османського уряду для замовлення будівництва нових військових кораблів. Паризький кабінет наголошував, що кошти, надані його країною, витрачаються переважно на виплату кредитів, які Порти взяла ще під час балканських війн, і тому ці застереження Петербурга не надто обґрунтовані [20, р. 91-92].

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків та узагальнень. Царський уряд усвідомлював, що зазнав дипломатичного фіаско під час кризи, викликаної місією О. Лімана фон Сандерса, через те, що не отримав достатньої підтримки Великої Британії. Тому Петербург докладав значних зусиль для консолідації Антанти і російсько-британського зближення шляхом укладання військово-морської конвенції між двома країнами, сподіваючись, що, окрім іншого, вона забезпечить Росії сприяння британського флоту у випадку військових операцій на Протоках під час майбутньої війни, а також дипломатичну підтримку протягом чергового дипломатичного конфлікту. Франція розглядала спроби петербурзького кабінету укласти цю угоду з Лондоном, як один з найефективніших шляхів подальшої військово-політичної інтеграції країн Антанти й тому намагалась активно сприяти цьому процесу.

Велика Британія, враховуючи наполегливість своїх союзників, погодилась розпочати переговори щодо укладання російсько-британської конвенції, проте обумовлювала це поступками Росії у суперечностях двох держав на Середньому Сході. Незважаючи на те що царський уряд пішов на зустріч лондонському кабінету у вищезгаданих питаннях, Форін офіс відверто гальмував переговорний процес й визнавав можливість укладання лише договору, який мав би консультативний характер і не позбавляв його свободи дій у світовій політиці. Однією з причин цього було небажання Лондона псувати відносини з Берліном, який висловлював підозри щодо можливості підтримки Великою Британією російських амбіцій стосовно Чорноморських проток. До того ж, у Лондоні усвідомлювали, що реальна російсько-британська військово-морська співпраця зумовить посилення будівництва німецького, а також австро-угорського флотів, що буде вже безпосередньою загрозою для британських життєво важливих інтересів.

Російські союзники по Антанті – Франція та Велика Британія не пішли назустріч царському уряду щодо заходів задля гальмування стрімкого посилення османського військово-морського флоту. Внаслідок цього продовжувалась його модернізація за допомогою британських офіцерів, а також завдяки будівництву нових потужних кораблів на британських верфях та фінансуванні цих приготувань переважно за рахунок французьких кредитів. Петербург переконував своїх партнерів, що це посилює загрозу для його безпеки на Чорному морі. Однак насамперед він лобювався, що такі тенденції зведуть нанівець російські плани – за слушної нагоди взяти під контроль Босфор та Дарданелли. Лондон та Париж наголошували своєму партнеру, що, задля вгамування його амбіцій, не хочуть жертвувати своїми вагомими економічними інтересами та, до того ж, якщо вони навіть це зроблять, то дану нішу досить швидко заповнять їхні німецькі конкуренти.

Отже Велика Британія прагнула зберігати певну свободу дій й утриматись від посилення зближення із своїми партнерами по Антанті, насамперед Петербургом, щоб уникнути конфронтації з Троїстим союзом. Це демонструвало слабкість Антанти й заохочувало її супротивників, передусім Німеччину до рішучих дій у світовій політиці, що стало однією з причин вибуху Першої світової війни.

1. Бенкендорф – Сазонов. Лондон, 9 июня / 27 мая 1914 // Международные отношения в эпоху империализма (Далі – МОЭИ). – М., 1933. – Серия 3. – Т. 3. – № 188. 2. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары. – М.-Мн., 2001. 3. Волков – Русин. Лондон, 6 июня / 24 мая 1914 // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 3. – № 175. 4. Журнал совещания у начальника морского Генерального штаба. 13 (26 мая) 1914. // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 3. – № 86. 5. Запись лекции прочитанной в Ставрополье Лиртваго Д.Ф. на тему: "Проливы и уход из министров иностранных дел Миллюкова" // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1751. 6. Захер Я.М. Константинополь и Проливы // Красный архив. – 1924. – Т. 7. 7. Игнатьев А.В. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1914 гг.). – М., 1962. 8. Извольский – Сазонов. Париж, 18/5 марта 1914 // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 2. – № 42. 9. Лунева Ю.В. Черноморские проливы в англо-русских отношениях (1907-1914 гг.). Дисс... канд. ист. наук. – М., 2003. 10. О целях наших на Проливах. Записка Н.А. Базилы. Ноябрь 1914 // Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 1866. 11. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892-1920 гг. Дисс... канд. ист. наук. – Луганск, 2003. 12. Сазонов – Бенкендорф. С.-Петербург, 25/12 июня 1914 // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 3. – № 361. 13. Сазонов С. Д. Воспоминания. – Минск, 2002. 14. Стратегическая записка по Морскому генеральному штабу. Предварительные соображения о Константинопольской операции. 1 декабря 1914 // РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 1 – Д. 1873. 15. Anderson M.S. The eastern question. 1774-1923. – London, 1965. 16. Benckendorff – Sasonow. London, den 19 Juni / 2 Juli 1914 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. – B. III. – № 1066. 17. Benckendorff – Sasonow. London, den 3 / 16 Juli 1914 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. – B. III. – № 1068. 18. Benckendorff – Sasonow. London, den 30 Mai / 12 Juni 1914 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. – B. III – № 1061. 19. Bericht des russischen Außenministers Sasonow an den Zaren. St. Petersburg, den 25 November (8 Dezember) 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914. (Berlin, 1924. – B. 3. – № 1157. 20. Bobroff R.P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits. – London-New York, 2006. 21. Buchanan – Grey. St. Petersburg, April 3, 1914 // British documents on the origins of the war, 1898-1914 (Далі – В.Д.). – L., 1927-1951. – Vol. X. – Part. I. – № 537. 22. Buchanan – Grey. St. Petersburg, March 31, 1914 // В.Д. – Vol. X. – Part. I. – № 536. 23. Bunsen – Nicolson. Vienna, June 22, 1914 // В.Д. – Vol. X. – Part. I. – № 374. 24. Die Verhandlungen über die Englisch-Russische Marine Convention. April bis Juli 1914. Kapitel CCC // Die Große Politik der Europäischen Kabinete 1871-1914. (Далі – Г.П.). – B. 39. – № 15862-15889. 25. Dostas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemnos, Samothrace. – Athens, 1987. 26. Graves P.P. The question of the Straits. – L., 1971. 27. Grey – Beaumont. Foreign Office, 3 août 1914 // Les pourparlers diplomatiques 3 août – 4 novembre 1914. Le second livre bleu anglais. Correspondance relative aux événements qui ont amené rupture des relations avec la Turquie. – Paris, 1915. – № 1. 28. Grey – Buchanan. Foreign Office, June 25, 1914 // В.Д. – Vol. X. – Part. II. – № 554. 29. Grey – Buchanan. Foreign Office, June 25, 1914. Tel. № 283 // В.Д. – Vol. X. – Part. II. – № 554. 30. Grey – Bertie. Foreign Office, June 15, 1914 // В.Д. – Vol. X. – Part. I. – № 282. 31. Le texte de l'accord naval anglo-russe. Pétersbourg, 13/26 mai 1914 // Histoire de la Guerre de 1914 d'après les documents officiels. – Bruxelles, 1914. – T. I. 32. Lichnowsky – Bethmann Hollweg. London, den 24 Juni 1914 // G.P. – B. 39. – № 15884.

Надійшла до редколегії 16.02.11

I. Орищенко, асп.

В. О. БІЛЬБАСОВ ТА ЙОГО ВНЕСОК У СТАНОВЛЕННЯ МЕДІЄВІСТИКИ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Стаття присвячена розвитку медієвістики у Київському університеті у другій половині XIX ст. на прикладі наукової діяльності В. О. Більбасова.

This article deals with the development of historiography of Middle Ages in the Kiev University during the second part of the XIX-th century on the example of scientific activity of V. Bilbasov.

60-ті рр. XIX ст. стали переломним моментом для становлення медієвістики у Київському університеті. Цей період характеризується переходом від викладання історії, середніх віків, до початку ґрунтовного дослідження її проблем. Якщо ще у 1843 р. поїздки молодих вчених на стажування за кордон вважалися необхідними для встановлення зв'язку між науковцями та передачею досвіду історичного дослідження, то після європейських революцій 1848 р. закордонні відрядження були призупинені, щоб забезпечитись від проникнення революційних ідей. З цієї ж причини з 1852 р. в Російсь-

кій імперії діяла заборона стосовно запрошення до університетів іноземних вчених [9, С. 279–280].

Закордонні відрядження відновлюються лише у 1862–1863 рр. в ході загальноімперської освітньої реформи та міністерської програми стосовно професорських стипендіатів. За указом міністра народної освіти від 1860 р. відтепер право виїзду на стажування надається лише політично надійним науковцям [9, С. 278].

Тим не менше, дефіцит кадрів відчувався, оскільки за кордон часто посилали людей недостатньо підготовлених, які не змогли написати наукову роботу і не мали права працювати в штаті вищих навчальних закладів,

відшкодувавши таким чином витрачені державні кошти. Поступове зменшення кількості викладацького складу внаслідок виходу на пенсію і відсутність заміни призвели до того, що станом на 1866–1867 рр. на історико-філологічному факультеті 6 кафедр залишилося без професорів, оскільки жоден з трьох стипендіатів протягом 1863–1866 рр. завдання не виконав [11, С. 142–143]. Крім того, Рада університету, використовуючи статті нового Статуту від 1863 р., намагалася позбутися професорів, діяльність яких розходилася з позицією Ради. Найчастіше це була 78 стаття, яка наголошувала, що після відпрацювання 25 років в університеті, професор має право залишитися на посаді тільки після затвердження його кандидатури Радою університету з часткою голосів не менше двох третин від загальної кількості виборців [8. П. 78]. Ця вимога була пристосована для того, щоб звільнити місця для нового покоління науковців, але нові кадри ще не були підготовлені. Професор О. І. Ставровський, побоюючись негативного результату, навіть не подавав заяву про переобрання [11, С. 144–147].

Одним з перших представників вчених, які займалися не лише викладанням, а й дослідженням проблематики середньовіччя, був Василь Олексійович Більбасов.

Василь Олексійович Більбасов народився у Полтаві, в дворянській родині у 1837 р. Закінчив петербурзьку гімназію, у 1861 р. отримав ступінь кандидата наук у Петербурзькому університеті, захистивши дисертацію за темою "Хрестовий похід Фрідріха II". Протягом двох років (1864–1866) був на стажуванні в університетах Англії, Франції та Німеччини. З 1867 р. – приват-доцент Університету Св. Володимира. В тому ж році захистив докторську дисертацію з теми "Попівський король Генріх IV Распе" [6. С. 157]. Після цього він був запропонований Раді університету на посаду екстраординарного професора, але більшість членів Ради проголосували проти його кандидатури. Це пояснювалося попереднім конфліктом історико-філологічного факультету з Радою університету. Справа дійшла до міністерства народної освіти, оскільки за законом В. О. Більбасов, як стипендіат, повинен був відпрацювати в учбових установах міністерського підпорядкування по два роки за кожен рік отримання стипендії. Міністерство Народної Освіти визнало дії Ради неправомірними, шкідливими для розвитку науки. За указом міністра в березні 1868 р. В. О. Більбасов у числі інших звільнених за голосуванням науковців був, усупереч рішенням Ради, призначений ординарним професором кафедри всесвітньої історії [12, С. 145–151].

В. О. Більбасов розглядав історичний процес як постійну боротьбу нації проти деспотичних сил та їх встановлення при владі. При чому ця боротьба зачіпає лише політичну та ідеологічну сферу. При розгляді історичних проблем він в першу чергу звертав увагу на ту чи іншу історичну особистість, яку і розглядав у контексті історичних подій. Основними його працями є "Хрестовий похід імператора Фрідріха II", "Генріх IV Распе, ландграф Турингії.", ряд статей, присвячених різним питанням середньовічної історії, цикл робіт, присвячених Кирилу та Мефодію та Яну Гусу ("Чех Ян Гус з Гусинця"). Крім того, він, у нових традиціях російської історичної науки, займався дослідженням середньовічної джерельної бази (праця "Документальні джерела хроніки Матвія Паризького") [5, С. 306].

Дослідження В. О. Більбасова "Генріх IV Распе, ландграф Турингії" присвячено періоду правління короля, обраного кардиналами на Ліонському соборі у 1245 р., у зв'язку з конфліктом папи римського Іннокентія IV та імператора Священної Римської імперії Фрідрі-

ха II. На цьому соборі Фрідріха II було відлучено від церкви і автоматично позбавлено титулу та трону, а на його державу накладено інтердикт [1, С. 3].

Дослідження проведено на широкій джерельній базі, детальний огляд якої проводиться на початку роботи. Джерела В. О. Більбасов поділяє на групи: літописи (різноманітні хроніки, аннали, історії), документи (листи, інструкції, повідомлення, офіційні акти). У дослідженні задіяні матеріали як німецького, так і італійського походження [1, С. 4–42]. Вчений починає працю з опису території Турингії, її географічного положення, походження населення, історії становлення як окремої німецької держави до приходу на тюринзький престол Генріха IV Распе [1, С. 43–56]. Він же був серед тих князів, які написали донос папі римському на Фрідріха. Генріх Распе виявився єдиним з тих, кому папа пропонував зайняти престол Священної Римської імперії, хто погодився на цю пропозицію (до якої додавалася грошова та військова допомога). Починається боротьба за союзників. Фрідріх II веде переписку з англійським та французьким королями, але діє нерішуче. Кількість прибічників Іннокентія IV зростає, зокрема за рахунок князів, які злякалися протистояння з папським престолом, та єпископів, з володінь та єпархій яких папа натомість зняв інтердикт [1, С. 62–66]. Колишній імператор робить безуспішні спроби примирення з папою. Фрідріх II ледве встигає викривати укладені проти нього змови. Папський легат, кардинал Філіп Феррарський, отримує доручення відлучати від обов'язків тих духовних і світських правителів, що відмовляться приносити клятву Генріху IV Распе [1, С. 67–73].

Офіційне обрання нового короля відбулося 22 травня 1246 р. Далі на основі виданих Генріхом IV документів автор визначає, які землі та території визнали новообраного правителя, при чому це були або родичі Генріха IV, або управляли підпорядкованими йому землями [1, С. 74]. В ході війни з сином Фрідріха II Конрадом IV, основною сутічкою якої була Франкфуртська битва, перемогу отримав Генріх IV, оскільки частина союзників суперника перейшла на його бік. Після цього на Франкфуртському сеймі була прийнята ухвала про те, що феоуди, які залишилися без спадкоємців, повинні перейти у власність церкви. Щоправда, це рішення так і не було виконане. Князі, які не з'явилися на сейм, були відправлені до папи римського, котрий мав призначити їм покарання [1, С. 88–91].

В. О. Більбасов наголошує на суперечливості поста-ті Генріха IV Распе. Не висловлюючи прямо симпатій до жодної з сторін конфлікту, він досліджує ситуацію в Німеччині в результаті протистояння законного імператора з папським престолом. Генріх IV Распе, погодившись на пропозицію Іннокентія IV, опинився між двох вогнів: з одного боку – зраджений ним Фрідріх II та його прибічники, з іншого – населення держави, яку він очолював. При владі він утримувався лише завдяки підтримці духовенства. Міста Німеччини виступали проти нього, звинувачуючи у розв'язанні конфлікту [1, С. 96–97]. За межами Священної Римської імперії Генріх IV взагалі не мав авторитету – правителі європейських держав були більш схильними підтримати Фрідріха II, або ж зберігали нейтралітет.

Після недовгого правління Генріх IV помер у Вартбурзі, Фрідріх II ще деякий час продовжував боротьбу, після його смерті керівництво опозицією проти папи очолював Конрад IV. Для держави протистояння принесло лише розорення. Наприкінці праці автор зазначає, що в ході конфлікту виник ряд легенд навколо особи імператора, серед населення почався рух спротиву політиці папства [1, С. 107–108].

Таким чином, у праці В. О. Більбасова було всебічно висвітлено не стільки політику так званого "попівського короля", скільки ситуацію, за якої він отримав владу, ставши маріонеткою духовенства у конфлікті з імператором Фрідріхом II. Короткий час правління Генріха IV був позначений безперервною громадянською війною прихильників відлученого від церкви законного правителя та ставленика тієї ж церкви.

Ряд досліджень В. О. Більбасова було присвячено історії західних слов'ян, зокрема релігійним питанням. Однією з таких робіт є "Чех Ян Гус із Гусинця. Листи, вибрані Мартіном Лютером" [3], що була написана до ювілейної дати (500-річчя з дня народження Яна Гуса). Вона містить опис ситуації у Чехії від її першого хрещення і до початку гуситських війн. Недолік-автор робить акцент на тому, що православна церква нав'язана чехам під час німецької колонізації. Крім того, дослідники, зокрема Л. П. Лаптева, стверджують, що ця праця є ювілейним виданням на замовлення Санкт-Петербурзького слов'янського благодійного комітету і майже цілком є компіляцією з робіт В. А. Єлагіна та Е. П. Новікова. Навіть листи Яна Гуса використані ним у варіанті, спочатку перекладені з чеської на латинь, а потім, для Мартіна Лютера, з латині на німецьку [8, С. 70]. Однак ця робота виражає ставлення автора до таких суперечливих питань, як єдність слов'янського світу, роль релігії як причини багатьох історичних явищ і подій. Таким чином, В. О. Більбасов висвітлює релігійне протистояння в Чехії з позиції поширеного на той час в Російській імперії панславізму.

Численні статті В. О. Більбасова теж тією чи іншою мірою зачіпали релігійне питання. Стаття "Відкриття в іспанській історії" написана на основі матеріалів Симанкаського архіву і досліджень Бернерота і присвячена періоду II половини XV–XVI ст., від початку правління Фердинанда та Ізабелли. Автор наголошує, що XVI ст. має велике значення. Воно було періодом звільнення людського розуму, починається дослідження природи, після століть доведення тлінності людського існування люди починають насолоджуватися життям, і звідси те поєднання добродетельності зі злочинами [2, С. 45–47]. У статті автор ставить такі питання: особистість Фердинанда Арагонського та Ізабелли Кастильської, окремі аспекти їх внутрішньої та зовнішньої політики, мета іспанської інквізиції, проблеми папства та причини невдоволення ним у суспільстві [2, С. 47].

В. О. Більбасов вважає, що неможливо аналізувати політику того чи іншого правителя без дослідження особливостей його характеру. Так, він робить наголос на тому, що король Фердинанд був людиною владною, жорсткою, а Ізабелла-славилася лицемірством і в основному вирішувала справи, які потребували вміння переконувати, будь-яким чином схилити когось до потрібного рішення, йшла до своєї мети, не нехтуючи жодними засобами. Саме вона писала листа папі римському, доводячи, що з інквізиційних процесів вона не має жодної монети прибутку. І це в той час, коли жертвами інквізиції ставали, в основному, заможні дворяни, купці, підприємці. Держава вела війну з арабами (Реконкіста), тому потрібні були кошти на військо та ведення воєнних дій [2, С. 52–69].

Окрема увага приділена стосункам Іспанії з папством. Автор звертає увагу на кризу римської курії, обмеження свободи дій папи римського з боку кардиналів (акт священної консисторії від 21 вересня 1503 р.), який захищав у першу чергу інтереси кардиналів, та загальне ослаблення влади пап [3, С. 74–80].

Таким чином, В. О. Більбасов здійснив важливий вклад у висвітлення історичних питань саме з огляду на поєднання рис характеру можновладців та історичних умов, у яких відбувалася їх діяльність, особливостей їх відносин з Римом. Крім того, він звертає особливу увагу на аналіз джерельного матеріалу, подаючи його з різних точок зору.

1. Більбасов В. А. Генрих IV Распе, ландграф Турингии. /Б. м / Б. г / 12. / 194 с. 2. Бильбасов В. А. Открытия в испанской истории. Вырезка. С. 45 – 117. Компл. № 1. 3. Бильбасов В. А. Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса, выбранные Мартином Лютером. СПб., 1869. 89 с. 4. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков: Учебник для студентов, обучающихся по специальности "История". М.: Высшая школа, 1975. 479 с. 5. Бильбасов В. А. "Документальні джерела хроніки Матвія Паризького" С. 306. 6. Историчний факультет Київського Національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення. / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. К., 2004. 356 с. 7. Лаптева Л. П. Русская историография гуситского движения (30-е гг. XIX в. 1917 г.). М.: Изд-во МГУ, 1978. 340 с. 8. Общий устав Императорских Российских университетов // http://lib.ru/TEXTBOOKS/ustaw_18.txt. 9. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX ст. К.: Либідь, 2002. 480 с. 10. Ромер Ф. Київський університет в 1855 – 1860 рр. // 3 іменем Святого Володимиря. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х кн., Кн. 2. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К.: Заповіт, 1994. 433 с. 11. Чесноков В. И. Правительственная политика и историческая наука России 60 – 70-х годов XIX века. Исследовательские очерки. Воронеж: Изд-во воронежского университета, 1989. 298 с.

Надійшла до редакції 16.02.11

Т. Орлова, д-р іст. наук

РОЛЬ ЖІНОЦТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Подано коротку характеристику одинадцяти груп історіографічних джерел з проблеми участі жіноцтва у творенні історії України.

The article gives a brief characteristic to eleven groups of historiographic sources dealing with the issue of women's part in the making of Ukrainian history.

Процеси глобалізації, які проходять під знаком вестернізації, в сучасному світі мають найрізноманітніші наслідки. Серед них – поширення підходів євроатлантичної історичної науки серед наукового співтовариства інших країн, зокрема, України. Не вдаючись до розгорнутої характеристики, звернемо увагу на зростання інтересу дослідників до соціальної історії, а в ній – до історії жіноцтва. В Україні та українській діаспорі наукові пошуки істориків та інших суспільствознавців у цьому напрямку впродовж останніх ста десяти років втілюєся у понад три тисячі публікацій. Саме вони складають джерельний комплекс, в якому відбився історико-

науковий процес у всій своїй різноманітності і багатстві. Враховуючи специфіку дослідження проблеми і беручи до уваги найновіші у вітчизняній науці класифікаційні схеми, які вже пройшли апробацію в працях провідних сучасних історіографів, джерельний комплекс з історіографії проблеми "Жінка в історії України" можна поділити на декілька груп.

До першої з них входять документальні джерела. Характеризуючи цю групу джерел, слід мати на увазі ширше розуміння проблеми, а саме "Жінка і українське суспільство", взятої в історичному плані. Тому сюди треба віднести, насамперед, ті документи, що визнача-

ють ставлення суспільства в особі держави до жіноцтва. Це – конституції, законодавчі акти, постанови урядів, укази перших осіб держави, де йдеться про гендерне питання. Названі документи необхідні для визначення тенденцій розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок України від часів "Руської Правди" до сучасності, а також особливостей державної сімейної політики.

Другу підгрупу документальних джерел становлять програмні документи політичних партій, в яких тою чи іншою мірою піднімається "жіноче питання". Для складання повної історичної картини увагу звернено на програми партій, які діяли до революційного перевелаштування суспільства, документи правлячої більшовицької партії (КПРС), а також постановку питання у програмах партій, які виникли у добу незалежності. Аналіз партійних документів різних часів виявляє ставлення політичних сил до розв'язання складних соціальних проблем і ті засади, виходячи з яких це має відбуватися. Навіть розуміючи декларативність подібних заяв, тобто те, що проголошене не завжди реалізується на практиці, можна зробити висновки стосовно сутності підходів партій до питань статусу, ролі, можливостей жіноцтва у суспільно-політичному, економічному, культурному житті суспільства. Особливо актуальним є вивчення офіційних документів діючих політичних партій і блоків українського сьогодення.

Окрему підгрупу складають документи українського жіночого руху, в яких своє місце займають і відозви проведених форумів – міжнародних, регіональних, місцевих, і програмні документи жіночих політичних партій та організацій. Особливе місце займають документи самостійних політичних партій "Жінки України" (створена у 1997 р.), Всеукраїнської партії жіночих ініціатив (установчий з'їзд відбувся у тому ж році), "Солідарність жінок України" (виникла у 1999 р.). Вивчення цих документів важливе для розуміння вичерпності висновків у виявленні тенденцій стосовно їхнього реального впливу на політичне життя суспільства, які зроблені дослідниками у наступних публікаціях.

Другу групу – монографічні джерела – також можна розбити на підгрупи. До першої слід віднести ті, які обіймають проблему в цілому. Прикладом може бути результат спільної праці провідних дослідників історії жіноцтва України "Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні", видана у 1997 р. [23]. Об'єднала роботу, представила свої дослідницькі розвідки і виступила в ролі головного редактора Людмила Смоляр – вчена, яка за своє життя зробила значний внесок у розробку означеної проблематики. Монографія побудована за хронологічним принципом, показує становище жіноцтва на різних історичних етапах. Книга багата на фактологічний матеріал, має біографічний довідник, де наведені короткі відомості про найбільш відомих історичних діячок, а також солідну бібліографію, оформлену як окремий додаток, розділений по періодах і виконаний з великою ретельністю. Назване видання до цього часу залишається найбільш всеохоплюючим і повним, чому сприяло поєднання зусиль багатьох авторів.

Другу підгрупу монографічних джерел складають колективні монографії, присвячені висвітленню ролі і статусу жіноцтва у певній сфері суспільного життя. Найчастіше це є результатом роботи не тільки і не стільки істориків, скільки суспільствознавців або гуманітаріїв інших галузей. Яскравий приклад – підготовлена Харківським Центром Гендерних Досліджень праця "Femina Postsovietica", в якій аналізується роль українського жіноцтва на політичному полі [50]. Інше видання – монографія, присвячена розвитку демократії та забезпечен-

ню рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду, підготовлена колективом найвідоміших знавців юридичних аспектів сучасного статусу жіноцтва в Україні [37]. В ній витримано принцип історизму, оскільки проблеми розглядаються у динаміці, простежується, від якого до якого стану вони трансформувалися, визначаються фактори історичного впливу тощо.

Третя підгрупа – монографії, підготовлені двома авторами (найчастіше, істориками), в яких викладено результати дослідження ролі жіноцтва або на певному історичному етапі, або у певній сфері, але найчастіше – у поєднанні першого і другого, при чому часто із обмеженням по лінії географії. Так, Ірена Гребцова і Сацита Накаєва опублікували свої розвідки про розвиток жіночого харитативного руху на півдні Російської Імперії [11]. Віра Вірченко та Анатолій Коцур показали історію розвитку жіночих навчальних закладів у місті Києві за 1861 – 1920 рр. [5].

Четверта підгрупа – індивідуальні монографії, здійснені на аналогічних засадах. Прикладом першого варіанту є монографія Валентини Галаган, присвячена жінкам України у війні 1941-1945 рр. [7] Грунтовно, із операми на найновітніші здобутки світової історичної науки проаналізовано проблему "Жінка в традиційній українській культурі" у монографії Оксани Кісь (друга половина XIX – початок XX ст.) [25]. Значний науководослідницький потенціал, посилений знанням кращих напрацювань істориків сучасності, а також власними здобутками і новими ідеями, продемонструвала Олена Стяжкіна у студії, присвяченій ролі жіноцтва в історії української культури другої половини XX ст. [42]. Зробила надбанням громадськості відомості про діяльність видатних жінок-вчених України за століття Людмила Шумрикова-Карагодіна [47]. Історії жіночого руху в українських землях присвятили свої монографії три провідні дослідниці: Людмила Смоляр писала про його розгортання у Наддніпрянській Україні [41], Оксана Маланчук-Рибак – в західноукраїнських землях [33]. Найвідоміша дослідниця історії жіноцтва України з діаспори Марта Богачевська-Хом'як охопила своїм дослідницьким поглядом обидві частини України, проте виклад матеріалу завершується 1939 роком [3;4;49]. Принагідно можна відзначити, що вітчизняні історики поки що уникають розглядати роль жіноцтва у тій чи іншій царині від давнини до сучасності. Закономірно, що детальне дослідження певного обмеженого періоду завершується оприлюдненням саме його результатів. А сукупного доробку і прагнення до інтеграції зусиль з іншими науковцями поки не вистачає на створення повномасштабної історичної панорами.

Третю групу джерел утворюють майже півтори сотні дисертацій (переважання – за кандидатськими, хоча наявні і докторські) з різних спеціальностей, в яких віддзеркалюється багатоманітність аспектів ролі жіноцтва у творенні історії і сьогодення України. Частина з них вийшла у вигляді монографій і брошур. За необхідними умовами захисту матеріали побачили світ як статті у фахових виданнях. При чому помічена тенденція: переважача частина дослідниць після захисту більше не друкували матеріалів стосовно українського жіноцтва. Можна припустити, принаймні, чотири основні причини: заспокоєння після набуття наукового ступеня, уявлення про вичерпаність проблеми, зміна наукових інтересів, складності із друком.

Четверта група джерел – збірки наукових статей з означеної проблематики. У даному випадку також спостерігається різноманітність. Інколи за назвою і видавничими реквізитами книга може здатися комплексним монографічним дослідженням, а насправді є поєднанням

декількох статей різних авторів, що висвітлюють окремі аспекти проблеми, проте не створюють цілісного уявлення про неї. Прикладом може бути колективний доробок під назвою "Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність" [12]. Часто заради виправдання об'єднання окремих розвідок назва збірника обирається більш узагальнююча, а під нею можна знайти цікаві студії з різних напрямків, дуже часто й історичних. Прикладом є видання "Пошуки гендерної паритетності: український контекст" [36]. Трапляється, що ті чи інші наукові журнали присвячують окремі номери жіночій темі, як наприклад, часопис історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Етнічна історія народів Європи"[13]. В сукупності публікацій можна знайти збірки статей одного і того ж автора. Приклад – вибрані статті різних років однієї з найвідоміших дослідниць діаспори Ірени Книш, що вийшли окремою книгою під назвою "Жінка вчора і сьогодні" [28].

У вигляді збірників також виходять матеріали наукових конференцій – п'ята група джерел. До початку 1990-х рр. спеціально присвячених жіноцтву конференцій не організовувалося, але впродовж останніх двадцяти років в Україні пройшло чимало конференцій, які спеціально присвячувалися ролі жіноцтва в історії і сучасності [15; 16; 17; 18; 19; 21; 22; 43 та ін.]. Проаналізовані збірки матеріалів показують широкий спектр тематики виступів, представленість всіх регіонів України. Дуже часто представлені принципово нові підходи, незвично сформульовані питання. Але також помічена певна кон'юнктурність. Вона виявляється в тому, що багато схожих за змістом матеріалів, які складаються, наче мозаїка, з декількох компонентів. Їх набір здебільшого включає твердження: "жінка завжди посідала привілейоване місце в українському суспільстві", "жінка від часів минулого брала активну участь у суспільно-політичному житті", "із набуттям незалежності зростає роль жіноцтва в ...", "без активної участі жінок в... неможлива демократична Україна" та декількох інших. В якості критики наголошується незначна представленість жіноцтва серед депутатського корпусу Верховної Ради або обмежене фінансування діяльності жіночих організацій, відсутність потрібної кількості жіночих кризових центрів або недостатня увага держави до потреб жінки-матері. Зрозуміла обмеженість видавничих можливостей не дозволяє розгорнути достатню аргументацію, і через це часом залишається враження декларативності і бездоказовості.

Шоста група джерел включає ті, які призначені популяризувати відомості про роль жіноцтва в історії та сучасному житті України. Серед довідкової літератури на першому місці – статистичні видання, які мають різні форми. Це можуть бути статистичні збірки, часом із глибокими аналітичними викладками, проте доступними для розуміння нефахівця. Прикладом є колективне дослідження гендерного розвитку України, в якому виразно простежуються тенденції стосовно жіноцтва [8]. В якості навчальної літератури виступає хрестоматія "Жінка в історії", підготовлена Оксаною Маланчук-Рибак [14], де примічено твори, присвячені ролі жіноцтва в історії різних часів і народів.

Що стосується сьомої групи джерел – рецензій і критико-бібліографічних видань, то слід зазначити, що побачили світ рецензії на найбільш вагомій у науковому плані публікації. Закономірно, що свої оцінки і думки висловили провідні вчені. Зокрема Оксана Кісь дала розгорнутий аналіз колективної монографії "Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні" [26] назвавши її "першою спробою створення цілісної та повної історії українського жіноцтва". Про скорочений варіант найго-

ловнішої праці Марти Богачевської в українському перекладі написала Оксана Рибак [38].

Восьму групу джерел утворює сукупність видань біографічного плану. У цій групі також виявляються відмінні підгрупи. Насамперед, за обсягом. Найбільшу кількість складають статті про непересічних українок, які почали виходити ще у XIX ст., і продовжують виходити до теперішнього часу. Цю кількість важко точно оцінити, але перебільшенням не буде орієнтуватися приблизно на дві тисячі публікацій, які можна вважати історичними. Причому переважають вельми невеликі повідомлення, які часто з'являлися з нагоди ювілею, дня народження або смерті. Така тенденція має місце у діаспорних виданнях, що сприяло збереженню пам'яті про роль українських жінок в історії. До іншої підгрупи можна включити енциклопедичні видання, такі як біографічні енциклопедичні словники [20].

В скарбниці української історіографії також можна знайти збірки біографічних статей. Найсоліднішим є видання "Українки в історії", здійснене під керівництвом Валентини Борисенко [44]. З метою ознайомлення громадськості із видатними діячками української історії були створені і видані праці Олесея Козулі [29], Івана Кузича-Березовського [30], Олександра Лугового [31], Юрія Хорунжого [45], Дмитра Юсипа [48] та інших авторів, які у доступній, часто художній формі доносили відомості про багатьох достойниць.

Ще одна підгрупа – це результати ґрунтовної розробки біографій окремих видатних жінок української історії, що втілювалися у монографії та збірці документів. Першою у цьому ряду стоїть княгиня Ольга, останнім найбільш фундаментальним дослідженням про життя та діяльність якої є монографія Володимира Рички [29]. Серед історичних осіб підвищену увагу привертає Роксолана (особливо у науково-популярній та художній літературі) [6;10;40]. Чимало біографічних розвідок присвячено українським письменницям, на першому місці серед яких – Леся Українка. Про неї, про її життя і творчість написані сотні студій, серед яких є і монографічні дослідження (переважно літературознавців). Взагалі, одна з тенденцій розвитку української історичної науки новітньої доби – це повернення забутих імен. Особливо це стосується тих людей, які діяли в Західній Україні та діаспорі. Останнім часом у Львові здійснено грандіозні видавничі проекти, присвячені Мілені Рудницькій [34], Ользі Басараб [32], Катерині Зарицькій [35].

Дев'ята група – мемуарна література, автобіографії, джерела особистого походження (підгрупи). Стосовно першої підгрупи варто висловити декілька найголовніших міркувань. По-перше, масив мемуарів самих жінок або про жінок обсягом значно поступається сукупності чоловічих мемуарів. По-друге, ці історіографічні джерела представлені на всіх етапах – від початку XX ст. і до закінчення XXI ст., при чому на кожному етапі відчутні певні ідеологічні впливи на позиції авторок. По-третє, поки що недостатньо проведено дослідження мемуаристики саме в гендерному плані, а це могло б бути цікаво, особливо з огляду на відмінності точок зору на життя та історію представників обох статей. По-четверте, у вітчизняній історіографії все більше уваги приділяється усній історії, яку можна розглядати як своєрідну мемуаристику [24;27]. А в мемуарах можна побачити автобіографічні елементи. Жіночих автобіографій надруковано не так багато [1; 2; 9; 46]. Більше їх – в архівах, де можна знайти й інші документи особистого походження, зокрема, листи. Частина з них надрукована.

Десята група джерел утворюється вітчизняною і діаспорною періодикою із поділом на "спеціальну" і "неспеціальну". До першої відносяться видання, призначе-

ні для жінок. Протягом останніх майже півтора десятиріч в Україні та за її межами виходило чимало жіночих пресових видань, що стало предметом історичних та історіографічних досліджень, результати яких дослідники оприлюднили у вигляді статей, брошур, монографій, покажчиків і каталогів, а також кандидатських дисертацій. Масив останніх є настільки великим, що вартує окремого повідомлення, а наразі неможливий через обмеження обсягу даної статті. Друга частина – це спеціальні видання із широкого спектру суспільствознавчих та гуманітарних наук, в яких час від часу друкувалися матеріали із жіночої тематики. До останньої групи джерел входить публіцистична література але її використання в якості історіографічного джерела стикається з певними обмеженнями.

Підбиваючи підсумки огляду джерельної бази історіографічного дослідження ролі і місця жіноцтва в історії України, слід зазначити, що в кожній групі представлені праці, створені за різних суспільно-політичних умов. Визначальним фактором виступала, образно кажучи, свобода українства. На початку ХХ ст. за умов існування самодержавної Російської імперії вона була дуже обмеженою, проте провідні громадські діячі, серед яких – чимало істориків та етнографів намагалися проводити дослідження, які б показували відмінності української культури, зокрема фольклору, аби ствердити існування українського народу як такого із своєю власною історією. Тому серед їхніх розвідок переважали теми народної культури, а також студії, присвячені непересічним особам, серед них і жінкам. Після розпаду і реінтеграції російської імперії під назвою СРСР, до складу якого увійшли і українські землі, втративши надовго виборену волю, запанували нові ідеологи, які були обов'язковими для науковців. Серед них в аспекті проблеми, що розглядається, провідними було твердження про формування "нової історичної спільноти – радянського народу", а також про "остаточне розв'язання жіночого питання". Тому роль жінок розглядалася виключно як відданих і героїчних "гвинтиків" у боротьбі за зміцнення влади, яка їх "звільнила", без різниці стосовно національної приналежності відомих і невідомих героїнь. Переважна більшість публікацій присвячувалася праці жінок у різних сферах економіки без, звичайно, будь-яких натяків на численні проблеми жіночого існування в умовах потрійного перенавантаження (робота на виробництві, вдома, а також громадська діяльність). Від 1991 р. починається новітня історія України, в якій на першому місці – державна незалежність. Проте відразу постали проблеми її реалізації в різних сферах життя, зокрема, у гендерних відносинах. Останніми роками з'явилася чимало праць суспільствознавців, які намагаються розібратися у цих непростих питаннях. Можна сказати, що кожен період налічує таку кількість публікацій, що це дає можливість подальших історіографічних досліджень, які, в свою чергу, сприяють кращому усвідомленню особливостей українського творення історії.

1. Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 32-35. 2. Білокур К. В. "Буду художником": [Автобіографія] // Україна. – 1986. – № 40. – С. 22-23. 3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884 – 1939) – К., 1995. – 424 с. 4. Богачевська-Хомяк М. Дума України – жіночого роду. – К., 1993. – 109 с. 5. Вірченко В. В., Коцур А. П. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.). – К.– Чернівці, 2007. – 196 с. 6. Гаврилів Б. Миронюк І. Роксолана в світі.– Івано-Франківськ, 2008. – 95 с. 7. Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К., 1986. – 304 с. 8. Гендерний розвиток в Україні: реалії і

перспективи. – К., 2003. – 104 с. 9. Голубовська І. Письменниця про себе: "Автобіографія" Наталени Королевої // Вісник Житомирського пед. ун-ту. – 2002. – Вип. 9. – С. 98-101. 10. Грабовецький В. В. Роксолана-Хурем та її історична доля. – 2-е вид. – Івано-Франківськ, 2004. – 54 с. 11. Гребцова І. С., Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской Империи. – Одесса, 2007. – 280 с. 12. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність /наук. ред. А. П. Гетьман. – Х., 2000. – 196 с. 13. Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – 96 с. 14. Жінка в історії: [навч. хрестоматія для студ. іст. та гуманіт. ф-тів ун-тів] /уклад. Маланчук-Рибак О. – Л., 2002. – 336 с. 15. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: мат-ли IV міжнар. наук-практ. конф. "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє" (6-8 листопада 2008 р., Київ). – К., 2008. – 314 с. 16. Жінка і демократія: матеріали міжнар. наук-практ. конф (Київ, 2 – 5 червня 1995 р.) /загал. ред. Т. Мельник. – К., 1995. – 182 с. 17. Жінка на порозі ХХІ століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку: зб. матеріалів Всеукр. Конгресу жінок (Київ, 21 – 23 травня 1998 р.) – К., 1998. – 182 с. 18. Жінки в політиці: міжнародний досвід для України: матеріали міжнар. наук. семінару (Київ, 7 жовтня 2005 р.) /Ред. Я.Свердлов, С. Оксамитної. – К., 2006. – 272 с. 19. Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали міжнар. наук-практ. конф. (Дніпропетровськ. 4-5 листопада 1995). – Дніпропетровськ, 1996. – 107 с. 20. Жінки України [Біографічний енциклопедичний словник] /голов. ред. М. А. Орлик, уклад. Л.Г. Андрієнко. – К., 2001. – 560 с. 21. Жінки України: сучасний статус і перспективи: тези доповідей на міжнар. наук-практ. конф.(Одеса, 20 – 24 червня 1995) /Ред. Г.І.Терещенко. – К.,1995. – 383 с. 22. Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: тези доповідей міжнар. наук-метод. конф. (Одеса 27-29 жовтня 1994) /Ред. Г.І.Терещенко. – К., 1994. – 278 с. 23. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / за ред. Л. Смоляр. – О., 1999. – 440 с. 24. Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проєкт "Україна ХХ століття у пам'яті жінок" //Україна модерна. – 2006. – Ч. 11. – С. 266-270. 25. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок ХХ ст.). – Л., 2008. – 272 с. 26. Кісь О. Рец. на: "Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /за ред. Л.Смоляр. – Одеса, 1999. – 440 с. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Retsenziji/7-KIS%Oksana>. 27. Кісь О. Реценція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок України за матеріалами проєкту "Україна ХХ століття у пам'яті жінок". – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Szikz/2008_11_12_Kis.pdf 28. Книш І. Жінка вчора і сьогодні: Вибрані статті. – Вінніпег, 1956. – 155 с. 29. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 256 с. 30. Кузич-Березовський І. Жінка і держава. – Л., 1994. – 287 с. 31. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи. – К., 1994. – 335 с. 45. 32. Лялька Я. С. Літопис нескореної України. Кн. 5. Ольга Басараб та її доба: документи, матеріали, спогади, біографічні нариси. – Л., 2007. – 1248 с. 33. Маланчук-Рибак О. З. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці, 2006. – 500 с. 34. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: 36. док. і матеріалів про життя, суспільно-політ. діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької /М. Богачевська-Хомяк (відп.ред.), М. Дядюк (упоряд.) – Л., 1998. – 844 с. 35. Онишко Л. "Нам сонце всміхалось кризь ржаві грати..." Катерина Заріцька в українському національно-визвольному русі /Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. Том 8. – Торонто – Львів, 2007. – 912 с. 36. Пошуки гендерної паритетності: український контекст /упоряд. І. Грабовська. – Ніжин, 2007. – 204 с. 37. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду / під ред. В. І. Довженко. – К., 1997. – 176 с. 38. Рибак О. Рец. на: Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К., 1993. – 109 с. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Recenziji/1-gybak%20oksana> 39. Ричка В. М. Княгиня Ольга. – К., 2004. – 336 с. 40. Рошина Н. Роксолана. – Х., 2009. – 128 с. 41. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. Сторінки історії. – О., 1998. – 408 с. 42. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. – Донецьк, 2002. – 270 с. 43. Українка і демократія: матеріали міжнар. конф. /Союз Українок, Світова Федерація українських жіночих організацій (Київ, 7-11 липня 1993 р.). – К., 1993. – 176 с. 44. Українки в історії / за загал. ред. В. Борисенко. – К., 2004. – 328 с.; друге вид., стереотипне – 2006. 45. Хорунжий Ю. Шляхетні українки: есеї-парсини. – К., 2003. – 208 с. 46. Чикаленко-Келлер Г. Автобіографія //Українки в світі. – 1975. – Ч. 3. – С. 4-5; 1976. – Ч. 2. – С. 13-25. 47. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина ХІХ – середина ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 1999. – 198 с.; друге видання, доповнене – 2003. – 312 с. 48. Юсип Д. Корона і вінок терновий. Жінка в історії України. – Івано-Франківськ, 1998. – 190 с. 49. Bohachevska-Chomiak M. Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939. – Edmonton, Alberta, Canada, 1988, XXVI&460 p. 50. Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике /ред.И. Жеребкина. – Х., 1999. – 335 с.

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ УПА ТА УГОРСЬКИМИ ОКУПАЦІЙНИМИ ВІЙСЬКАМИ НА ВОЛИНІ У БЕРЕЗНІ-ВЕРЕСНІ 1943 РОКУ

Досліджена проблема військової конфронтації між УПА та угорськими окупаційними військами на території Волині у березні-вересні 1943 р. Встановлено, що бої УПА проти угорської армії стали одним із складових збройної боротьби українських повстанців проти окупаційних військ Німеччини та її союзників на території України у 1943 р.

In article author investigates the problem of military confrontation between Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the Hungarian occupational troops on the territory of Wolyn in March-September 1943. Ascertained that combats of UPA against the Hungarian army were part of fighting of Ukrainian insurgents against occupational troops of Germany and it's allies on the territory of Ukraine in 1943.

Відносини між УПА та угорською королівською армією на завершальному етапі Другої світової війни у вітчизняній та зарубіжній історіографії висвітлені недостатньо. Зокрема, це стосується збройного протистояння між українськими повстанськими силами та угорськими окупаційними військами на території Західної і частково Правобережної України у 1943-1944 рр. Зосередження уваги істориків лише на переговорних практиках між УПА та угорською армією не здатне сформулювати цілісної історичної картини складних і неоднозначних стосунків між двома сторонами, які стали складовою частиною українсько-угорських відносин в роки Другої світової війни.

Дана розвідка присвячена проблемі збройного протистояння між угорськими окупаційними військами та УПА на території Волині у березні-вересні 1943 р. Виокремлення даного періоду обумовлюється тим, що саме в цей час спостерігається помітна активізація українського націоналістичного підпілля, яке перейшло до стадії переформування власних військових відділів у повстанську армію, яка стала вагомим військово-політичним фактором в регіоні та вступила в активну збройну боротьбу з Німеччиною та її союзниками у тилу східного фронту. Під терміном Волинь розуміємо історичну територію Волині, яка включає в себе сучасні Волинську, Рівненську, Житомирську, а також північні райони Тернопільської області. Мета статті полягає у тому, щоб акумулювати всі наявні дані про збройні сутички та бої українських повстанців проти угорських окупаційних військ на території Волині у зазначений період та визначити яким чином фактор протистояння вплинув на подальші відносини між двома сторонами. До вказаної проблеми побіжно звертався у своїй праці польський історик Г. Мотика [21, s.271-280]. Однак автор, зважаючи на обмежену джерельну базу дослідження даної проблеми, не зміг подати усіх фактів повстансько-угорської військової конфронтації у вказаний час.

За даними угорських істориків, в роки Другої світової війни військо та політичне керівництво Угорщини під тиском Берліна відправляло для виконання поліційно-охоронних функцій в оперативному тилу східного фронту у 1941 р. – 6 (102-а, 105-а, 108-а, 111-а, 121-а та 124-а бригади), у 1942 р. – 2 (додатково 114-а та 117-а бригади), у 1943 р. – 6 (1-а, 201-а дивізії) і в 1944 р. – 3 угорські окупаційні частини [22, old. 215]. Після розгрому 2-ї угорської армії на Верхньому Дону в січні-лютому 1943 р. під час проведення контрнаступальної операції Червоної армії в ході битви під Сталінградом угорські окупаційні війська, які перебували на території СРСР, отримали нові підкріплення.

Залишки розбитої на Дону 2-ї угорської армії (70 тис. чол.) у відповідності з домовленостями між угорським командуванням та верховним командуванням вермахту (ОКВ) у лютому 1943 р. були зосереджені на правому березі Дніпра для реорганізації. Згідно з директивними інструкціями угорського генерального штабу за бере-

зень 1943 р. вони мали утворити два армійські корпуси у складі двох повних дивізій для виконання окупаційних завдань в німецькому оперативному тилу. 14 березня 1943 р. у Будапешті відбулось засідання представників Міністерства оборони, генерального штабу та штабу 2-ої угорської армії відносно подальшої реорганізації угорських військ на східному фронті. На ньому було вирішено створити командування угорських окупаційних військ для всіх угорських частин на східному фронті, позбавивши тим самим угорські війська німецького командування на нижчому рівні. 16 березня 1943 р. було вирішено повернути залишки 2-ої угорської армії на батьківщину і в той же час замінити їх двома свіжими армійськими корпусами з Угорщини. Транспортування угорських військ розпочалось в середині квітня 1943 р [24, old. 198-200].

1 травня 1943 р. у Києві з військового штабу розбитої на Дону 2-ої угорської армії було сформовано командування угорської окупаційної армії (Magyar Megszálló Hadserég), яке 22 травня 1943 р. очолив генерал-полковник Гейза Лакатош. Йому були підпорядковані всі угорські війська на східному фронті. До складу угорських окупаційних військ увійшли дві оперативні групи: 1) "Схід", що дислокувалась в районі Прип'ятських боліт на території Білорусії та північної частини Сумської і Чернігівської областей України (8-й угорський королівський корпус, що підпорядковувався командуванню тилової зони групи армій "Центр") та 2) "Захід", частини якої розміщувались на території Правобережної України, Волині, південного Полісся та північно-східної частини Галичини разом зі Львовом (7-й угорський королівський корпус, що підпорядковувався командуванню тилової зони групи армій "Південь"). До складу 7-го корпусу увійшли 18-а, 19-а, 121-а та 124-а піхотні дивізії, а до 8-го корпусу – 1-а охоронна дивізія, 102-а, 105-а та 108-а легкі піхотні дивізії [22, old. 290].

На території України на початок травня 1943 р. голівні угорські окупаційні сили (близько 50 тис. чол.), об'єднані у 7-й угорський королівський корпус, були розташовані вздовж залізничних шляхів Львів-Київ і Ковель-Київ. Першочерговим завданням угорських окупаційних військ стала охорона ліній комунікації (залізниць, шосейних доріг, мостів та переїздів), військових та господарських об'єктів, адміністративних пунктів від нападів радянських партизан, збройних формувань українського та польського підпілля в тилі оперативних районах східного фронту. Як зазначалось з цього приводу у розвідувальних донесеннях радянських партизан: "васальні частини, головним чином, угорські та румунські, в своїй більшості являються основними частинами військ противника, що знаходяться на охороні тилу та діють проти партизан (...) В основному проти партизан німці кидають мадярські частини" [20, арк. 17].

У березні – першій половині квітня 1943 р. український повстанський рух охопив райони Мізоча, Острога, Людвиполя, Березного, Шумська, Кременця, Верби,

Рівненщини, Луччини, Костопільщини, Воломирщини, Сарнинщини, Ковельщини, Горохівщини – тобто всю Рівненську область, північну частину Тернопільщини, південну частину Пінщини та Волинської області. Тут відділи УПА та збройні групи оунівського підпілля здійснювали постійні напади на каральні війська і поліцію, німецькі господарські та військові об'єкти, опорні пункти у містах і в'язниці, де утримувались арештовані німцями активісти ОУН [17, с. 146-151].

У сільських районах Мізоча, Острога, Шумська, Кременця та Верби було ліквідовано німецьку адміністрацію та ландвіртів. Німецьке командування розпочало активно залучати угорські окупаційні війська для проведення антиповстанських операцій, здійснення господарських операцій в українських селах та охорони ліній комунікації на території Волині. Це відкрило новий антиугорський фронт в бойовій діяльності УПА. Протягом весни та літа 1943 р. повстанські відділи здійснювали регулярні напади на угорські застави та станиці на залізничних шляхах, мостах і шосейних дорогах, активно виступали на захист мирного українського населення при стягуванні угорськими військами продовольчих контигентів в українських селах, проводили несподівані засідки та наскоки на угорські підрозділи під час їхнього переходу по території підконтрольній УПА. Окрім цього, одним із найбільш поширених засобів здобуття зброї для повстанців було проведення роззброєння деморалізованих угорських гонведів. В більшості випадків захоплених в полон угорців повстанці відпускали на волю.

Перший факт збройного зіткнення між українськими повстанцями та угорськими окупаційними військами зафіксований у першій половині березня 1943 р., коли невеликий відділ УПА у складі 20-ти стрільців роззброїв відступаючий на Захід угорський батальйон [18, с. 8]. На початку березня 1943 р. при переході залізничного переїзду поблизу станції Оженин Острозького району на Рівненщині відділ "Гордієнка" (сотенний Г.Вротновський) зазнав обстрілу з боку угорської охоронної залоги. В той же час сотня під командуванням "Бурсака" провела роззброєння угорської залоги (бл. 60 чол.), яка охороняла залізничний міст в селі Ситне Радивілівського району тієї ж області. Полонених угорців було відпущено на волю [2, с. 61, 70]. 20 березня 1943 р. боївка СБ здійснила напад на групу угорських солдат, які їхали через міст в с.Домінопіль Турійського району Волинської області. В результаті нападу 5 маляр було вбито, а 8 потрапило в полон [21, с. 274].

19 квітня 1943 р. відбувся 3-ох годинний бій між сотнею УПА "Чорноморця" (командир – Є. Басюк), що нараховувала 120-180 чол., та сотнею мадярів в с. Будераж Здолбунівського району Рівненської області. На допомогу угорцям прибули німецькі війська, внаслідок чого повстанці змушені були відступити двома групами у Кременецькі і Точевитські ліси, втративши 2-х пораних і 7 убитих. Угорці та німці втратили 15 вбитих та 19 ранених [11, арк. 4; 14, с. 112].

Для відновлення ситуації на Волині німці були змушені кинути на південь Рівненщини каральну дивізію, яка складалась з двох угорських полків, німецького полку СС та полку, сформованого із військовополонених узбеків і казахів для придушення українського повстанського руху. Після триденних боїв у лісах каральні війська зазнали значних втрат і були змушені відступити. Угорські війська, які брали участь у боях, були розпошені [15, с. 50].

Наприкінці квітня 1943 р. в с. Мости розвідувальний відділ УПА роззброїв 10 мадярів, які при цьому добровільно здались в полон. За спробу втечі 2-ох гонведів було вбито, ще 2-ох поранено, а решта були відпущені

на волю [15, с. 67-68]. Весною 1943 р. поблизу с.Білашів на Здолбунівщині сотня "Морозенка" (командир – М. Бихалець) зав'язала бій з угорським підрозділом, який виїхав з м. Мізоча для здійснення ревізії в довколишніх українських селах [18, с. 11-12].

12 травня 1943 р. сотня УПА "Цигана" (командир – Павло Цинко) зробила засідку в декількох місцях поблизу с. Янкевичі Костопільського району Рівненської області на групу німців, поляків та угорців, які повертались на вантажівках після ревізії продовольства в довколишніх українських селах, внаслідок чого було відбиті всі заборони у селян харчі [2, с. 56].

31 травня 1943 р. німецькі війська при підтримці угорських окупаційних частин загальною чисельністю до 6 тис. чол. оточили точевитський лісовий масив на Рівненщині, де розташовувався відділ УПА "Чорноморця". В ході проведення спільної антиповстанської операції угорські війська за наказом німців були змушені прочісувати ліси. Під час здійснення трьох наступів проти сотні УПА угорські гонведи кожного разу відступали з великими втратами під сильним вогнем повстанців. Після тривалої облоги українські партизани під прикриттям ночі були змушені відступити, залишивши на місці постійно заміноване поле, внаслідок чого угорські війська, які прибули на повстанські становища, зазнали значних втрат. Сам командир повстанської сотні Є. Басюк ("Чорноморець") отримав у бою 12 поранень [11, арк. 5].

У червні 1943 р. поблизу села Стадники Острозького району місцева боївка ОУН(б) роззброїла групу угорців, яка переганяла награбовану худобу. При цьому мадярські гонведи не чинили жодного спротиву і після роззброєння їх підпільниками були відпущені на волю. У тому ж місяці в с.Гранівка Радивілівського району відбувся напад місцевої боївки ОУН(б) на зерновий склад, який охороняли угорці. Останні не чинили жодного спротиву. Захоплене зерно, яке було на складі, підпільники роздали селянам [2, с. 78, 81]. 10 червня 1943 р. місцева боївка ОУН(б) під командуванням В.Ткачука ("Микола") здійснила вдалий напад на взвод угорців (50 чол.) поблизу села Мощаниці Острозького району, який здійснював охорону залізничної дороги. Внаслідок нападу було роззброєно 20 мадярів. На допомогу угорцям із с. Кривин прибув бронепоезд, внаслідок чого повстанці були змушені відступити [5, арк. 6]. 30 червня 1943 р. відділ УПА "Черника" (командир – Дмитро Казван) роззброїв 10 угорців на Крем'яничині [19, арк. 8; 8, арк. 113]. У червні 1943 р. був зафіксований напад угорців на фармацевтичний вишкіл місцевої мережі ОУН, який відбувався в с.Батьків Острозького району. Чота охорони відбила мадярський наступ і вишкіл був евакуйований в інше місце [2, с. 78, 84].

На початку липня 1943 р. на Крем'яничині повстанські загони роззброїли мадярський підрозділ, що був направлений німцями для здійснення ревізії в українські села [6, арк. 14]. У тому ж місяці сотня УПА "Беликана" під командуванням М. Кондраса здійснила засідку на німецьку автоколонну, яка рухалась разом з угорськими військами вздовж автошляху між селами Михайлівка та Ситне Радивілівського району. В результаті бою між відділом УПА та угорським підрозділом (300 чол.), останні втратили вбитими 50 солдат і декількох офіцерів, а повстанці, захопивши трофеї зброю, відступили полонених мадярів [4, арк. 81]. 20 липня 1943 р. дійшло до сутичок між відділами УПА й угорськими військами неподалік Шведської Буди. З 50 угорців, які брали участь у бою, загинуло 6 чол. і два гонведи потрапили в полон. Повстанці, в свою чергу, обійшлись без втрат [5, арк. 9; 10, арк. 16]. 27 липня 1943 р. відділ УПА роз-

зброїв групу мадяр на колонії Вінцентівці Ківерецького району [19, арк. 13].

В середині літа 1943 р. відбувся напад відділу УПА на угорську залізничну заставу в с. Михайлівка Радивилівського району. На допомогу угорцям прийшла підмога і повстанці були змушені відступити. Влітку 1943 р. сотня "Наливайка" з куреня "Докса" (курінний – С. Котик) роззброїла 8 гонведів, які приїхали в с. Грядки Радивилівського району для грабунку жителів. Той самий відділ зробив засідку поблизу с. Ситне на легкове авто з трьома угорськими офіцерами. В цей же період відділ "Сталевого" (командир – А.Шеремета) роззброїв групу угорців у с. Мости на Здолбунівщині. Всіх захоплених в полон угорців повстанці відпустили. Невелика група мадярів у складі 5-ти осіб була обстріляна поблизу хутора Верхнього місцевими боївками ОУН під керівництвом М. Місько ("Чорноти") та В. Мандзюка ("Володимира"). В липні 1943 р. відбувся бій між боївкою ОУН(б) на чолі з П. Зваричем ("Славко") та взводом мадяр у с.Тайкури Рівненського району, в результаті чого було вбито 8 угорців, а решта мадяр розбіглась [2, с. 92, 127, 130, 144, 145, 225]. У тому ж місяці угорськими військами було здійснено напад на с. Ступно Мізоцького району, проте атаку відбили загони УПА.

У липні 1943 р. стрільцям куреня "Бористена" (командир – Дмитро Корінець), який оперував на території ВО "Заграва", у селах на захід від Дубровиці (Рівненщина) було захоплено в полон двох угорських солдат, які грабували населення. Через встановлений зв'язок до командування угорської частини, від якого відірвались мадяри, командир куреня вдалось домовитись про обмін полонених на заарештованого угорцями районного провідника місцевої мережі ОУН [16, с. 25].

9 та 15 серпня 1943 р. в Здолбунівському районі мадяри пограбували та спалили села Мар'янівку, Степанівку, Суйми, Білашів, Півче та Івачків. Під час проведення угорцями ревізійної акції в селі Івачків, проти окупантів виступив відділ УПА, який відібрав у мадярів награбоване продовольство та худобу і вбив кільканадцять угорців. У відповідь на угорські випадки в українські села загони УПА завдали потужних ударів по угорським підрозділам в районі Глинська, Мостів на Острожчині та в с. Стубля поблизу Мізоча [13, с. 134-135, 164, 168, 225]. Під час проведення угорської каральної акції проти повстанців у гурбеньському лісі сотня "Беркута" на чолі з А.Федорчуком організувала засідку між селами Смига і Буша. В результаті бою угорські війська були змушені відступити [2, с. 125]. 13 серпня 1943 р. курінь УПА "Негуса" (командир – Сергій Олесків) здійснив напад на місце дислокації сотні угорських гонведів у селі Сторожів. Внаслідок запеклого бою, який тривав цілу ніч, угорці зазнали втрат і були змушені відступити. 7 вересня 1943 р. повстанці спалили всі військові об'єкти мадяр у цьому селі [9, арк. 1-2]. 26 серпня 1943 р. у с.Котів Піддубецького району Волинської області відділ УПА відбив напад угорців та поляків (100 чол.). Влітку 1943 р. відбувся також бій між відділом "Яреми" (командир – Никон Семенюк) та угорськими гонведами в с.Тинне Сарненського району [2, с. 124, 295].

Досить часто окремі відділи УПА намагались використати низький моральний дух серед угорських частин та переманити їх солдат в підпілля, обіцяючи прийняти їх у відділи, або переправити своїми лініями зв'язку в напрямку Угорщини. Особливо активним у цьому відношенні був командир сотні УПА в Здолбунівському районі "Крук" (Івана Климашин), що ліквідував майже цілу угорську залозу на станції Глинсько, роззброїв чимало угорських мародерів і переманив на своєму відтинку майже усіх закарпатців від угорців до лав УПА [3, с. 34].

Наприкінці літа 1943 р. дійшло до зіткнень між українським повстанськими відділами, що діяли в межах 4-ої ВО УПА "Тютюнник", та відступаючими з фронту угорськими військами на території Житомирщини. Так в результаті вдалої засідки з лісу неподалік с.Янушевичі (15 км від Житомира) відділ УПА розбив угорський підрозділ, вбивши при цьому 44 мадярів без власних втрат [1, арк. 2]. Внаслідок активних боїв з повстанськими силами весною-влітку 1943 р. угорські війська під час зустрічі з УПА намагались уникати відкритих збройних зіткнень на цьому терені. Так у вересні 1943 р. під час рейду одного з відділів УПА ВО "Тютюнник" на Схід біля села Грабівка та на станції Ступки на Житомирщині угорські охоронні частини відступили, так і не вступивши в бій з повстанцями [5, арк. 12].

4 вересня 1943 р. сотні УПА "Орлика" та "Лиса" здійснили напад на колону вантажівок з німецькими та угорськими військами поблизу с.Копиткове Здолбунівського району. В результаті бою було вбито понад 30 угорців, спалено 4 вантажівки, захоплено багато зброї та амуніції. Частина угорців змогла повернутись до Здолбунова. 21 вересня 1943 р. повстанці організували засідку на автоколоні з угорськими військами на шляху Дубно-Радивилів. В результаті бою було спалено 3 машини і вбито понад 50 угорських солдат та офіцерів. Згодом угорцям прийшла допомога і повстанці були змушені відступити. У вересні 1943 р. чота УПА, яка переходила рейдом на Полісся провела поблизу с. Оржів Рівненського району зустрічний бій з угорським гарнізоном, який охороняв залізничну колію. Внаслідок бою угорці втекли, а повстанці змогли вільно перейти залізницю [2, с. 98, 151-152, 154].

Цікавий випадок стався на початку осені 1943 р. у м. Цумань, де до дислокованих там німецьких та угорських частин були надіслані представники від командира загону ім. М. Колодзінського М. Скуби ("Лайдака") (ВО "Заграва") з вимогою скласти зброю. Після того як німці склали зброю, угорці відмовились і провели дводенні бої з відділом "Лайдака". Лише тоді, коли угорці зазнали важких втрат, відбувся третій етап переговорів з угорським командуванням. У результаті досягнутої домовленості угорці віддали УПА машини, гармати, танк, увесь запасний одяг, взуття, запаси харчів і всю зайву зброю. УПА зобов'язалось доставити угорські сотні по зв'язку підпілля на територію Угорщини. Проте умов договору повстанські загони не дотримались, покинувши угорські частини в болотах на Поліссі [12, с. 73-74].

Потужні атаки УПА змусили угорське командування рахуватись з українським повстанським рухом. Цьому сприяла також підпілля та пропагандистська література, яка роз'яснювала мету й тактику українського визвольного руху. Зокрема про випадок поширення пропагандистських листівок ОУН(б) на Волині спеціально звернених до угорського вояцтва згадувалось у "Політичному огляді терену Здолбунівського військового надрайону від 9-15.VIII.1943 р.", де зазначалось: "Розклеєну нашу летючку "Мадяри" в Мізочі офіцер мадярський зірвав, прикликав перекладача та в присутності вояків переложив на мадярську мову" [7, арк. 25].

Про успішність діяльності українських повстанців у регіоні свідчить зокрема той факт, що командування 124-ої угорської піхотної дивізії, яка дислокувалась на Волині, влітку 1943 р. поінформувало нижчепідпорядковані військові частини про створення та оперування відділів УПА на Волині. Високу боездатність українських повстанських загонів визнавали також на зборах офіцерського складу ряду угорських окупаційних частин та з'єднань, які розташовувались на території Західної України [23, old. 222].

Підсумовуючи, можна зазначити, що бойові дії УПА проти угорських окупаційних військ на Волині весною-на початку осені 1943 р. були складовою частиною збройної боротьби українських повстанців проти Німеччини та її союзників у тилу східного фронту. Період від березня до вересня 1943 р. став важливим початковим етапом у відносинах між двома сторонами. Досягнувши свого кульмінаційного моменту влітку 1943 р., збройне протистояння між УПА та угорськими військами на початку осені 1943 р. стало поступово спадати, а відносини між двома сторонами поетапно еволюціонували в мирні переговори про ненапад.

За нашими підрахунками за період з березня по вересень 1943 р. між відділами УПА, збройними структурами ОУН та СБ, з одного боку, та угорськими окупаційними військами, з іншого, на території Волині відбулось понад 11 великих та дрібних боїв, 14 засідок та нападів повстанців на угорські опорні пункти, колони з угорськими військами та лінії комунікації під їх охороною. В той же час угорські частини самостійно та разом з німецькими військами провели близько десяти каральних операцій та нападів на повстанські сили, обстрілів відділів УПА на залізниці. Угорські гонведи не були зацікавлені воювати за німецькі інтереси на східному фронті, тому не відзначались високим бойовим духом у боротьбі проти партизан у німецькому оперативному тилу, легко здавали позиції у боях та не чинили опору під час роззброєння. У досліджуваній період українські повстанці провели понад 10 акцій з роззброєння угорських військ. Для УПА вдалі бойові дії з угорськими військами стали насамперед стабільним джерелом для поповнення власних запасів зброї та амуніції. Полонених угорців з огляду на відсутність стаціонарних місць та матеріальних засобів для утримання відпускали на волю. На жаль, на основі наявних джерел (переважно повстанських за походженням) неможливо підрахувати приблизну кількість втрат з обох сторін в ході збройного протистояння. У документах та спогадах нерідко така

інформація не фіксувалась, а у тих, де вона присутня, відчувається упереджене перебільшення втрат ворога та заниження власних втрат.

1. "Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.). Збірка Ч.2." // Архів Центру досліджень визвольного руху, м. Львів (далі – Архів ЦДВР). – Ф. 7. – Т. 5. 2. Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х томах. Т. 1. Волинь. – Рівне: ППМД, 2008. 3. Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА: Волинь і Полісся. Кн. 3. Спомини учасників. Т. 5. – Торонто, 1984. 4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 14. 5. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. 6. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 69. 7. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. 8. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 75. 9. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. 10. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 16. 11. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп.2. – Спр. 17. 12. Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2002. 13. Літопис УПА: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2. Т. 2. – Торонто, 1977. 14. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944-1945 рр. – Київ.-Торонто, 2007. 15. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Частина 1. Німецька окупація України. – Дрогобич: "Відродження", 1993. 16. Левкович-"Вороний" В. Сторінки з пережитого комбатантом УПА // Літопис УПА – Бібліотека. Т. 4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. Ред. П. Й. Потічний, В. В'ятрович. – Торонто-Львів, 2003. 17. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух / Центр досліджень українського визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 13. – Львів, 2009. 18. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр. (Бойові дії УПА). Частина II. – Видання Закордонних Частин ОУН, 1960. 19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. 20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 62. – Оп.1.– Спр.182. 21. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nationalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii; Instytut Studiów Politycznych PAN/ Grzegorz Motyka. – Warszawa: Oficjalna Wydawnicza Rytm, 2006. 22. Gyula Vargai. Magyarország a második világháborúban. – Budapest, 2001. 23. Ungváry Krisztián. A magyar honvédség a második világháborúban. – Budapest: Osiris Kiadó, 2004. 24. Dombrády L. Katonapolitika és hadsereg 1920-1944. – Budapest, 2000.

Надійшла до редколегії 17.02.11

О. Складенко, асп.

ІМІГРАЦІЯ КУБИНЦІВ ДО США ЯК ЧИННИК АМЕРИКАНСЬКО-КУБИНСЬКИХ ВІДНОСИН У 1959-2009 рр.

В статті досліджується імміграція кубинців до США з погляду її впливу на відносини між двома країнами, а також її правового регулювання.

Cuban immigration to the USA, its influence on the bilateral relations and legal framework of the migrational processes are studied in the article.

Американсько-кубинські відносини на всіх етапах їх історії відзначались складністю і багатоаспектністю. Однією з їх традиційних складових були міграційні процеси, які до революції 1959 р. на Кубі переважно зумовлювались соціально-економічними чинниками. Проте, після встановлення на острові політичного режиму Ф. Кастро, міграційні процеси набули насамперед політичного характеру, спрямування з Куби до США, а також перетворились на істотний чинник у американсько-кубинських відносинах.

У дослідницькій літературі проблема імміграції кубинців до США розглядалась неодноразово [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11]. Проте, відсутність спеціалізованих розвідок, присвячених означеній проблемі, спонукає до нашого звернення до неї. Ще одним з мотивів нашого дослідження є наявність чисельної сучасної кубинської громади у США. Хоча Куба не займає перше місце за кількістю мігрантів до США, проте на їх території проживає близько 1,3 млн кубинців-емігрантів або дітей

мігрантів. З них приблизно 1 млн. осіб народились на Кубі і 300 тисяч – у США від кубинських батьків [24].

Вже в переддень революції на Кубі США були головним еміграційним вибором для її громадян. У період з 1950-1958 рр. приблизно 65 200 кубинців були прийняті у США для постійного проживання, що переважало кількістю усіх мігрантів з центральної Америки і складало 53% переселенців з країн Карибського басейну. В ці роки також значною була кількість тимчасових візитів – більше 72 600 кубинців відвідали США [24]. Після Революції, міграційна політика США, щодо Куби почала набувати більш політичного забарвлення і ставити своєю метою стимуляцію еміграції, як легальної так і нелегальної. Починаючи з 1 ст. 1959 р., кубинським мігрантам було надано преференційні умови: захист прибічників Ф. Батісти і представників буржуазії, які постраждали після заходів революційного уряду, стимулювання виїзду кваліфікованих кадрів. Всі кубинці, які прибували до США отримували статус "біженців", а у 1960 р. адміністрація Д. Ейзенхауера створила у Маямі Центр з

надзвичайних випадків для кубинських біженців. Термін "біженець" використовувався без врахування міжнародних юридичних критеріїв, зазначених у Конвенції щодо статусу біженців 1951 року або Протоколі ООН 1967 р.

Наступним кроком було підписання 28 травня 1962 президентом Дж. Ф. Кеннеді Закону 87-510, відомого як Акт допомоги міграції та біженцям Західної півкулі [12], який був спрямований головним чином на підтримку емігрантів з Куби. Згідно цього закону усі кубинці, які мали намір емігрувати, робили це через політичні переслідування, тому питання міграції кубинців починало розглядатись як проблема "національної безпеки", а також передбачалось створення спеціальних фінансових умов для допомоги кубинським іммігрантам.

Після Кубинської ракетної кризи 1962 р., уряд США значно скоротив можливість для легальної міграції, що збільшило кількість нелегалів. Для подолання формальних перешкод кубинці почали використовувати певні юридичні прийоми: усі, хто приїздив до Маямі з території Куби, ставали "біженцями" і могли відразу потрапити в країну, в той час як кубинці, які намагались потрапити до США через треті країни, називались іноземцями і до них застосовувалась звичайна імміграційна процедура. Відповіддю на цю ситуацію стала заява Ф. Кастро 28 вересня 1965 р., в якій він прогосив відкриття Порту Камаріока для всіх кубинських мігрантів, що проживають у США і хочуть приїхати щоб відшукати своїх рідних. Для цього порт було відкрито до 3 лютого 1965 року.

3 лютого 1965 року президент Л. Джонсон підписав Закон про імміграцію і громадянство [13], який тягнув за собою суттєву зміну міграційної політики. Від цього моменту питання кубинської міграції розглядалось зовсім іншим чином. Було створено спеціальну Еміграційну Комісію для Західної півкулі, завданнями якої стали аналіз міграційних законів США і перегляд статусу кубинських "біженців". Комісія робила особливий акцент на те, що міграційні закони мають враховувати умови роботи в США, безпеку та міжнародні відносини у західній півкулі. У грудні цього ж року відбулись урядові переговори США і Куби через посольство Швейцарії в Гавані для координації в'їздів та виїздів кубинських мігрантів через так званий "повітряний міст" Вердадеро. Але кваліфіковані кадри, важливі для розвитку Куби, юнаки призовного віку і в'язні-контрреволюціонери не могли ним скористатись.

Одним з найважливіших кроків до урегулювання міграційних суперечностей між Кубою та США стало підписання 2 листопада 1966 р. президентом Л. Джонсоном закону 89-732, відомого як Закон про уточнення статусу кубинських біженців [14], який встановив спеціальні винятки з міграційного законодавства США для кубинців. Закон передбачав спеціальні умови для іммігрантів кубинського походження з питань легалізації їх статусу резидентів. На практиці Закон встановлював, що будь-який кубинець, що потрапляє до США будь-яким чином після 1 січня 1959 року і проживає на території США не менше року, може отримати статус резидента, якщо подасть про це прохання. Таким шляхом він отримував імміграційну візу і дозвіл на постійне проживання, дійсний на 30 місяців раніше від часу подання клопотання або з дати приїзду до США, залежно від того, який з цих періодів довший. Цей час враховувався як частина терміну у 5 років, необхідного для отримання громадянства. Всі кубинці, які прибували до США повітряним шляхом, були включені до щорічної імміграційної квоти для західної півкулі (120 000 осіб на час прийняття закону). Інші латиноамериканські мігранти мали чекати до 6 місяців для отримання всіх необхідних для дозволу документів, а також були прив'язані до квот.

6 квітня 1973 р. адміністрація Р. Ніксона остаточно закрила "повітряний міст". Однією з причин цього визначалась "тимчасовість" режиму на Кубі. У Конгресі виступали проти фінансування програми для кубинських біженців з фондів Департаменту соціального добробуту, освіти і здоров'я, а також розглядалось питання щодо дороговизни сполучення. З 1961 до червня 1972 р. програма допомоги кубинським біженцям коштувала уряду США близько 727 млн. дол. [24].

На початку 1979 р. після перемовин закордонної кубинської громади і революційного уряду, кубинським емігрантам, особливо тим, хто жив у США, було дозволено відвідувати Кубу і вимагати возз'єзнання сімей шляхом звільнення контрреволюційних в'язнів. Проте служба міграції та натуралізації США гальмувала процес видачі віз для подорожей, посилюючись на перешкоди з боку Куби, що викликало незадоволення серед тих, хто хотів поїхати до США. Вашингтоном фактично стимулювались нелегальні виїзди і акти громадянської непокори. За перші десять місяців 1980 р. деякі посольства країн Латинської Америки в Гавані зазнали атак: один кубинський охоронець загинув у посольстві Перу, після того як близько 10 тисяч людей вдерлись до дипломатичної місії цієї країни. Тоді Кубинський уряд відкрив морське сполучення (міст Маріель Кайо Уесо), за допомогою якого більше 125 000 людей виїхало до США [24].

Ця ситуація співпала з прийняттям в останній рік адміністрації Дж. Картера, 17 березня 1980 р., Закону про біженців [15], який забороняв надавати статус біженців тим, хто прибуває морським шляхом. Тому кубинці також мали проходити юридичну процедуру встановлення статусу біженців і чекати на надання або не надання їм притулку, згідно з Протоколом ООН про біженців [16]. 20 червня 1980 р. адміністрація Дж. Картера надає тим кубинцям, які прибували по морю, тимчасову категорію "відвідувачів". Таке рішення пояснювалося Вашингтоном відсутністю документів і втікачів, а також тим, що ці мігранти не вважались біженцями. В'їзд великої кількості іноземців, серед яких явно виділялись "небажані" міг призвести до проблем для США.

У Нью Йорку 22 і 23 грудня 1980 р. відбулися переговори щодо міграційних проблем між президентами Куби та США. Американці висловили протест новій великій хвилі еміграції через проблеми, які приніс міст Маріель, котрим до США прибули злочинці і розумово хворі. Америка усвідомлювала, що Ф. Кастро вдавався до глузливого трюку. Можливим шляхом врегулювання ситуації був договір про легальну і впорядковану міграцію з квотою у 20 тисяч мігрантів на рік, додатковою квотою на три роки у 6-7 тис. для колишніх в'язнів та їх родичів і необмежений в'їзд для кубинських мігрантів, які мають родичів у США. Головною умовою для Куби було прийняття назад деяких мігрантів, які прибули шляхом Маріель і вважались "небажаними": на той час 1760 з них були ув'язнені в США, 500 – діагностовані як психічно хворі, а близько 200 добровільно хотіли повернутись на Кубу [24]. Кубинська сторона визначила мінімальну квоту у 40 тисяч осіб на рік і заперечувала з політичних та соціальних міркувань повернення на Кубу "небажаних", зазначаючи, що кожний конкретний випадок мав бути попередньо проаналізованим. Іншою умовою Гавани було повернення на Кубу або покарання в США тих, хто прибуває, захоплюючи кубинські кораблі або літаки.

12, 13 липня 1984 р. делегації Куби та США зустрічаються у Нью Йорку. Американці ставлять питання про від'їзд на Кубу 5 тисяч "небажаних" через вининенні ними тяжкі злочини і зменшену групу людей, що приїхали Маріелем і добровільно хотіли повернутись [24]. Кубинська делегація, очолювана Р. Аларконом, вимагала

чітких компромісів і недопущення спроб нелегальної міграції до США. Зі свого боку американці висловили готовність ставитись до кубинських мігрантів так само, як і до мігрантів з інших країн.

4 листопада 1984 року адміністрація Р. Рейгана, яка з приходом до влади зобов'язалась вирішити питання статусу мігрантів, що приїхали по морю, проголосила план, згідно з яким кубинським відвідувачам надавали статус біженців за Законом 1966 р. Таким чином кубинські мігранти знову отримали переваги. У грудні адміністрація Р. Рейгана продовжує намагатись повернути на Кубу "небажаних". Після трьох раундів переговорів з урядом Куби 14 грудня 1984 р. було підписано Договір про нормалізацію міграційних відносин за яким Куба погодилась прийняти назад 2746 кубинців, які виїхали через порт Маріель і були "небажаними" для американців [24]. США зобов'язались приймати щорічно 20 тисяч кубинців, що мали бажання мігрувати. Перевага надавалась контрреволюційним діячам та їх сім'ям, а також тим, хто мали рідню в США. Проте 20 травня 1985 р. після першого виходу в ефір Радіо Марті, Куба зупинила дію Договору 1984 р. і врегулювання проблеми кубинських іммігрантів у США знову зайшло у глухий кут.

Але вже 15 червня 1985 р. кубинський уряд оголосив, що з гуманітарних причин дозволяє тимчасові візити (у виняткових випадках) на острів кубинців-громадян США, які не брали участі в контрреволюційних акціях і не належали до антикубинських організацій, у кількості не більше 2500 осіб на рік [24]. 8 і 9 липня 1985 р. Держдепартамент США у Мехіко провів переговори з кубинцями щодо міграційних питань і питань радіомовлення. Делегації не дійшли ніякої згоди. Зокрема, пропозиція Куби щодо трансляції її програм на частоті А.М. на території США була відкинута американцями.

22 серпня 1986 р. у відповідь на припинення дії Договору 1984, адміністрація Р. Рейгана оприлюднила президентську декларацію про зупинення кубинської міграції (Декларація 5517) [18], у разі відмови Гавани відновити дію Договору 1984 р. Декларація забороняла надавати візи кубинцям, які виїхали з острова після 22 серпня 1986 р. і намагались потрапити до США з третіх країн. Винятки були зроблені лише для близьких родичів американських громадян (діти, батьки, подружжя), а також для контрреволюційних діячів.

У грудні 1987 р. уряди США та Куби вирішили поновити дію міграційного Договору 1984 р. і продовжили переговори щодо радіопередач для досягнення прийнятної для обох сторін угоди, базованої на міжнародному праві.

13 червня 1988 р. Національна кубино-американська фундація і адміністрація Р. Рейгана підписали спеціальну міграційну угоду – "Програму переселення", згідно з якою дозволялась міграція до США 1500 кубинців, що проживали на території третіх країн і виїхали з Куби до 1 січня 1989 р. [24]. Передбачалось, що ці особи не можуть отримувати державну допомогу.

Влітку 1994 р. сталася чергова "міграційна криза". Після розпаду соціалістичного табору, Куба перебувала у важкій економічній ситуації. Невдоволення серед бажаючих емігрувати росло, оскільки отримати еміграційну візу було важко, а всі хто нелегально потрапляв на територію США все одно приймались. Сталось декілька озброєних викрадень літаків і кораблів, актів вандалізму і громадянської непокорі. Тому кубинський уряд вирішив відкрити свої кордони, щоб усі бажаючі могли вільно виїхати до США в результаті чого більше 30 тисяч осіб залишили Кубу влітку 1994 р. поромами, які нерідко являли собою примітивні плавзасоби. 19 серпня 1994 р. адміністрація Б. Клінтона оголосила про за-

борону нелегального в'їзду кубинських громадян і пригрозила, що усі затримані будуть видворені на базу Гуантанамо. Не зважаючи на це, міграція поромами продовжувалась.

1-9 вересня 1994 р. у Нью Йорку делегації Куби та США обговорюють питання міграції і підписується новий Договір [19], що має забезпечувати легальність переселення. У спільному Комюніке [20], уряд США зобов'язується не приймати нелегалів, зупинених у морі, а відправляти їх у заклади за межами США. Куба вживатиме заходів для заборони нелегальних виїздів. Обидва уряди зобов'язались перешкоджати нелегальній міграції. Також було домовлено продовжувати переговори щодо повернення "небажаних" мігрантів і вирішено зустрітись через 45 днів, щоб розробити програми впровадження вжитих заходів.

У січні та квітні 1995 р. відбулась зустріч дипломатів для контролю виконання попередніх угод. Куба знову ставить питання про відсутність вирішення проблеми кубинських біженців на базі Гуантанамо, США не задовольняли зависокі міграційні тарифи на Кубі, вони також прагнули поповнити список "небажаних", узгоджений 14 грудня 1984 р., на що Куба не погодилась. 2 травня 1995 р. делегації Куби і США випустили спільну Декларацію, як новий додаток до Договору 1994 р., яка мала такі положення: вирішити питання нелегалів, утримуваних на базі Гуантанамо, погодившись на прийом їх до США, повернення на Кубу нелегалів, затриманих у відкритому морі або тих, які проникли на базу Гуантанамо з умовою не застосовувати до них репресії після повернення на Кубу, повернення кубинських громадян, котрі перебували на базі Гуантанамо і яких уряд США вважає "неприйнятними" [24]. Після проголошення Декларації, відбулося ще 7 раундів міграційних переговорів, на яких перевірялось виконання договорів.

Таким чином було сформовано договірно-правову базу, чинну в перші десятиліття XXI ст.. Вона могла бути охарактеризована, насамперед, визнанням таких шляхів доступу кубинців до легального перебування в США:

- 1) імміграційні візи, які надаються на підставі існування родинних зв'язків між кубинськими і американськими громадянами (чи тими, хто легально проживає у США);
- 2) річна світова візова програма (імміграційна лотерея);
- 3) спеціальна програма для кубинських мігрантів;
- 4) програма США для біженців.

У випадку програми імміграційних віз на основі родинних зв'язків і як тимчасовий, екстрений захід, в перший рік дії міграційного Договору 1994-95 рр., уряд США зобов'язався видати міграційні документи тим родичам постійних легальних жителів США, які були у списку очікування на еміграцію до США. На той час і до 2007 р. найдовший термін очікування складав 12 років [1, р. 280]. З 1998 р. надання таких віз відбувалось згідно з правилами для інших країн і прив'язувалось до річної квоти уряду США. Тому возз'єднання сімей значно сповільнилось, а список очікування збільшився. Зважаючи на те, що більшість мігрантів отримували візи саме цього типу, довгий термін очікування провокував нелегальну міграцію.

Незначною залишалась кількість кубинців, які потрапляли до США за лотереєю (Diversity Lottery Visa Program). За законами США, особа, що претендує на цей тип візи повинна мати закінчену середню освіту або робочий стаж не менше 2 років. Ця віза не дозволяє долучення членів сім'ї, які не були спочатку включені в офіційне подання. Загалом, кількість кубинців, які потрапляють в США за цими умовами порівняно невелика, хоча входить до річної квоти у 20 тисяч віз. У 2006 р., наприклад, за допомогою цієї програми 302 кубинців

переїхали до США, у 2007 – 218, у 2008 – 224, 2009 – 183 [1, р. 283].

У 1996 р. була створена спеціальна програма для кубинської міграції, метою якої було додати до мігрантів-біженців або родичів певну кількість мігрантів для того, щоб вичерпати річну квоту в 20 тисяч віз.

Таким чином аналіз досить тривалої і непростої історії міграційного питання у відносинах США і Куби після січня 1959 р. дозволяє зробити певні висновки. На початковому "постреволюційному" етапі Вашингтон розглядав безперешкодний допуск на територію США кубинських втікачів як вияв власних політичних принципів і засіб тиску на режим Ф. Кастро. Коли в 1960-х рр. цей режим утвердився на Кубі (зокрема внаслідок врегулювання Кубинської ракетної кризи), США перейшли до стимулювання нелегальної імміграції кубинців, прагнучи в такий спосіб актуалізувати невдоволення режимом Ф. Кастро (захоплення транспортних засобів, "неповернення", тощо). В подальшому, однак, Гавана навчилася використовувати міграційний важіль на власну користь, ошукуючи Вашингтон несподіваними викидами на американське узбережжя тисяч власних маргіналів. Досягнута у 1990-х рр. стабілізація міграційного питання стала наслідком не лише американської наполегливості, але і більшої практичності Гавани, яка в той період втратила радянського спонсора. На загал же, як виглядає, міграційна проблема у американсько-кубинських відносинах далека від розв'язання, а у зв'язку з трансформацією режиму на Кубі вона почала набувати нової невизначеності. Гадаємо, що вивчення нових етапів розвитку міграційної проблеми в американсько-кубинських відносинах заслуговує на окрему увагу дослідників.

1. Castro Mariño, Soraya. El tema migratorio como parte de la agenda de seguridad bilateral entre Cuba y los Estados Unidos de América: A 5 años de la suspensión de las conversaciones migratorias. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/texto%20completo/anuario09/1%20Anuario%20Soraya%201%20O%20M%20NOGRAFIA.pdf> 2. Sorolla Fernández, Ileana. Las encuestas sobre la inmigración cubana en el Sur de la Florida: discurso político y conformación de la opinión pública. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/texto%20completo/ileana/1%20Anuario%20Ileana%20O%20K.pdf> 3. Rodríguez, Miriam. Las relaciones Cuba-Estados Unidos: migración y conflicto. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/cuba/cemi/cuba_eeuu.pdf 4. Matrín, María Rosa Gentile. Elementos que se omiten al pensar en las soluciones al conflicto EE.UU.-Cuba. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/anuario%200708/2007/4%20Mary%20Gentile%20ELEMENTOS%20QUE%20SE%20OMITEN%20A>

L%20PENSAR%20EN%20LAS%20SOLUCIONES%20AL%20CONFLICTO%20EE.UU.pdf 6. Díaz, Antonio Aja. Posibles tendencias de la emigración desde Cuba entre 2008 – 2009. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/anuario%200708/2007/6%20Antonio%20Aja%20POSIBLES%20TENDENCIAS%20DE%20LA%20EMIGRACION%20DESD%20CUBA.pdf> 7. Fernández, Consuelo Martín; Díaz, Antonio Aja; Mata, Ángela Casaña; Quijano, Magali Martín. La emigración de Cuba desde fines del siglo XX y principios del XXI: lecturas y reflexiones mirando a la Ciudad de la Habana. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/anuario%200708/2007/7%20Consuelo.%20Aja.%20Angela%20y%20Magali%20LA%20EMIGRACION%20DE%20CUBA%20DE%20FINALES%20DE%20SIGLO%20XX%20y%20PRINCIPIOS%20DE%20SIGLO%20XXI.pdf> 8. Sarmiento, Marta Núñez. Género y migraciones externas en Cuba entre 1985 y 2005: resultados preliminares. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/anuario%200708/2007/8MartaGENERO.pdf> 9. Fernández, Consuelo Martín. Familias y emigración cubana: estrategias cotidianas en su contexto psicosocial. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/anuario%200708/2008/6Consuelofamilia.pdf> 10. Matrín, María Rosa Gentile. Los Cubano – Americanos, Cuba y el Conflicto Bilateral: Reflexiones. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/anuario%200708/2008/4MaryCubano.pdf> 11. Fernández, Consuelo Martín. Familia y emigración: memoria histórica y discurso social desde 1959. – CEMI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/anuario%200708/2008/6Consuelofamilia.pdf> 12. Migration and Refugee Assistance Act of 1962. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Migration_and_Refugee_Assistance_Act13 13. Immigration and Nationality Act of 1965. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.uwb.edu/guides/USImmigration/79%20stat%20911.pdf> 14. Cuban Refugee Adjustment Act of 1966. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cubaminrex.cu/English/Focus_On/AdjustLaw_Cuban%20refugees%20adjustment%20of%20status.htm 15. The Refugee Act of 1980. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.acf.hhs.gov/programs/orr/policy/refact1.htm> 16. Protocolo sobre el Estatuto de los Refugiados de la ONU. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www2.ohchr.org/spanish/law/refugiados_protocolo.htm 17. Convención sobre el Estatuto de los Refugiados de 1951 de la ONU. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.acnur.org/biblioteca/pdf/0005.pdf> 18. Proclamation 5517 – Suspension of Cuban Immigration. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1986/082286a.htm> 19. Joint Communiqué on U.S.-Cuba Immigration Agreement September 9, 1994. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/R40566.pdf> 20. Joint Statement on U.S.-Cuba Immigration Agreement May 2, 1995. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/R40566.pdf> 21. Конвенция ООН о борьбе с незаконным захватом воздушных судов 1970. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/seiz.pdf 22. Office of Immigration Statistics (OIS), Office of Management, Department of Homeland Security (DHS) Yearbook of Immigration Statistics 2000-2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dhs.gov/files/statistics/immigration.shtm> 23. Central Intelligence Agency // <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cu.html> 24. Sitio del Gobierno de la República de Cuba // http://www.cubagob.cu/rel_ext/acuerdos.html

Надійшла до редколегії 17.02.11

Ю. Сорока, д-р іст. наук

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ 1940-х – 1950-х РОКІВ

Проаналізовано досягнення сучасної української історіографії у висвітленні історії західноукраїнських земель у 1939–1959 рр.

The achievements of contemporary Ukrainian historiography in studying of history in the Western Ukraine Lands in 1939–1959 have been analyzed.

Відновлення державного суверенітету і незалежності України сприяли створенню нової історіографічної ситуації в країні, перехід від тоталітарного монізму і радянської схеми історичного процесу до плюралізму і національно-державницького розуміння вітчизняної історії. Вирішальний вплив на зміну ідейної та методологічної спрямованості наукових досліджень справили: здобуття Україною державного суверенітету, заборона ст. 15 Конституції обов'язкової ідеології й поширення ідейно-духовного плюралізму, отримання дослідниками доступу до раніш прихованого величезного масиву архівних матеріалів та праць зарубіжних авторів.

На цій хвилі методологічної переорієнтації, пошуку нових методологічних конструкцій дослідження історичного процесу в цілому й суспільно-політичних, соціально-економічних та етнокультурних процесів у західноукраїнському середовищі середини ХХ століття, зокрема зазнала змін тематика досліджень Інституту історії (з 1992 р. – Історії України), Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, Центру етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології, Інституту національних відносин і

політології (створеного на базі колишнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України).

З проголошення незалежності України нових обрисів системності й цілеспрямованості набрав розвиток українознавства як комплексної системи знань, як незамінного світоглядного чинника державотворчих процесів і формування національної свідомості людей. Координатором наукових досліджень, в тому числі і західноукраїнської тематики, стали Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича в структурі НАН України – (директор Я. Ісаєвич), Інститут українознавства Київського університету ім. Т. Шевченка (з 1995 р. – Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України (директор П. Кононенко), Центр українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (директор В. Сергійчук).

Вагомий внесок у дослідження політичних, етнонаціональних, етнодержавних процесів в Україні внесли вчені Інституту політичних, етнонаціональних, етнодержавних досліджень НАН України – І. Курас, Ю. Левенець, В. Войналович, О. Калакура, В. Кучер, М. Панчук, О. Рафальський, Ю. Шаповал.

Долучення вітчизняних істориків до надбань світової історіографії, припинення глобального протистояння систем створили унікальну можливість формування своєрідного єдиного українського історіографічного простору науковців України та національної діаспори. Справдилися слова О. Оглоблина, який ще наприкінці 70-х рр. XX ст. писав: "Хочемо ми того, чи не хочемо – байдуже, чи тут на еміграції, чи там на батьківщині – українська історична наука – одна і єдина, а українські історики, якщо вони справді українські історики, – тут і там брати по науці. Це елементарна істина, яка проте, нерідко забувається" [26, с. 59].

Важливе значення для висвітлення суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях 40-х – 50-х років в контексті вітчизняної історії мали праці істориків української діаспори А. Жуковського та О. Субтельного (1991). Колишній професор Альбертського університету (Канада) І. Лисяк-Рудницький у своїх працях "Нариси історії нової України" (1991) та "Історичні есе" (1994), розмірковуючи над політичними наслідками приєднання до Української РСР Західної України відзначав, що цей процес незалежно від планів радянського керівництва, прискорив процес формування нації. "Уніфікація, що випливала з цієї територіальної консолідації, зовсім не була одностороннім процесом: вона означала не лише прилучення Західної України до зразків, що переважали у Українській РСР у її давніх кордонах, але одночасно й невловиму, але глибоку психологічну мутацію серед середньо-східної України" [21, с. 463].

В 1993 р. вийшла ґрунтовна праця автора з української діаспори В. Косика "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" [15], в якій історик на багатому джерельному матеріалі розкриває історію українського народу періоду 1939-1945 рр. особливо виділяючи західноукраїнські землі. В. Косик, як і більшість українських дослідників (О. Лисенко, А. Кентій, І. Патриляк, А. Русначенко, П. Фіров) доводять той факт, що довголітня боротьба національного підпілля засвідчувала нескореність української нації, її самостійний опір окупаційним режимам.

Важливе значення для розуміння складних суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях мали узагальнюючі праці з історії України [7; 8; 25], а також тематичні дослідження, присвячені викриттю злочинної суті тоталітарного режиму та масових репресій проти українського народу та інших народів [35; 36].

В умовах відновлення державної незалежності України і прилучення вітчизняних істориків до націона-

льно-державницької концепції української історії почали утверджуватися нові науково-методологічні підходи до вивчення та розкриття суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель в умовах сталінського тоталітарного режиму. Висвітленню основних етапів історіографічного процесу інкорпорації та радянської західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.), аналізу підходів науковців до з'ясування основних тенденцій та особливостей суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних, духовних перетворень в регіоні присвячена монографія І. Мищака [22].

В сучасній українській історіографії, на відміну від радянської концепції "возз'єднання", предметом наукової дискусії залишається питання трактування вступу Червоної армії 17 вересня 1939 р. на територію Західної України і його наслідки для долі багатомільйонного населення регіону.

Так, професор В. Сергійчук, розкриваючи причини початку Другої світової війни, однією з основних причин називає підписання радянсько-німецького договору 23 серпня 1939 р. в Москві, таємним, додатковим протоколом до якого передбачалося розмежування сфер впливу в Європі між Німеччиною та СРСР, і, за яким до сфери інтересів останньої входили й території Західної України.

За твердженням вченого підписання додаткового таємного протоколу, всупереч діючим міжнародним правовим нормам, дозволило Гітлеру відкрито напасти на Польщу, а Сталіну "...окупувати призначену йому частину своєрідним шляхом, одягаючи на себе тогу визволителя єдинокровних братів" [32, с. 4-5].

Львівський історик Ю. Сливка, досліджуючи становище українців на західних етнічних землях з вересня 1939 р. підкреслює, "...що в українському питанні політика більшовицької партії і радянського уряду мала чітко окреслені два аспекти: внутрішній і зовнішній, міжнародний. У внутрішній політиці суть дій комуністичного радянського керівництва щодо України полягала в тому, щоб уживаючи всіх способів, повернути їй статус малоросійської губернії – через фізичне та морально-політичне знищення національного свідомого, державотворчого елементу, а також українського селянства, основного і, по суті, єдиного соціального середовища, яке відтворювало національну самобутність, а отже генерувало національну ідею. Щодо міжнародного аспекту, то Сталін і його оточення силкувалися використати "українську карту", зокрема факт окупації західноукраїнських земель... як один з дійових засобів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної і Західної Європи" [34, с. 7-8].

Близьким до позиції В. Сергійчука та Ю. Сливки є висновки досліджень В. Ковалюка [13] та В. Ковалюка [14], які на основі широкого кола невідомих раніше джерел глибоко висвітлили так званий "визвольний" похід Червоної армії і його наслідки для українського і польського етносів.

І. Білас у своєму суспільно-політичному та історико-правовому дослідженні "Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953" підкреслює, що на той час в СРСР інтернаціоналізм офіційно підносилося до рівня надбудовної категорії міжнародно-правових відносин, тому "...більшовицькі політики парадоксально трактували це поняття – як запрошення до втручання у внутрішні справи інших держав". Тому експансію радянського режиму на захід він називає "поглинення" західноукраїнських теренів, що не було випадковим збігом обставин, а сталося "...внаслідок сталінської політики щодо поневолених народів" [3, с. 108, 114].

Дослідник О. Калакура також відмічає, що природне прагнення західних українців до об'єднання зі своїми

однокровними братами було використане Сталіним як інтрига в його стратегічних геополітичних планах розширення радянської імперії та підштовхування світової революції [11, с. 289].

Історики Володимир Баран [1, с. 9-10], М. Кучерепа, В. Вісин [17, с. 39] трактують вересневі події 1939 р. як "введення", "вступ" радянських військ у Західну Україну унаслідок радянсько-німецьких домовленостей.

Значний інтерес становлять праці О. Рубльова та Ю. Черченка [29], в яких з критичних позицій автори розкривають суперечливість та болісність процесу інтегрування західноукраїнських земель в радянську суспільну систему. Основні тенденції та специфіку перебування економіки, соціально-побутової і частини фінансової сфери, злам звичної для краю господарської системи та утвердження її радянського різновиду досліджено В. Півоварчуком.

На основі нової джерельної інформації, передових наукових підходів, на прогресивних методичних засадах з'явилися праці, що охоплюють надзвичайно широкий спектр проблем, пов'язаних з долею українського народу, в тому числі й західноукраїнського населення у першій Другій світовій війні. Серед робіт, що вирізняються новими підходами у висвітленні даної проблематики є праці М. Ковалюка, В. Кучера, П. Чернеги, А. Кентія, В. Лозицького, колективна монографія "Український народ у Другій світовій війні" [5] та ін.

Помітне місце у висвітленні проблем про внесок України, її окремо взятих регіонів в перемогу над фашизмом, а також непомірних втрат, що їх зазнав український народ протягом 1939-1945 рр. посідає історико-меморіальний серіал "Книга Пам'яті України" [2] та його обласні видання. У вступній частині серіалу вказується, що західноукраїнське населення поділене між різними державами вже у вересні 1939 р. mimo власної волі фактично стало учасником Другої світової війни. Автори узагальнюючого дослідження частково торкаються питань становлення і настроїв населення регіону напередодні і в перші дні німецько-радянської війни, особливостей мобілізації військовозобов'язаних до лав Червоної армії із Західних областей України, розкривають геноцид окупаційних режимів на займаних територіях, показують форми боротьби населення краю проти агресорів, подають дослідницькі версії прямих військових, цивільних, соціальних та демографічних людських втрат у роки війни. Між тим у дослідженні відсутня загальна оцінка втрат України та її окремих земель у Другій світовій війні.

Значний інтерес викликає наукова праця О. Лисенка та І. Муковського "Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни" [23], яка стала першою спробою у вітчизняній історіографії комплексного дослідження боротьби воїнів українців з німецько-фашистськими загарбниками та японським милітаризмом. На багатому архівному матеріалі автори в історико-хронологічній послідовності розкривають ратну звитягу громадян України, в тому числі і західно-українців, у роки воєнного лихоліття, боротьбу національного підпілля, участь вихідців із Західної України у збройних формуваннях США, Канади, Франції та інших країн, наводять військові втрати України.

Окремі аспекти втрат населення Волині, Галичини, Буковини і Хотинщини в роки Другої світової війни порушуються в дослідженнях П. Брицького, М. Чоповського, С. Макарчука, І. Фотія.

В умовах незалежної української держави дослідники дістали можливість розробляти проблеми, пов'язані з національно-визвольним рухом українського народу в 30-50-ті роки ХХ ст. Нині жодна праця з новітньої історії

України не обминає ролі ОУН та УПА в національно-визвольному русі. Серед праць, присвячених діяльності ОУН-УПА в роки Другої світової війни та в післявоєнні роки заслуговують на увагу дослідження В. Кучера [16], В. Сергійчука [30], А. Кентія [12] та ін.

Значним кроком: на шляху відновлення об'єктивної історії діяльності Української повстанської армії стала започаткована в середині 1990-х рр. нова серія "Літопису УПА", що почала видаватись НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, видавництвом "Літопис УПА" та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України.

В своїй абсолютній більшості новітня наукова вітчизняна історіографія націлена на висвітлення позитивного українського національного руху та зорієнтована в ідеологічному плані на активне пропагування ідеї української самостійної держави. Поряд з цим проблема історії ОУН та УПА багато в чому стала заручницею ідейно-політичних пристрастей у суспільстві.

У 2004 році в історичному висновку спеціально створеної Комісії кабінету Міністрів України на основі широкої джерельної бази дано характеристику ідеологічним постулатам руху українських націоналістів, причинам та перебігу його запеклого протистояння радянському тоталітарному режиму та ситуативного співробітництва з гітлерівською Німеччиною, антинімецьким акціям УПА, польсько-українська конфронтація та інші аспекти складної проблеми українського національного руху та участі в ньому населення західноукраїнського регіону. На основі даних матеріалів було підготовлено підсумкову монографію "Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси", авторами якої виступили відомі дослідники проблеми, члени робочої групи істориків С. Кульчицький (керівник групи), Г. Касьянов, А. Кентій, О. Лисенко та інші. В монографії дано виважений аналіз генези українського націоналістичного руху, причин виникнення його збройних формувань та широкої підтримки місцевим населенням, розкрито місце ОУН та УПА в широкій палітрі військово-політичних реалій на західноукраїнських землях у 30-40-і роки ХХ ст.

У 1990-х рр. з'являються ґрунтовні дослідження з діяльності радянських репресивно-каральних органів в Україні, в тому числі й її західному регіоні. Першим комплексним дослідженням у цьому напрямку стала вже названа монографія І. Біласа. Автор в числі перших ґрунтовно дослідив характер національно-визвольної боротьби українського народу у ХХ ст., здійснив історико-правовий аналіз протистояння повстанського руху опору репресивному апарату тоталітарного режиму. Спираючись на документальні джерела, дослідник висвітлив мотиви знищення Української греко-католицької церкви, масові депортації українського населення у глибинні райони СРСР, підступну діяльність спеціальних провокативних груп НКВС-МДБ по дискредитації національно-визвольної боротьби та розпалюванню ворожнечі між регіонами.

У 1999 році вийшла монографія Б.Яроша "Сторінки політичної історії західноукраїнських земель". В ній акцентовано увагу на сутність тогочасних політичних процесів в західних областях УРСР, особливостей впровадження і функціонування тоталітарного режиму, його адаптацію до специфічних умов регіону. Серед праць цього напрямку слід виокремити наукову розвідку В. Нікольського [24] в якій автор розглядає кількісні аналізи та певні узагальнення щодо діяльності радянських каральних органів у 20-50-ті рр. ХХ ст.

Особливості становлення й утвердження сталінського режиму на західноукраїнських землях у повоєнні роки,

розкриття зв'язку політичних структур і репресивних органів у проведенні радянізації краю, застосування механізму насилля та різних способів придушення опору має порушуватися в дослідженнях В.Ткачука та І. Мусієнка.

В роботі І. Винниченка "Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання" (1994 р.) підкреслено, що серед засобів впровадження радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, чільне місце посідали депортації (примусове виселення до віддалених місцевостей шляхом адміністративного, судового рішення, або терору щодо великих груп населення), заслання (примусове вислання внаслідок судового вироку або адміністративним шляхом до віддалених місцевостей, частково – з обов'язком примусової праці) та вислання (примусове виселення з місця постійного проживання осіб, визнаних небезпечними для режиму). Окремі аспекти депортації розглядаються в науковій розвідці М. Бугая [4].

Важливо виділити в окрему групу наукові праці, що розкривають беззаконня і свавілля радянських органів щодо релігійних конфесій в західних областях України, у ліквідації Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Попри хронологічну віддаленість тих подій і кардинальні суспільно-політичні перетворення, що відбулися в Україні наприкінці ХХ ст., вони й досі продовжують впливати на сучасну суспільно-політичну ситуацію.

Звертає на себе увагу монографія О. Лисенка [20], в якій досліджується проблема взаємин між релігійними організаціями і радянською владою в Україні з початку визволення її території від німецьких військ до 1946 р. Не можна обминути увагою двотомник документів радянських органів державної безпеки "Ліквідація УГКЦ (1939-1946)" підготовлений за редакцією В. Сергійчука. [19] Вагомим внеском у розвиток сучасної української історіографії стали результати пошукових зусиль В. Пащенко [28] та Н. Сердюк [33].

Окремий напрямок історіографічних досліджень стосується українсько-польських взаємин на тлі політичного, соціально-економічного становища західноукраїнських земель у зазначений період. В радянській історіографії питання про об'єктивне комплексне дослідження найтрагічнішого періоду 1939-1940-х років в історії українсько-польського співжиття на території Західної України не ставилося ніколи.

У 1990-ті роки, залучаючи до наукового обігу недосліджені документи і матеріали українського, польського та зарубіжного походження, вітчизняні дослідники започаткували висвітлення долі українців і поляків Західної України після її включення до СРСР.

З метою всебічного дослідження з українсько-польської проблематики дві громадські організації – Світовий союз вояків Армії Крайової і Об'єднання українців у Польщі – започаткували серію наукових семінарів за участю зацікавлених цією тематикою українських та польських дослідників. За матеріалами українсько-польських семінарів, проведених упродовж 1996 – 2002 рр. Волинським державним університетом ім. Лесі Українки та Військовим історичним інститутом у Варшаві (керівники проекту М. Кучерепа та проф. А. Айнкель), підготовлено серію наукових збірників "Україна – Польща: важкі питання", на сторінках яких опубліковано доповіді та виступи в дискусіях семінарів українських учасників Л. Зашкільняка, Я. Ісаевича, І. Ільюшина, Ю. Киричука, К. Кондратюка, М. Кучерепи, Ю. Макара, С. Макарчука, В. Сергійчука, Ю. Сливки, Р. Стрілки, В. Трохимовича, В. Ханаса, М. Швагуляка та ін.

В них вперше у вітчизняній історіографії робиться спроба максимально виваженого розгляду причин польсько-українського протистояння в роки війни, став-

лення обох учасників цього конфлікту до національно-визвольних програм протилежної сторони, ролі третій сил у розпалюванні польсько-української ворожнечі, спроб досягнення порозуміння між представниками двох незалежницьких рухів, узгодження підходів до найбільш контроверсійних проблем в історії українсько-польських відносин. На увагу заслуговує монографія О. Калакури "Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті", в якій викладені результати етнополітичного дослідження історичних, етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж ХХ ст.

До даної проблематики примикають праці І. Ільюшина [9; 10], які стосуються проблем протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля на території Волині, Східної Галичини та Холмщини та інших земель зі змішаним населенням, українського питання у світлі польських документів.

Проблеми становлення державних кордонів України та інших східноєвропейських держав середини ХХ століття, співмірність їх з етнічними межами української нації, дипломатична боротьба довкола них стали об'єктом детального і всебічного наукового висвітлення у працях ряду сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених: В. Сергійчука, В. Боєчка, О. Ганжи, Б. Захарчука та ін. Встановленню українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр. присвячена монографія І. Козловського.

За останні роки нагромадження великий пласт знань про так званий "обмін населенням" у повоєнні роки. Першою монографією, що значною мірою стосувалась депортації українців з Польщі і виселення поляків із Західної України, був вже зазначений двотомник І. Біласа. В першому томі автор подає історико-правовий аналіз угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом Національного Визволення, досліджує сам процес депортацій, хоча й з позицій місця: і ролі в ньому радянських репресивних органів. Другий том – це збірка документів, частина з яких висвітлює процес виселення.

Помітне місце у вивченні теми депортації посідає праця В. Сергійчука та дисертаційне дослідження В. Куцака. В. Сергійчук у вступних статтях збірки архівних документів "Трагедія українців Польщі" спростовує нав'язувані радянською та шовіністичною польською пропагандою стереотипи, пропонує свій погляд на проблеми депортації, розселення та адаптації українського населення [31]. Дисертація В. Куцака містить цікаві фактичні відомості та важливі узагальнення щодо переміщення українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. та їх соціально-економічної адаптації [18].

У 1997 р. колективом авторів під керівництвом В. Борисенко було видано фундаментальне історико-етнографічне дослідження "Холмщина і Підляшшя". Дане дослідження стало першою спробою узагальнити проблеми історії та народної культури українців Холмщини і Підляшшя на основі вивчення архівних, музейних, історіографічних, літературних джерел та польових етнографічних досліджень. У монографії значне місце приділено геноциду українського населення північно-західного порубіжжя етнічних українських земель у воєнні та повоєнні роки. Залучення українських істориків до світового історіографічного процесу, введення до наукового обігу численних документів, які в радянський період були недоступними для дослідників, підготовка на їх основі нових праць дозволили створити потужну джерельну базу історіографії історії західноукраїнських земель кінця 1930-х – 1950-х років минулого століття.

1. Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939 – 1941. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с. 2. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с. 3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с. 4. Бугай М.Ф. "За повідомленнями НКВС СРСР були переселені...": про депортацію населення з України у 30-40-і роки. – К.: Знання України, 1992. – 47 с. 5. Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. Український народ у Другій світовій війні. – К.: Школяр, 1998. – 238 с. 6. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – 428 с. 7. Історія України: нове бачення: у 2 кн. / за ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1995-1996. 8. Історія України / за ред. Ю. Зайцева. – Львів: Світ, 1996. – 488 с. 9. Ільошин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К.: І-тут історії України, 2000. – 198 с. 10. Ільошин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: І-тут історії України, 2001. – 290 с. 11. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К.: Знання України, 2007. – 508 с. 12. Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1940-1956 рр.). – К., 1999. – 111 с. 13. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. – К.: Наукова думка, 1991. 14. Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку Другої світової війни: сторінки історії України: XX століття. – К.: Освіта, 1992. – 256 с. 15. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – 659 с. 16. Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 103 с. 17. Кучерепа М.М., Вісін В.В. Волинь: 1939 – 1941 рр. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. – 486 с. 18. Куцак В.М. Депортації українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. т їх соціально-економічна адаптація: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – 16 с. 19. Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946): документи радянських органів державної безпеки: у 2 т. / За заг. ред. Володимир Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006.

– Т. 1. – 920 с.; Т. 2. – 804 с. 20. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні: 1943 – 1946. – К.: НАН України, 1998. – 404 с. 21. Лисак-Рудницький І. Історичне есе: у 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – 559 с. 22. Мищак І.М. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. – К.: Ін-т законодав. Верхов. Ради України, 2010. – 509 с. 23. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Книга Пам'яті України, 1997. – 568 с. 24. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – у 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид.-во Донецьк. нац. у-ту, 2003. – 623 с. 25. Новітня історія України (1900-2000) / за ред. А.Г.Слюсаренка. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с. 26. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59-63. 27. Парсаданова В.С. Депортація населення из Западной Украины и Западной Белорусии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история, 1989. – № 2. – С. 264-274. 28. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів. – Полтава: АСМІ, 2002. – 616 с. 29. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки XX ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с. 30. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с. 31. Сергійчук В.І. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1999. – 440 с. 32. Сергійчук В. Правда про "Золотий вересень" 1939-го. – К.: Укр. вид. спілка, 1996. – 128 с. 33. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944-1949: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 22 с. 34. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 3-4. – Львів, 1997. – С. 7-8. 35. Чоповський В. Тернистий шлях за волю України. Репресивно-каральні акції польського та сталінського окупаційних режимів проти населення Західної України (20-40 рр. XX ст.). – Львів, 1996. – 286 с. 36. Шаповал Ю. Україна 20-х – 50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 349 с.

Надійшла до редколегії 18.02.11

О. Сухобокова, канд. іст. наук

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КАНАДИ

У статті розглядається інтеграція української діаспори у державно-політичну сферу Канади в XX – на початку XXI ст. Особливу увагу приділено канадським політикам українського походження.

The article deals with the integration of the Ukrainian Diaspora in the Canadian public-political sphere in the twentieth and early twenty-first century. Particular attention is paid to Canadian politicians of Ukrainian origin.

Українська діаспора у Канаді є однією з найчисельніших (3-тя після української діаспори Росії і США) та найбільш організованих у світі. На противагу українській діаспорі більшості країн, яка проявляє себе переважно у культурній та громадській сферах, українська діаспора Канади глибоко інтегрувалася у всі сфери суспільного життя держави, в тому числі і політичну. За понад столітню історію проживання у Канаді українці чимало зробили для її державного поступу, починаючи від розвитку сільськогосподарства і до запровадження політики мультикультуралізму. Закономірно, що саме у Канаді представникам української діаспори вдалося обійняти найвищі державні посади, включно із посадою генерал-губернатора. Показовим є і те, що у Торонто розміщується штаб-квартира Світового конгресу українців, який координує діяльність всього закордонного українства.

Передумови створення ефективного політичного представництва української діаспори у Канаді простежуються вже на етапі першої хвилі української імміграції (1890-ті – 1914 рр.). Як відомо, перші офіційно зареєстровані українці – Іван Пилипів та Василь Єлиняк – прибули до Канади 120 років назад, 7 вересня 1891 р. Відтоді почалася масова імміграція українців (переважно збіднілих селян із західноукраїнських земель), чому сприяла лояльна імміграційна політика Канади. Зацікавленість місцевої влади у значному притоку іммігрантів зі Східної Європи зумовлювалася економічною доцільністю: безкраї прерії південного Заходу залишалися неосвоєними і потребували великої кількості дешевої робочої сили, спроможної обробляти землю (на світовому ринку в цей час стрімко зростає потреба у пшениці). Тому вища влада Канади, особливо ліберальний уряд

У.Лор'є, стимулювали переселення східноєвропейських селян, надаючи їм гомстеди по 65 га [12, с.134-136].

Завдяки цьому у Канаду до Першої світової війни приїхало понад 100 тис. (за іншими підрахунками – 135 тис.) українців. За даними державного перепису населення 1921 р. у Канаді вже проживало 170 тис. українців (1,2% всього населення країни). Хоча, на думку фахівців, ця цифра могла б бути значно більшою, якби всі іммігранти з українських земель ідентифікували себе як українці [4].

Як потенційні фермери українські іммігранти оселялися у новостворених південно-західних провінціях Манітобі, Саскачевані та Альберті, перетворивши широку смугу прерій на "хлібну корзину світу". Таким чином у степових провінціях Канади виникла низка українських поселень: Україна, Київ, Полтава, Тернопіль, Коломия, Січ, Дніпро, Дністер, Карпати, Шевченко і т.д. (нині у Канаді близько 200 поселень і місцевостей мають питома українські назви) [1, с.115]. Від самого початку ці поселення утворювалися громадами, сформованими з колишніх мешканців сіл і повітів, з яких вони емігрували. Саме тут згаданий вище перепис 1921 р. зафіксував проживання 90,1 % українців [4]. Власне, така компактність проживання української спільноти, а також її згуртованість, забезпечили швидке формування української діаспори, створення нею своїх організацій та національного представництва у канадському суспільстві.

Одним з каталізаторів інтеграції української діаспори у політичне життя Канади, стала національна і соціальна дискримінація, якої зазнавали українці на межі XIX-XX ст. Значна частина англосаксонського населення та шовіністично налаштовані політики мали упере-

джене ставлення до них, як "гідких", "брудних" людей "найнижчої раси", які є "перешкодою для прогресу і цивілізації країни". Окрім ксенофобії, такі настрої зумовлювалися й об'єктивними обставинами: українські іммігранти були найбільш бідними серед етнічних меншин Канади та мали дуже низький рівень освіти (за даними перепису 1921 р. 51% з них не вмів читати і писати жодною мовою) [1, с.114-117; 2, с.49].

Прагнучи здолати негативні стереотипи щодо себе та стати повноправними членами канадського суспільства, українці мусили не лише підвищувати свій освітній та матеріальний рівень, але й активно відстоювати свої національні, соціально-економічні та політичні права. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ця проблема була особливо актуальною для українських іммігрантів на місцевому рівні, де вони постійно зіштовхувалися з низкою різноманітних проблем, починаючи від упослідження їх громадянських та соціальних прав (наприклад, при наданні освіти їх дітям) і завершуючи необхідністю вирішення побутових питань. Та на заваді дієвій участі українців у функціонуванні канадських органів влади стояли по-перше, згадуваний низький освітній рівень іммігрантів, по-друге, проблеми, пов'язані з їх низькою самооцінкою, по-третє, їх юридичний статус. Згідно з канадським законодавством, іммігрант міг бути натуралізованим після 3-річного проживання в країні, з 1914 р. – після 5-річного. А з початком Першої світової війни всі іммігранти з Центральної і Східної Європи, в тому числі й українські, були позбавлені такого права. Отже, в цей період у громадському та політичному житті Канади могли брати участь лише ті українські іммігранти, що встигли натуралізуватися до 1914 р. [6].

Оскільки з наведених причин українці не одразу змогли створити власні політичні партії, то шлях до влади для них був можливим лише через існуючі політичні сили. Тож головні зусилля української діаспори спрямовувалися на налагодження контактів з федеральними партіями Канади – Ліберальною і Консервативною (з 1940 р. – Прогресивно-консервативна). Водночас керівництво обох партій зважало на існування великої кількості компактних українських поселень на Заході, адже вони могли дати голоси на виборах.

У перші десятиліття XX ст. чітко простежується наступна тенденція: канадські консерватори традиційно орієнтувалися на англоканадців (крім провінційного уряду Р. Робліна 1900-1915 рр. у Манітобі, який здобув підтримку українців), а ліберали – на вихідців з Європи. Так, ліберальний уряд У. Лор'є (1896-1911 рр.) заохочував слов'янську імміграцію і розглядав її, окрім іншого, як свій потенційний електорат. Зокрема, Ліберальна партія підтримувала українську етнічну спільноту, навіть спонсорувала видання першої української газети в Канаді – "Канадійський фермер", – яка взаємін підтримувала лібералів на виборах [6].

Співпраця української спільноти і обох всеканадських партій Канади відбувалася і на персональному рівні. Вже одні з перших українських громадських діячів у Канаді представляли їх інтереси: К. Генік і П. Зварич – Ліберальну партію, Т. Ястремський і Т. Стефанік – Консервативну [6]. Українці одразу намагалися збільшити власну вагу у цих партіях за рахунок власної активності та ініціативи. Так у їхньому середовищі з'являються відповідні політичні гуртки, що діяли в інтересах федеральних партій: у Вінніпезі 1908 р. було засновано "Руський консервативний клуб", а 1909 р. – "Руський ліберальний клуб" [7, с.226].

У цей період інтеграція українців до державних органів влади успішно відбувалася на муніципальному рівні, адже саме на ньому вирішувалися актуальні для

них проблеми (прокладення доріг, забезпечення української шкільної освіти тощо). До того ж на рівні міста українцям найлегше було провести свого кандидата до влади, забезпечивши більшість голосів на виборах. Так, у Манітобі в 1911 р. Теодор Стефанік був обраний міським радником Вінніпега, ставши таким чином першим українцем в Канаді на цій посаді. А першим українським головою муніципалітету став І.Сторощук, обраний в 1908 р. у м. Стюартсбург (Манітоба) [7, с.226]. На початку 1920-х рр. у муніципалітетах вже було чимало українців, причому на керівних посадах – радники, голови міст: у провінції Манітоба – мм. Етельберт, Дофін, Брокен Гед, Гімль; у Саскачевані – мм. Ростерн та Йорктон; в Альберті – мм. Вегревіль і Мирнам [6].

Завдяки компактному проживанню та національній консолідованості натуралізованих українців найактивніші представники їхньої спільноти з початку XX ст. обіймають посади не лише у місцевих органах влади, а й у провінційних. Певною мірою типовим шляхом українця до канадської влади є приклад першого українського депутата провінційного парламенту Канади – Андрія Шандра (1886 – 1942 рр.). Підприємець і громадський діяч, випускник едмонтонського коледж бізнесу, з 1907 р. він був федеральним інспектором гомстедів. Завдяки голосам українського населення Альберти, як кандидат від Ліберальної партії, А.Шандро 1913 р. був обраний до провінційного парламенту, де працював до 1921 р. [15].

У провінційному парламенті сусідньої Манітоби першим українським депутатом у 1915 р. став Тарас Ферлей. На 1920 р. там вже було двоє представників української етнічної спільноти – Дмитро Якиміцак і Микола Григорчук [7, с.226]. У міжвоєнний період на провінційному рівні найбільше українських депутатів було обрано у Манітобі (10) та Альберті (7). В цілому до провінційних парламентів у цей період було обрано 21 українця, що засвідчило значний прогрес в інтеграції української спільноти до державно-політичної сфери Канади [6].

До особливостей інтеграції українців у політичну сферу Канади можна також віднести той факт, що у першій половині XX ст. до політики потрапляли здебільшого фермери та їхні діти. Це пояснюється, по-перше, чисельністю цієї соціальної категорії, а, по-друге, становищем українських робітників в Канаді. Так, їм було дуже важко стати членами основних канадських профспілок – Професійно-робітничого конгресу та Канадської філії Американської федерації праці, – які в інтересах "робітничої аристократії" (високооплачуваних робітників-англоканадців) прагнули обмежити вплив іммігрантів [6]. Тож, на відміну від США, де перебування саме у робітничому середовищі слугувало каталізатором політичної активності українців, у Канаді спостерігається протилежна тенденція.

Таким чином, залучення українців до участі у політичному житті, навіть як електорату, вело до підвищення їх самооцінки та інтересу до політичної системи Канади. Це, а також бажання здобути більше прав для своєї національної групи, змушувало українців самих ставати суб'єктами політичного процесу і займати посади у органах державної влади. Цілком можна погодитися із висновком авторитетного дослідника української імміграції в Канаді Віталія Макара, що саме перша хвиля імміграції заклала підвалини політичної інтеграції української діаспори в Канаді. Єдине, чого не вдалося зробити українцям на цьому етапі, – створити власну потужну політичну силу, яка б відстоювала їхні інтереси [6].

Після Першої світової війни українська спільнота поступово змінює пріоритет тісної співпраці з найбільшими федеральними партіями Канади – Ліберальною і Консервативною – на співпрацю з іншими громадсько-

політичними утвореннями. Слід зауважити, що українці Канади і раніше намагалися знайти їм альтернативу. Так, ще 1909 р. на першому провінційному з'їзді українців Альберти в Едмонтоні було створено Народну раду, що здійснила спробу заснувати Демократичну партію провінції [7, с.228]. У міжвоєнний період частина української спільноти орієнтувалася на такі канадські організації як Партія соціального кредиту, Об'єднання фермерів Альберти, Кооперативна федерація [6].

Одночасно із ростом громадсько-політичної активності українців у міжвоєнний період збільшується і кількість їх власних політичних організацій. В цілому вони відтворювали тенденції політичного життя на "Великій Україні": простежується чітке розмежування лівих та правих сил (хоча, на відміну, від України, в Канаді обидва крила були доволі поміркованими). Водночас саме в Канаді найбільшого поширення набув український соціалістичних рух.

Характерно, що українські соціалістичні партії Канади діяли у фарватері загальноканадського соціалістичного руху, тісно співпрацюючи з її відповідними політичними силами. Так, створена 1909 р. у Вінніпезі Федерація українських соціал-демократів у Канаді (ФУСД) з 1910 р. стає секцією Канадської соціал-демократичної партії. А найвпливовіша у 1920-1940-х рр. українська політична організація – Товариство український робітничо-фермерський дім (ТУРФД) – фактично, була складовою частиною Комуністичної партії Канади [2, с.135].

Важливою віхою в інтеграції української діаспори у політичну сферу Канади стало обрання у 1926 р. до федерального парламенту Канади першого українця – громадського діяча і педагога Михайла Лучковича (висуванець Об'єднання фермерів Альберти). Протягом двох каденцій (1926-1935 рр.) діяльність М. Лучковича спрямовувалася на захист національних, політичних, соціальних і культурних прав української спільноти та іммігрантів з Центрально-Східної Європи в цілому. М.Лучковичу вдалося кардинально змінити суспільну думку Канади про українців. Так, вже на початку 1930-х рр. під впливом його виступів у парламенті, у канадських англомовних газетах почали з'являтися статті, які висвітлювали участь українців у розвитку Канади, доводячи, що українці належать до "найкращих поселенців, яких тільки ця країна має" [5, с.172-173].

У роки "пацифікації" та голодомору з трибуни канадського федерального парламенту М. Лучкович привертав увагу своїх колег та громадськості до цих проблем. Беручи участь у засіданнях Ліги націй канадський парламентар також намагався підняти "українське питання". Про його авторитет і компетентність як політика свідчить те, що у 1931 р. він представляв Канаду у Велику Британію на міжнародній арені під час міжнародного конгресу парламентарів у Бухаресті [5, с.169-176].

З моменту обрання М.Лучковича федеральним депутатом Канади помітно збільшується участь українців в органах влади Канади всіх рівнів, зокрема і у федеральному парламенті. За різними підрахунками дослідників протягом 1940-1964 рр. до нього було обрано від 10 до 31 осіб українського походження із 120, що балотувалися. Більшість з них представляла у парламенті Консервативну партію. Природно, головним завданням усіх депутатів українського походження був захист інтересів своєї етнічної групи [6].

Пік політичної активності української діаспори у Канаді припадає на повоєнні роки після Другої світової війни. У цей час з третьою хвилею імміграції до Канади приїхало найбільше національно свідомих українських громадських і політичних діячів. Здебільшого це були учасники національно-визвольних змагань 1917-

1921 рр., які після поразки емігрували до європейських країн, здобули там університетську освіту, розгорнули національну політичну і культурно-просвітницьку діяльність [8, с.374-376]. Власне, саме з третьою хвилею імміграції пов'язане завершення інституалізації української діаспори, формування її сучасних організаційних структур, кристалізація політичної свідомості, визначення напрямів та тактики політичної діяльності.

З повоєнних років і до сьогодні важливу роль в інтеграції української діаспори в політичну сферу Канади відіграє заснований в листопаді 1940 р. Конгрес українців Канади (КУК) – своєрідний координаційний центр української діаспори в Канаді. Утворений за допомогою канадського федерального уряду для більш ефективної взаємодії української діаспори з урядом Канади, КУК об'єднав майже всі українські організації в цій країні, окрім тих, що співпрацювали з радянською владою (зараз до КУК входить близько 200 організацій). Члени-засновники КУК, так звана "велика шістка" – Центральні українських католиків, Союз гетьманців-державників, Союз українців-самостійників, Українське національне об'єднання та Українська робітничка організація, Ліга визволення України (повністю сформована третьою хвилею української імміграції), – становлять кістяк не лише КУК, а й всієї української діаспори Канади. А збори членів КУК, що проводяться раз на два роки у Вінніпезі для визначення його політики, є своєрідним українським парламентом Канади.

Основними завданнями КУК є: надійно представляти інтереси української діаспори перед урядом і населенням Канади; координувати і посилювати її участь в культурному і суспільному житті держави; пропагувати розвиток дружніх і взаємовигідних відносин Канади й України; посилення впливу на формування і реалізацію політики уряду Канади у різних галузях через українців у них; збереження самобутності української діаспори через культурно-просвітницьку, освітню діяльність; надання допомоги новоприбулим українцям.

В Оттаві постійно діє Інформаційне бюро КУК, яке представляє інтереси української громади перед парламентом і урядом Канади. Президент і члени президії КУК мають щороку зустрічі з міністрами федерального і провінційних урядів, канадськими парламентарями, послами України в Канаді і Канади в Україні, під час яких обговорюють (часто і вирішують) питання становища, підтримки української діаспори, актуальні проблеми державного і політичного життя Канади, зокрема і канадсько-українські відносини [2, с.57-59].

КУК має в своїй структурі комітети з канадсько-українських відносин, освіти, фінансів, права тощо, що дозволяє йому ефективно лобювати інтереси української діаспори і України. З останніх найважливіших досягнень КУК можна згадати одностайне прийняття Сенатом Канади 19 червня 2003 р. резолюції про голодомор, проект якої підготував КУК, а на розгляд внесла його член сенатор Рейнел Андрейчук [17].

Таким чином, з часу створення КУК інтеграція української діаспори у суспільне життя та політичну сферу Канади відбувається і через лобювання її інтересів єдиною консолідованою національною організацією. При цьому входження українців до найвищих органів влади Канади, насамперед законодавчої, українцям могли забезпечити лише основні політичні партії – Ліберальна і Прогресивно-консервативна. Саме вони у другій половині 1950-х рр. провели перших українців до Сенату Канади. Ними стали: від Прогресивно-консервативної партії – Василь Валл (Волоханюк) (1955 р.) і Павло Юзик (1963 р.), від Ліберальної – Іван Гнатишин (1959 р.) та Іван Івасів (1976 р.) [5, с.178].

Переломним моментом в інтеграції української діаспори у суспільно-політичне та культурне життя Канади стало запровадження в державі політики мультикультуралізму. Українці разом з представниками інших національних менших Канади брали активну участь в русі за багатокультурність кінця 1960 – початку 1970-х рр. Одним з його найактивніших учасників став канадський сенатор українського походження, відомий політичний діяч, професор Павло Юзик (1913-1986). Закінчивши на "відмінно" школу та Саскачеванський педагогічний коледж, 1942 р. він почав викладати у середніх школах, і одразу ж сповна відчув на собі прояви етнічної дискримінації. Після аспірантури в університеті Міннесоти (США) в 1958 р. він захистив дисертацію у одержав звання доктора філософії з історії. Викладав історію і славістику в університетах Манітоби (1958-1963) й Оттави (1966-1978). Як сенатор П.Юзик неодноразово представляв Канаду і канадську владу на міжнародній арені, зокрема на сесіях ООН у 1963, 1975, 1979 рр. Серед його праць найвідомішими є наступні: "Українці в Манітобі – Соціальна Історія" ("The Ukrainians in Manitoba: A Social History", 1953), "Українські канадці: їх місце та роль в житті Канади" ("Ukrainian Canadians: Their Place and Role in Canadian Life", 1967), а також збірка статей "Для кращої Канади" ("For a Better Canada", 1973), у якій сформульоване його політичне кредо.

П.Юзик висунув ідею так званого "третього елемента" у канадському суспільстві. На його переконання, у 1960-тих – початку 1970-тих рр. Канада вже не могла вважатися двонаціональною (двомовною) країною (на 1961 р. англомовна складова становила 44%, франкомовна – 30%), все більшого значення у її розвитку набували інші етнічні групи (німці, українці, поляки, італійці і т.д.) – "третій" елемент". Причому вклад українців у становлення економіки і культури Канади був одним з найвагоміших, доводив П.Юзик, вимагаючи рівних прав і можливостей для української діаспори [9].

У 1971 р. за поданням українських організацій парламент Альберти прийняв закон, що дозволив двомовне (англо-українське) навчання у школах (згодом введення аналогічних програм добилися інші національні меншини провінції). Прийнятий у 1988 р. федеральним парламентом Канади Закон "Про канадську багатокультурність" проголосив збереження багатокультурності пріоритетом діяльності уряду. Із запровадженням на федеральному рівні ця політика забезпечила визнання культурних і мовних прав всіх національних меншин держави [11, с.52-59].

Поряд із об'єктивно важливим значенням проведення такої національної політики у Канаді (що, до речі, слугує прикладом мультикультуралізму для інших країн), вона відіграла величезну роль у інтеграції української діаспори у суспільне і державно-політичне життя країни, забезпечивши її представникам безперешкодну участь у ньому. Так, членами палати громад до початку 1990-х рр. стали 62 українці. На початок ХХІ ст. серед 301 депутата Палати громад було 4 українці. За статистикою, починаючи з 1970-х рр. щорічно до неї потрапляло до 10 українців. Ще кращі показники мають українці у провінційних парламентах, куди їх щороку з 1970-х рр. обирали по 20-30 осіб. Приміром, вже в 1975 р. у парламенті Манітоби було 77 українців, у Саскачевані – 37, в Альберті – 68 [6].

Ці дані засвідчують досить глибоку інтегрованість української діаспори у законодавчу владу Канади. Причому українські (за походженням) депутати нічим не відрізнялися від своїх колег. Так, вже перші українські сенатори мали гарну західну освіту. Наприклад, В. Вал навчався в університетах Гарварду і Манітоби, П. Юзик –

Саскачевану і Міннесоти, став доктором філософії з історії, І. Гнатишин був видатним юристом. Тож вже у 1960-1970-ті рр., за влучним висловом П. Юзика, аби визначити, хто у Сенаті і Палаті громад є українцем, потрібно ретельно вивчати прізвища і біографії. Йдеться про те, що на той час українці вже були досить "канадизовані", і навіть їхні імена не завжди однозначно відображали етнічне походження. Ця теза є актуальною і для першого десятиліття ХХІ ст., коли до Сенату входили етнічні українці Рейнел Андрейчук від Саскачевану, Міра Співак від Манітоби, Девід Ткачук від Саскачевану.

Серед них найвідомішою в Україні є Рейнел Андрейчук – одна з найавторитетніших політиків Канади. Юрист за фахом, після багаторічної політичної та дипломатичної діяльності, в 1993 р. вона була вперше обрана до Сенату Канади (перша жінка-сенатор від Саскачевану). Як політичний доповідач Парламентської Асамблеї НАТО та представник Ради НАТО–Україна Парламентської Асамблеї НАТО Р.Андрейчук лобіює інтереси нашої держави [17].

Попри значні успіхи українців на виборах до федерального парламенту, найбільше виборних посад вони здобувають на провінційному рівні – спрацьовує чинник компактного проживання. Водночас можна стверджувати, що саме на муніципальному рівні у другій половині ХХ ст. був найпомітнішим внесок українців у розбудову канадських міст. Зокрема, найбільших успіхів досягли мери Едмонтона – Вільям Гавриляк (1951-1975) та Лоуренс (Лаврентій) Дікур (1986-1988), а також мер Вінніпегу Стів Дзюба (1956-1977).

З кінця 1950-х рр. українці займають все більше посад і в органах виконавчої влади всіх рівнів. Найбільшим стало представництво української діаспори у провінційних урядах. Так, етнічними українцями були Прем'єр-міністр Манітоби Гарі Філмон, Прем'єр-міністр Саскачевану Рой Романів (1991-2001), заступники губернатора Саскачевану Степан Воробець (1970-1976) і Сильвія Ольга Федорук (1988-1994). Найдовший час на посаді міністра уряду Онтаріо перебував Джон (Іван) Яремко, який до того ж став першим українцем-парламентарем та генеральним прокурором провінції. Так, у 1958-1974 рр. він очолював низку міністерств – соціальної опіки, транспорту, громадянства та імміграції і тощо [1, с.139; 13, с.3982].

Сьогодні найбільше урядових посад на провінційному рівні займають українці Альберти: міністр інфраструктури Рей Данилюк, міністр обслуговування Хізер Климчук, міністр зайнятості та імміграції Томас Лукашук [16]. Прем'єр-міністром провінції з грудня 2006 р. є також українець за походженням Ед Стельмах (1951 р.н.), який до того чотири терміни був міністром провінції (1997-1999 рр. – сільського господарства, 1999-2001 рр. – інфраструктури, 2001-2004 рр. – транспорту, 2004-2006 рр. – міжнародних і міжурядових справ). Політичні оглядачі говорять про "еру Еда" в Альберті, віддаючи шану його професіоналізму та авторитету в суспільстві [14].

Міністерську посаду на федеральному рівні першим серед українців Канади обійняв канадський політичний і державний діяч, мер Ошави (1949-1952), член федерального уряду від Прогресивно-консервативної партії Михайло Стурр (Стар-Старчевський) (1910 – 2000 рр.), який у 1958-1963 рр. був міністром праці в уряді Джона Діфенбекера [10, с.3034]. Після нього в різний час до федерального уряду Канади входили: Дон Мазанковський – міністр фінансів і заступник прем'єр-міністра Б. Малруні; Норман Кафик – міністр з питань багатокультурності в уряді П. Трюдо; Рамон Гнатишин – міністр енергетики, копалень, ресурсів та науки і технологій, юстиції, а також С. Папроцький – міністр у справах спо-

рту і багатю культурності в уряді Д. Кларка. На початку XXI ст. у федеральному уряді було два міністри українського походження – Джим Зеленчук (міністр фінансів) та Рон Осика (міністр уряду). В даному контексті неможливо не згадати й Івана Сопінку, обраного в 1988 р. суддею Верховного суду Канади [1, с.139-140].

Найвища посада, яку поки що обіймав українець в Канаді, це посада генерал-губернатора, яку в 1990–1995 рр. займав Рамон (Роман, Рей) Гнатишин (1934 – 2002 рр.), син згаданого вище сенатора Івана Гнатишина. Життєвий шлях Р.Гнатишина суттєво відрізняється від долі українського піонера у канадській "великій політиці" М.Лучковича. По суті, його політична кар'єра є взірцем вдалого поєднання родинного впливу, особистих та професійних якостей, наполегливої праці та прихильності фортуни. Після закінчення у 1956 р. юридичного факультету Саскачеванського університету Р. Гнатишин служив у Королівських повітряних військах і мав юридичну практику у м.Саскатун. В 1974 р. від Прогресивно-консервативної партії він обраний до федерального парламенту Канади, членом якого був до 1988 р. За цей період він обіймав низку урядових посад, у тому числі міністра енергетики, копалинь та ресурсів (1979-1980), міністра юстиції (1986-1988) і навіть Генерального прокурора Канади.

Визнання прийшло до Р. Гнатишина на посаді лідера консервативної більшості парламенту. Ніхто, крім нього, не міг так вправно приборкувати опозицію, в той же час він міг співпрацювати із кожним. 14 грудня 1989 р. за поданням Прем'єр-міністра Канади, консерватора Б. Малруні, Р.Гнатишин був призначений генерал-губернатором Канади, формально другою особою у Канаді після Королеви Британії. Вважається, що саме 24-й генерал-губернатор Канади – Р.Гнатишин – зробив свою посаду популярною та авторитетною у суспільстві [3].

Отже за 120 років перебування у Канаді українська діаспора досягла значних успіхів в інтеграції до її державно-політичної сфери. Звісно, цьому сприяло чимало чинників функціонування канадського суспільства та політичної системи. Саме тут склалися найсприятливіші умови для інтеграції української етнічної групи у всі сфери суспільного життя країни, які дозволили українцям ввійти до державних органів представницької та виконавчої влади всіх рівнів – від місцевого самоврядування до провінційних та федерального парламентів.

Також можна виділити специфічні риси інтеграції українців у політичну сферу Канади. По-перше, вклю-

чення українців у політичне життя країни відбувалося паралельно із формуванням української діаспори. По-друге, процес політичної інтеграції українців у Канаді був безперервним, поступальним і одночасно відбувався на всіх рівнях влади – від місцевої до федеральної. По-третє, якщо в першій половині XX ст., українці могли заявити про себе лише як представники канадських політичних сил, то із створенням Конгресу українців Канади українська діаспора отримала можливість на пряму взаємодіяти з найвищою владою Канади та ефективно відстоювати власні інтереси. Поряд з тим, участь представників української діаспори в органах законодавчої та виконавчої влади Канади досі забезпечується через членство у провідних партіях країни – Ліберальній та Прогресивно-консервативній. Головною запорукою успішної інтеграції української діаспори в державно-політичну сферу Канади були і залишаються її чисельність, компактність проживання та згуртованість. Причому саме консолідованість та пріоритет інтересів етнічної групи над власними політичними амбіціями і сьогодні забезпечує високий рівень інтегрованості представників української діаспори у політичну сферу Канади та ефективність їх діяльності.

1. Євтух В., Трошинський В., Попок А. Закордонне українство. Навчальний посібник. – К: ВІК, 2005. – 308 с. 2. Зарубіжні українці / С.Ю Лазебник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар та ін. – К: "Україна", 1991. – 252 с. 3. Карачко С. Пам'яті Рамона Джона Гнатишина. – Режим доступу: <http://www.bukinfo.com.ua/index.php?mcmd=shownews&lid=1317> 4. Ковальчук О. Українці в Канаді. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?f=ENU&verbvar=Kanada&abcvar=14&bbcvar=1> 5. Макар В. Соціально-політична інтеграція українців у полі етнічне суспільство Канади. – Чернівці: Прут, 2006. – 284 с. 6. Макар В. Участь представників укр. етнічної групи в держ.-політ. житті Канади. – Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/makar.htm 7. Марунчак М. Історія українців Канади. – Вінніпег, 1968. – Т.1. 8. Марунчак М.Г. Історія українців Канади. – Вид.2. – Вінніпег, 1991. – Т.2. – 509 с. 9. Сенатор Павло Юзик: вклад у розбудову Канади. – Режим доступу: <http://www.yuzyk.com/contrib-ukr-u.shtml> 10. Стар-Старчевський Михайло // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11 т. – Т. 8. – Львів, 2000 – С.30-34. 11. Тищенко Ю.А. Проблеми становлення та реалізації політики мультикультуралізму: досвід Канади // Стратегічні пріоритети. – Ч.3 (8). – 2008. – С.50-72. 12. Шлепаков А.Н. Славянские группы Канады // Национальные проблемы Канады. – М.: Наука, 1972. – 232 с. 13. Яремко Іван // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11 т. – Т. 10. – С.3982. 14. About Premier Ed Stelmach. – Режим доступу: <http://www.premier.alberta.ca> 15. MacGregor, J.G. Vilni Zemli (Free Lands): The Ukrainian Settlement of Alberta. – Toronto, 1969. 16. Premier Ed Stelmach: Premier's Team. – Режим доступу: <http://www.premier.alberta.ca> 17. Senator Andreychuck. – Режим доступу: http://www.parlcent.ca/staff/index_e.php

Надійшла до редколегії 18.02.11

М. Хмуляк, асп.

ІРАКСЬКИЙ ЧИННИК НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 2005 р. У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

У статті проаналізовано роль іракського чинника на парламентських виборах 2005 р. у Великій Британії, а також його вплив на протистояння між основними політичними силами країни.

The article is analyzed the role of the Iraq factor at the 2005 parliamentary elections in Great Britain and its influence on opposition between the basic political forces of the country.

Спільні американсько-британські військові дії в Іраку мали неабиякий вплив на політичне життя Великої Британії, адже формально незаконне вторгнення коаліційних військ в березні 2003 р. викликало серйозне занепокоєння не тільки в британського населення, але й у світової спільноти в цілому. Всупереч всіх перешкод американсько-британські сили, не отримавши відповідної резолюції ООН, безпрецедентно порушивши базові норми міжнародного права, самовільно розпочали інтервенцію в Іраку. Насправді, прикриваючись безпідставними аргументами про начебто наявність в Іраку зброї

масового знищення (далі – ЗМЗ), коаліційні сили мали на меті заволодіти іракською нафтою.

Цілковита підтримка лейбористським урядом Т. Блера політики США в Іраку мала вагомий відбиток на внутрішнє життя Великої Британії. У даному випадку показовими є парламентські вибори 2005 р., котрі стали яскравим прикладом розколу не тільки серед британських політиків, але й серед британського суспільства.

Взагалі характерною ознакою політики лейбористського уряду Т. Блера після подій вересня 2001 р. стала концентрація не на внутрішніх проблемах країни, а на зовнішньополітичній активності, причому акцент був

зроблений саме на спільній американсько-британській лінії в Іраку. Британський прем'єр всіляко намагався підтримувати політику американського президента Дж. Буша в Іраку, вкотре підтверджуючи пріоритетність "особливих відносин" Великої Британії та США.

Вплив іракської війни на британську політику був досить значним. Другий термін прем'єрства Т. Блера пройшов під знаком іракської теми. Протягом даного періоду відбулася маса скандалів, пов'язаних з американсько-британською політикою в Іраку. Серед них найбільшого розголосу набули скандали навколо наявності в Іраку ЗМЗ, розвідувального дос'є тощо. Як згодом виянилось, ЗМЗ не було в С. Хусейна. Все це завдало значного удару правлячій лейбористській партії Великої Британії, яка запевняла громадскість у необхідності боротьби з режимом С. Хусейна, який буцімто володів ЗМЗ.

Парламентські вибори, що відбулися в травні 2005 р. у Великій Британії, були надзвичайно важливими для правлячого лейбористського уряду Т. Блера, авторитет якого в країні суттєво зменшився після підтримки США у війні в Іраку. Напередодні виборів виплила на поверхню маса невідомих фактів, які не додавали плюсів уряду Т. Блера.

Хоча в українській історіографії висвітлення політики лейбористського уряду Т. Блера знайшло певне місце, проте і досі недостатньо дослідженою залишається роль іракського фактору на парламентських виборах 2005 р. у Великій Британії. У працях Крушинського В. Ю., Пик С. М., Яковенко Н. Л. вчені торкаються цієї проблеми лише в контексті загальної історії Великої Британії [9, 14, 19]. Багатшою у цьому плані є підстави вважати російську історіографію, яка представлена працями Брагіна М., Громько А. А., Мирського Т., Маначинського А. [1, 6, 11, 13]. Проте, слід зауважити, що російські вчені акцентують основну увагу саме на іракській війні, не зосереджуючись спеціально на виборах 2005 р. у Великій Британії та на визначальному впливові іракської війни на них. Саме це питання авторка ставить за мету проаналізувати у статті.

Після оприлюднення широкому колу британського суспільства таємних доповідей, що компроментували уряд, англійська громадскість неоднозначно сприймала зовнішню політику уряду Т. Блера. Тому вибори були досить напруженими і складними, так як репутація лейбористів різко погіршилась.

Напочатку квітня 2005 р. всі британські газети приділяли значну увагу офіційному початку передвиборчої кампанії. Згідно опитування громадської думки, проведеного по замовленню газети "Дейлі телеграф", лейбористи і консерватори отримували приблизно по 36 % голосів населення. Сама ж війна в Іраку названа в газеті найслабкішим пунктом у програмі Т. Блера [22]. У британській пресі неодноразово мусувалась думка про те, що Т. Блер заслуговував поразки на виборах 2005 р. через політику, яку його уряд проводили відносно Іраку [4].

15 квітня 2005 р. під час виборчої кампанії спалахнув відвертий скандал навколо правлячого уряду Великої Британії. Як заявив тодішній генеральний секретар ООН К. Аннан, в справі, яка розгорнулася навколо іракської програми "Нафта в обмін на продовольство", частково винні США та Велика Британія. Троє підозрюваних, серед яких фігурувало прізвище британського громадянина Дж. Ірвінга були звинувачені у наданні хабара режиму С. Хусейна.

"Основна частина грошей, яку отримав Саддам, з'явилась за рахунок контрабанди нафти поза рамками "Нафти в обмін на продовольство", і за всім цим слідували Америка і Британія", – заявив К. Аннан [5]. За словами генсека ООН, у Вашингтоні і Лондоні ігнорували факти

нелегальної торгівлі іракською нафтою в обхід оонівських санкцій, хоча саме на них був покладений нагляд за дотриманням санкцій. Така різка критика з боку генсека ООН, на наш погляд, не додавала авторитету діючому уряду напередодні парламентських виборів.

Міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Стро наполягав на тому, що його країна виконала всі покладені на неї обов'язки по нагляду за виконанням санкцій ООН проти Іраку. "Той факт, що вивіз нафти відбувався в основному в Туреччину і Йорданію, відображає географію регіону: Туреччина та Йорданія межують з Іраком", – заявив Дж. Стро [18]. На думку голови британського міністерства закордонних справ, саме на Туреччині та Йорданії лежить відповідальність щодо запобігання перевезення нафти через їх кордони. Представник США в ООН, в свою чергу, заявив, що якщо контрабанда нафтою і мала місце, то у Вашингтоні про це не було відомо.

Тому уряд Т. Блера був змушений виправдовуватись разом з США, намагаючись перекинути відповідальність на Туреччину та Йорданію. Таким чином, Т. Блер ще більше викликав невпевненість та недовіру британської громадскості до правлячого уряду напередодні виборів, до яких залишався всього один місяць.

Безпосередньо напередодні виборів Т. Блер знову потрапив під шквал критики, але цього разу всередині країни, а саме з боку своїх опонентів стосовно іракської кампанії. 24 квітня 2005 р. лідер консерваторів М. Ховард звинуватив Т. Блера в тому, що він спотворював факти, щоб виправдати вторгнення в Ірак. У свою чергу, ліберально-демократична партія – єдина політична сила Великої Британії, яка виступила проти війни в Іраку, – почала вимагати, щоб уряд опублікував офіційне юридичне обґрунтування початку війни. Т. Блер неодноразово запевняв, що він поступив чесно, ознайомивши парламент і британський народ з даними, які були отримані ним від юристів-міжнародників і розвідки [3]. Однак, як бачимо, прем'єр-міністр не зміг дати ґрунтовного пояснення, на яких все ж таки підставах розпочалась війна в Іраку, вкотре виправдовуючи підтримку США.

26 квітня 2005 р. британський прем'єр заявив: "Я, будучи прогресивним політиком, розумію, що єдиний спосіб перемогти тероризм – це проводити прогресивну політику" [8]. З вище наведених слів, прем'єр-міністр чітко дав зрозуміти, якої зовнішньої політики притримуватиметься, якщо виграє треті поспіль вибори.

Опозиційні сили сприйняли дану заяву із занепокоєнням. Намагаючись максимально використати іракський фактор проти лейбористів, лідер консерваторів М. Ховард заявив, що після війни в Іраку Т. Блеру більше не можна довіряти. Консерватори голосували за війну в Іраку, але, на думку М. Ховарда, це не заважає їм висувати претензії по відношенню до Т. Блера – він, запевняли торі, свідомо шукав обставини, щоб домогтись відправлення британських військ в Ірак [16].

28 квітня 2005 р. уряд Великої Британії, не зважаючи на невідповідність поширення компроментуючої інформації, змушений був опублікувати доповідь генерального прокурора дворічної давнини, в якій чиновник висловив сумніви щодо законності війни в Іраку за відсутності відповідної резолюції Ради Безпеки ООН [7]. Від уряду досить давно вимагали публікації секретної доповіді, підготовленої до війни в Іраку. І тільки витік уривків доповіді в пресі примусив уряд оприлюднити документ повністю. Уривки з доповіді генерального прокурора лорда Голдсмита про легальність війни були отримані пресою та телебаченням. Після цього, уряд формально був змушений опублікувати всю доповідь, яка викликала бурхливі суперечки в суспільстві та політичних колах.

У зазначеній вище доповіді від 7 березня 2003 р. генеральний прокурор лорд Голдсміт писав прем'єр-міністру, що найбільш безпечним шляхом для початку війни в Іраку є резолюція РБ ООН. "Я продовжую вважати, що найбільш безпечним, з юридичної точки зору, шляхом було б домогтись прийняття ще одної резолюції, яка б дозволяла застосування сили", – писав лорд Голдсміт [7]. Проте у його наступних заявах десятьма днями пізніше запевнялось, що потреби у другій резолюції немає.

Конфіденційна доповідь лорда Голдсміта була надана прем'єр-міністру за два тижні до початку воєнних дій. Проте ні громадськість, ні парламент її так і не побачили. 17 березня 2003 р. в парламент була пред'явлена кінцева доповідь Голдсміта, в котрій відсутні сумніви, висловлені ним у першопочатковому документі [20].

У своїй доповіді Голдсміт розглянув юридичні питання. Він визнав, що не впевнений в тому, що вторгнення може бути визнане законним в суді без другої резолюції ООН з цього приводу. Британській владі не вдалось отримати таку резолюцію і вони полишили спроби переконати у своїй правоті всіх членів РБ ООН. Генеральний прокурор подумав і про такий випадок. "Якщо нам не вдасться добитись прийняття другої резолюції, нам терміново прийдеться оцінити обґрунтованість нашої позиції з юридичної точки зору, а також з огляду на обставини, що склались", – радив він [25].

Проте, десять днів по тому лорд Голдсміт консультував з цього приводу парламенту і тональність його заяв тоді кардинально розходилась з положеннями секретної доповіді: "У резолюції 1441 міститься вимога доповідати Раді Безпеки про порушення в Іраку і обговорювати їх, але немає вимог обов'язково приймати подальші рішення з приводу застосування сили" [17].

Лідери опозиції у Великій Британії вимагали від прем'єр-міністра пояснень, яким чином лорд Голдсміт настільки різко змінив свою думку. Представники опозиції заявили, що якби знали про першу доповідь Голдсміта, то голосували б проти початку військових дій. Проте Т. Блер заявив, що кінцевий вердикт генпрокурора полягав у тому, що війна в Іраку законна.

На нашу думку, дана доповідь могла відіграти вирішальну роль у прийнятті Великою Британією рішення щодо війни в Іраку. На основі наведених фактів, можна стверджувати, що правлячі кола країни свідомо не розголошували доповіді з метою отримання схвалення війни з боку консерваторів. Своєчасне оголошення доповіді могло б докорінно змінити політику Великої Британії щодо Іраку, так як тоді консерватори скоріш за все не підтримали б політику втручання, запропоновану лейбористами. Важливо також зауважити, що правлячий уряд увів в оману не тільки британську громадськість, але й політичну еліту країни, зберігши в таємності доповідь Голдсміта. Всі ці події, що вплили на поверхню напередодні виборів, серйозно занепокоїли британське суспільство і мали значний вплив на парламентських виборах 2005 р.

29 квітня 2005 р. Т. Блер у відповідь на масу звинувачень заявив, що він прийняв рішення взяти участь в іракській війні і не буде вибачатись за вчинене. Оприлюднення таємної доповіді генерального прокурора набуло широкого розголосу і було назвичайно вигідним для опозиційних партій перед виборами. Так, М. Ховард заявив, що витік цієї інформації є руйнівним для Т. Блера, так як вона це раз підтвердила, що прем'єр-міністр обдурав парламент [20].

Як зазначила газета "Гардіан", єдина проблема, що домінує над висвітленням всезагальних виборів 2005 р. – це Ірак. У газеті аналізується 28 квітня 2005 р. (день

оприлюднення доповіді Голдсміта) і підводиться такий висновок: "Лейбористська партія перенесла свій найгірший день у виборчій кампанії 2005 р." [23].

З наближенням дати парламентських виборів роль і значення іракського фактору значно збільшувались. Про його гостроту свідчать події, які відбулись всього за кілька днів до виборів. 3 травня 2005 р. на Даунінг-стріт, Т. Блеру надійшов лист від 10 сімей, які втратили своїх рідних в Іраку. У ньому Т. Блера звинуватили в брехні. Зокрема, П. Брірлі, який втратив сина зазначив: "Мій син пішов на війну, думаючи, що в Іраку є зброя масового знищення... Оскільки час пройшов, було доказано, що у них не було зброї масового знищення, і я почав думати про правові наслідки. Тепер я знаю, що Т. Блер брехав. Він даремно відіслав моего сина на смерть" [26].

Родичі загиблих заявили, що Т. Блер покриває себе і свій уряд, і що вони повинні піти у відставку. Один з них заявив, що коаліційні сили побачили в Іраку не ЗМЗ, а нафту. Адвокати, що представляли дані сім'ї, підкреслили, що у світлі нерівності між відкритими документами і офіційними урядовими заявами є реальна необхідність у з'ясуванні законності обґрунтувань, на основі яких жертвували життям британських громадян [26].

Підтримку Т. Блер знайшов лише з боку свого оточення. Міністр фінансів Г. Браун заявив, що уряд розуміє горе тих сімей, які втратили своїх близьких, але в той же час підкреслив, що уряд прийняв правильне рішення (відносно війни. – Х. М.) в британських національних інтересах. На засіданні лейбористської партії в Глостері Т. Блер у відповідь на ряд звинувачень заявив, що він слідував за американським президентом Дж. Бушем у війні і його рішення було нелегким [7].

3 травня 2005 р., за два дні до виборів на сторінках британських газет не стихала дана тема. "Індепендент" опублікувала статтю прем'єр-міністра Т. Блера, в котрій він звернувся до читачів із закликом пригладати про спільні прогресивні ідеї, що об'єднують лейбористів і ліберальних демократів, і віддати свої голоси уряду з метою недопущення приходу до влади консерваторів. Він нагадав колишнім прихильникам лейбористів, які мали намір покарати уряд на виборах 5 травня за рішення розпочати війну в Іраку, проголосувавши за ліберальних демократів, що саме цього і домагаються консерватори, які вважають, що таке протестне голосування буде їм на користь.

Негативний відбиток на передвиборчих перегонах лейбористів мала смерть ще одного британського солдата. На сторінках всіх британських газет була розміщена фотографія, вбитого в Іраку 2 травня 2005 р. британського солдата Ентоні Уейкфілда, якому було всього 24 роки. Він став 87-ю жертвою з початку окупації серед британських солдат [2]. Газета "Таймс" звернула увагу на те, що ця смерть ще раз нагадала всім в країні напередодні виборів про ціну, яку доводиться платити за війну. Вона не дозволяла темі війни зникнути і ще раз підтвердила, що проблема залишається найбільш болючою для лейбористів напередодні парламентських виборів 2005 р.

У свою чергу, газета "Гардіан" 3 травня обґрунтувала власну позицію, яка зводилась до конструктивної критики уряду, але в той же час до заклику підтримати уряд Т. Блера на виборах. Газета обґрунтовувала свою позицію тим, що серед провідних партій тільки лейбористи володіють необхідними навиками для вирішення найскладніших політичних проблем. Саме тому газета закликала своїх читачів не допустити різкого ухилу всього політичного спектру [21].

На основі вище наведених фактів можна стверджувати, що напередодні парламентських виборів 2005 р. у

Великій Британії правляча партія не мала стійкої підтримки, так як значна частина британців була розчарована політикою уряду Т. Блера в Іраку. Напередодні виборів у британському суспільстві не було одностайної думки щодо легітимності війни в Іраку, проте, все ж таки більша частина британців не погоджувалися з думкою Т. Блера щодо правомірності цієї війни. Одною з найбільш вагомих причин такої недовіри стали людські втрати британських громадян, які боролися начебто з розповсюдженням ЗМЗ режимом С. Хусейна, якої, як дали показав час, в Іраку ніколи не було

Незважаючи на хиткі позиції та непопулярність зовнішньої політики Т. Блера, на виборах до палати громад 6 травня 2005 р. лейбористська партія Великої Британії поставила історичний рекорд, втретє поспіль перемігши на парламентських виборах. Однак її більшість в парламенті скоротилась як мінімум вдвічі [24]. На нашу думку, вирішальним фактором падіння підтримки лейбористів був протест британців проти війни в Іраку і саме іракський чинник призвів практично до піррової перемоги лейбористів.

Отже, третя перемога Т. Блера однозначно не була такою переконливою, як дві попередні, оскільки суттєвий відтік голосів у відсотковому відношенні у багатьох виборчих округах підтвердив думку про те, що значна частина з традиційних прихильників лейбористів висловила електоральний протест прем'єру у зв'язку з його суперечливим рішенням розпочати війну в Іраку.

Характеризуючи позиції лейбористів після парламентських виборів 2005 р., професор політології К. Тікстон з університету Лідса підкреслив, що можливості правлячої партії очевидно послабнуть, так як з більшістю у 65-70 місць значно важче проводити радикальні реформи. Консервативна партія показала більш успішні результати, ніж прогнозували опитування. Серед важливих завоювань консерваторів – три округи в Лондоні, які раніше стабільно належали лейбористам [10].

Ще одним наслідком іракського фактору на парламентських виборах 2005 р. став приголомшливий успіх ліберально-демократичної партії. Вона показала найкращий результат за останні 80 років, виборовши 62 мандатів. В основному, як свідчать результати, у багатьох округах до ліберал-демократів перейшли голоси саме тих виборців-лейбористів, які були незадоволені діями уряду Т. Блера в Іраку. Їх лідер Ч. Кеннеді зробив акцент на добрих новинах: "Я сподіваюсь, що ера трьохпартійної політики по всьому Сполученому Королівстві – реальність. Я думаю – це дуже гарний розвиток і у нас є причина для вітань" [27]. Після виборів лідери ліберально-демократичної партії фактично визнали, що саме іракський чинник допоміг їм відібрати частину електорат у лейбористів.

Саме завдяки Іраку в цілому падіння популярності лейбористів у багатьох округах склало всередньому від 5 до 7 %. Потрібно також зауважити, що особливістю виборчої системи у Великій Британії є те, що переможець в округах визначається простою більшістю і отримує всі голоси. Тому слід особливо підкреслити, що у багатьох округах, котрі відійшли лейбористам, реальна підтримка кандидата від правлячої партії складала не більше 25-30 %.

Невипадково в ніч виборів, керівник передвиборчої кампанії ліберал-демократів К. Реннард заявив, що його партія домагатиметься реформи виборчої системи, так як партії, котра отримала підтримку лише чверть всього електорату, дісталось 60 % місць в парламенті.

В свою чергу, одна з перших красномовних перемог консерваторів прийшла на округ Патні, на південному заході Лондона, який вважався bastіоном лейбористів

впродовж десятиліть. Дж. Грінгінг, яка отримала перемогу в даному окрузі заявила, що громадяни не мають наміру терпіти уряд, який не може дати чесну відповідь на питання національного значення. Під "питаннями національного значення" слід розуміти війну в Іраку – останні дні передвиборчої кампанії консерватори зробили акцент на тому, що прем'єр-міністр Т. Блер не був чесним з народом. Хоча сам Т. Блер без труднощів переміг у своєму окрузі Седжфілд, на півночі Англії, його настрої були далеким від переможного. Т. Блер заявив, що електорат посиляє йому певний сигнал. "Я знаю, що іракська проблема розколола країну, але я сподіваюсь, ми зможемо знову об'єднатися і зможемо дивитись у майбутнє", – заявив він.

Тим не менш, більшість політологів вважали, що втрата лейбористами впливу прискорить зміну влади на Даунінг-стріт 10. "Я би припустив, що ці результати серйозно прискорять відставку Блера, – заявив у інтерв'ю агентству Рейтер Марк Уїкем-Джоунс, професор політичних наук в університеті Бристоль. – Блера може не бути вже до Різдва" [10]. Цю думку підтримав і Домінік Рінг, політолог з університету Лафборо: "Раніше Блер діяв з позиції сили. Тепер він діє з позиції суттєвого послаблення".

Ще одним із сенсаційних результатів виборів стала перемога колишнього лейбориста Джорджа Геллоуея, який створив власну партію "Ріспект". Геллоуей, висунувши свою кандидатуру в одному з найбідніших округів, зумів перехопити ініціативу в лейбористів. "Це вам за Ірак, пане Блер. За всіх тих, кого ви занаястили. Всі загублені вами життя тепер не даватимуть вам спокою", – заявив Геллоуей [10]. Отже, зігравши на іракській війні, опозиційні партії зуміли відібрати відчутну кількість голосів британських виборців у правлячій лейбористській партії.

9 травня 2005 р. – відразу після виборів – опоненти Т. Блера всередині лейбористської партії закликали його піти у відставку. Критики звинуватили прем'єра у втраті великої кількості місць на виборах [12]. На загальних парламентських виборах у 2005 р. лейбористи отримали частку в 35,3 % голосів і 356 місць в парламенті [16]. Лейбористи виграли вибори з досить невеликою перевагою, і втрати їх позицій пов'язують саме з рішенням Т. Блера розпочати війну в Іраку. Проте, ключові міністри британського уряду висловили підтримку своєму прем'єру [15].

Слід зауважити, що Т. Блер, не зважаючи на значну втрату ним підтримки британців, став першим лідером лейбористів, який привів партію до перемоги на виборах три рази поспіль. Проте в 2005 р. лейбористи перемогли з помітно меншим результатом, ніж у 1997 чи 2001 роках. Причиною цього, на нашу думку, було в першу чергу негативне ставлення суспільства до британської участі в іракській війні, яка, як виявилось згодом не мала правового підґрунтя, і яка забрала життя британських громадян, які під приводом наявності ЗМЗ перебували на території Іраку.

Напередодні виборів 2005 р. були оприлюднені відомості, що спричинили широке обговорення в країні. Зокрема, скандал навколо іракської програми "Нафта в обмін на продовольство", у якому Велика Британія та США звинувачувались у контрабанді нафти, став одним із перших, який завдав великого удару лейбористам з боку генерального секретаря К. Аннана.

Звинувачення лейбористів невпинно лунали і всередині країни, а саме від консерваторів та ліберальних демократів, які намагались сконцентрувати увагу британської громадськості на тому, що інтервенція в Іраку не була легітимною і, що лейбористський уряд спотво-

ривав факти, щоб виправдати свою підтримку США. Проте найбільшого провалу лейбористи зазнали, коли 28 квітня 2005 р., за кілька днів до парламентських виборів, була опублікована таємна доповідь 2003 р. лорда Голдсмита, в якій чітко зазначалось, що інтервенція коаліційних сил не має правового підґрунтя.

Немалу роль у втраті електоральної підтримки лейбористів відіграли родичі загиблих в Іраку, котрі закликали уряд піти у відставку, обґрунтовуючи свої вимоги тим, що коаліційні сили боролись за іракську нафту, відіславши на смерть їх дітей.

Отже, на основі аналізу вище наведених фактів, ми можемо стверджувати, що іракський чинник на парламентських виборах 2005 р. у Великій Британії зіграв сутєву роль. Значну частину електорату у лейбористів відібрали консерватори та ліберальні демократи. Лейбористи хоча й отримали перемогу, проте ми не можемо її назвати переконливою, адже тільки завдяки особливостям виборчої системи Великої Британії лейбористи змогли утриматись при владі.

Підсумовуючи парламентські вибори 2005 р. у Великій Британії, можна констатувати, що найбільш вразливим місцем лейбористів була війна в Іраку, так як вона викликала масу непорозумінь та критики уряду з усіх сторін, як всередині країни, так і за її межами. Всі ці фактори відобразились на непевній перевазі лейбористів на виборах 2005 р.

1. Брагин М. США. Под знаком Ирака / М. Брагин // Международная жизнь. – 2007. – № 1/2. – С. 18-31. 2. Блэр: не допустит прихода консерваторов. – 03 мая 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/press/newsid_4507000/4507683.stm 3. Блэра снова критикуют за Ирак. – 24 апреля 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_4479000/4479555.stm 4. Британия: война партийных манифестов. – 11 апреля 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/press/newsid_4431000/4431637.stm 5. Генсек ООН обвиняет США и Британию. 15 апреля 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4445000/4445887.stm 6. Громько А.А. Модернизация парламентской системы Великобритании / А. А. Громько. – М.: Издательство "Весь Мир", 2007. – 358 с. 7. Даунинг-стрит предала гласности доклад по Ираку. – 28 апреля 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_4492000/4492729.stm 8. Досье: Тони Блэр. – 26 апреля 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_4486000/4486707.stm 9. Крушинський В. Ю. Британська Європа чи європейська Британія.

Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В. Ю. Крушинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. – 214 с. 10. Лейбористы выиграли третий срок и вошли в историю. – 06 мая 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_4518000/4518953.stm 11. Маначинский А. Я. Ирак: тайные пружины войны / А. Я. Маначинский. – К.: Изд. Дом "Румб", 2005. – С. 416. 12. Министры поддерживают Тони Блэра. – 09 мая 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_4528000/4528231.stm 13. Мирський Т. Новый поворот в судьбе Ирака / Т. Мирський // МЭМО. – 2003. – № 9. – С. 78-83. 14. Пик С. М. США – Велика Британія: "особливі відносини" / С. М. Пик. – К.: Знання, 2006. – 283 с. 15. После выборов в правительство Блэра – перемены. – 07 мая 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_4524000/4524375.stm 16. Предвыборная кампания: тори переходят "на личности". – 27 апреля 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_4489000/4489439.stm 17. Резолюция 1441 (2002), принятая Советом Безопасности на его 4644-м заседании 8 ноября 2002 года. – 8 ноября 2002. – Организация Объединенных Наций. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/sresol/res2002/res1441.htm> 18. США и Британия отвергают обвинения Аннана. – 15 апреля 2005. – Русская служба Би-би-си. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4448000/4448933.stm 19. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н. Л. Яковенко. – К.: ІМВ, 2003. – 223 с. 20. Blair's dark day as Iraq row erupts. – The Guardian, 29 April 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/politics/2005/apr/29/uk.iraq3> 21. 'Blair is becoming a liability for his party'. – The Guardian, 3 May 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/politics/2005/may/03/election2005.uk?INTCMP=SRCH> 22. Charles Moore. For any reason you mention, Blair should go. Except Iraq. – 30 April 2005. – The Telegraph – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telegraph.co.uk/comment/personal-view/3616556/For-any-reason-you-mention-Blair-should-go-Except-Iraq.html> 23. Election 2005 Media Watch. – The Guardian, 29 April 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/media/2005/apr/29/generalelection2005.ukgeneralelection2005?INTCMP=SRCH> 24. Election 2005. – The Guardian, 11 May 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/politics/election2005blog?INTCMP=SRCH> 25. "Goldsmith Memo" (dated 7 March 2003) on the legal basis of military action against Iraq. Released by the government of the U.K. on 28 April 2005. – 28 April 2005. – The official site of the Prime Minister's Office. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.comw.org/warreport/fulltext/0303goldsmith.html> 26. Kim Sengupta. Iraq widows and orphans threaten to sue over 'illegal war'. – 4 May 2005. – The Independent. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/iraq-widows-and-orphans-threaten-to-sue-over-illegal-war-495026.html> 27. Marie Woolf. – Liberal Democrats: On course for best result in 80 years. – 4 May 2005. – The Independent. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/liberal-democrats-on-course-for-best-result-in-80-years-495027.html>

Надійшла до редколегії 18.02.11

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 105

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 30.06.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 1 З. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 7,6. Зам. № 211-5732.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)